

MISCELLANEA

ANTHROPOLOGICA ET SOCIOLOGICA

MISCELLANEA

ANTHROPOLOGICA ET SOCIOLOGICA
(MAeS)

18(1)

**PSYCHOPATOLOGIA
ŻYCIA SPOŁECZNEGO**

**PSYCHOPATHOLOGY OF
SOCIAL LIFE**

KWARTALNIK
GDAŃSK 2017

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU GDAŃSKIEGO

Zespół redakcyjny

*Michał Kaczmarczyk UG (redaktor naczelny); Agnieszka Okrój UG (sekretarz redakcji);
Łukasz Remisiewicz UG (sekretarz redakcji); Marcin Szulc UG (redaktor prowadzący, psychologia społeczna);
Agata Bachórz UG (socjologia kultury i antropologia społeczna); Piotr Czekanowski UG (socjologia stosowana);
Anna Strzałkowska UG (socjologia zmian społecznych); Magdalena Gajewska UG (socjologia ciała);
Krzysztof Ulanowski UG (historia myśli społecznej); Anna Chęcka-Gotkiewicz UG (filozofia społeczna);
Agnieszka Maj SGGW (socjologia stylów życia); Krzysztof Stachura UG (metodologia nauk społecznych);
Arkadiusz Peisert UG (socjologia makrostruktur); Maciej Brosz UG (redaktor statystyczny);
Maria Kosznik UG (redaktorka językowa); Magdalena Węgrzyńska (redaktorka językowa);
Elizabeth Roby University at Buffalo (redaktorka językowa); Konrad Witek UG (asystent redakcji)*

Rada naukowa

*prof. Ireneusz Krzemiński; prof. Ruth Holliday; prof. Brenda Weber; dr Nigel Dower;
prof. Michael S. Kimmel; prof. Nicoletta Diasio; dr hab. Anna Wieczorkiewicz, prof. UW;
prof. Cezary Obracht-Prondzyński; prof. Debra Gimlin; dr Mary Holmes;
dr Meredith Jones; dr Jarosław Maniaczyk; dr Wojciech Zieliński;
dr Anna Kłonkowska; dr Antje Bednarek-Gilland*

Redaktor tomu

Marcin Szulc

Redaktor Wydawnictwa

Maria Kosznik

Skład i łamanie

Michał Janczewski

Publikacja sfinansowana z funduszu działalności statutowej Instytutu Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa
oraz Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

e-ISSN 2354-0389

Pierwotną wersją pisma jest wersja elektroniczna.
Numery archiwalne dostępne są na: www.maes-online.com

Adres redakcji:

Miscellanea Anthropologica et Sociologica
Instytut Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa
Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański
ul. Bażyńskiego 4, 80-283 Gdańsk
miscellanea@ug.edu.pl
www.maes-online.com

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Spis treści

Wstęp (<i>Marcin Szulc</i>)	7
-------------------------------------	---

ARTYKUŁY / 11

Marcin Szulc	
Psychopatologia zjawisk społecznych: zmiany definicyjne	13
Dorota Godlewska-Werner	
Zmiana pracy skutkiem doświadczania mobbingu	26
Marta Jastrzębska, Beata Pastwa-Wojciechowska, Andrzej Piotrowski	
Pesymizm czy optymizm terapeutyczny, czyli o efekcie zmiany w terapii uzależnienia od alkoholu w warunkach izolacji więziennej u osób z psychopatycznymi cechami osobowości	42
Magdalena Muszel	
Children in transnational migration reality: a social norm or pathology? Transnational family migration of Poles to Ireland after 2004	68
Robert Opora	
Klienci kasyn w wypowiedziach pracowników	82
Aleksandra Peplińska, Karolina Gierszewska, Piotr Połomski	
Wzorzec zachowań związanych z pracą a jakość i poczucie sensu życia u osób pracujących, zagrożonych utratą pracy oraz bezrobotnych	91
Artur J. Sawicki, Monika J. Mokosińska, Agnieszka Swarra, Paweł A. Atroszko	
Poszukiwanie wsparcia społecznego jako mediator związku cynicznej wrogości i bezradności, stanowiących współczesne zagrożenia społeczne	111
Justyna Siemionow	
Wybrane teoretyczne aspekty zjawiska niedostosowania społecznego w perspektywie poznawczej. Rozważania na pograniczu nauk: pedagogiki i psychologii	135
Marcin Szulc, Piotr Połomski, Marta Kozakowska	
Kompetencje społeczne i poziom zapotrzebowania na stymulację u graczy MMO na przykładzie uczestników gry World of Warcraft	151
Anna Wenta, Natalia Łątkowska	
Osobowość narcystyczna i psychopatyczna jako przejawy psychopatologii społecznej	175

SPRAWOZDANIA / 195

Andrzej Piotrowski	
Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji pt.: „Strade Sbagliate il terrorismo e la sua prevenzione” („Złe drogi terroryzmu oraz jego prewencja”)	197

Table of contents

Introduction (<i>Marcin Szulc</i>)	7
--	---

ARTICLES / 11

Marcin Szulc	
Social pathology: definitional change	13
Dorota Godlewska-Werner	
Job changing as a result of bullying	26
Marta Jastrzębska, Beata Pastwa-Wojciechowska, Andrzej Piotrowski	
Pessimism or optimism therapy, which is a result of changes in the treatment of alcohol dependence in prisons among people with psychopathic personality traits	42
Magdalena Muszel	
Children in transnational migration reality: a social norm or pathology? Transnational family migration of Poles to Ireland after 2004	68
Robert Opora	
Casino customers in the statements of the staff	82
Aleksandra Peplińska, Karolina Gierszewska, Piotr Połomski	
Work-related behaviours vs life quality and the meaning of life among the unemployed, those at risk of job loss, and working individuals	91
Artur J. Sawicki, Monika J. Mokosińska, Agnieszka Swarra, Paweł A. Atroszko	
Seeking social support as a mediator of the relationship between cynical hostility and hopelessness, constituting the present-day social threats	111
Justyna Siemionow	
Some selected theoretical aspects of the social maladjustment in the cognitive perspective. The considering in the borderland: of pedagogy and psychology	135
Marcin Szulc, Piotr Połomski, Marta Kozakowska	
Social skills and the sensation seeking of Massively Multiplayer Online players on the example of the participants playing World of Warcraft	151
Anna Wenta, Natalia Łątkowska	
The psychopathic and narcissistic personality as the symptom of social psychopathology	175

REPORTS / 195

Andrzej Piotrowski	
International conference report: „Strade Sbagliate il terrorismo e la sua prevenzione” („Bad ways of terrorism and its prevention”)	197

Wstęp

Tak jak margines jest częścią kartki i nie znajduje się poza nią, tak psychopatologia życia społecznego jest częścią życia nas wszystkich. Z pewnością dotyka nas w różny sposób, gdyż w różny sposób bywamy jej uczestnikami: jako sprawcy, ofiary, a najczęściej świadkowie, bowiem brak reakcji na zło, np. przemoc rówieśniczą, przemoc w przestrzeni cyfrowej, przemoc domową, mobbing, road rage, uzależnienie od substancji i czynności, przemoc ze względu na płeć czy wykluczanie tak zwanych „innych” niż my – jest także udziałem w psychopatologii życia społecznego, formą niemego uczestnictwa, cichym przyzwoleniem.

W oddanym Państwu tomie dominują teksty dotyczące różnorodnych form zagrożeń społecznych. Z racji profesji autorów prace te pisane są głównie z perspektywy psychologicznej i pedagogicznej.

Celem tekstu mojego autorstwa pt. *Psychopatologia zjawisk społecznych: zmiany definicyjne* jest wprowadzenie czytelnika w problematykę patologii społecznych. Z perspektywy czasu zmienia się ich rozumienie i formy przeciwdziałania. W artykule starałem się przedstawić w przekrojowy sposób różne sposoby rozumienia pojęcia normy i patologii, w zależności od przyjętej perspektywy.

Tekst Doroty Godlewskiej-Werner pt. *Zmiana pracy skutkiem doświadczenia mobbingu* sygnalizuje, że mobbing bywa wykorzystywany przez niekompetentnych menedżerów jako narzędzie motywowania przez zastraszanie. Ze zrealizowanych przez autorkę badań wynika, że najczęstszą strategią ofiar mobbingu jest mentalna ucieczka z organizacji oraz myślenie o zmianie pracy.

Artykuł Marty Jastrzębskiej, Beaty Pastwy-Wojciechowskiej i Andrzeja Piotrowskiego pt. *Pesymizm czy optymizm terapeutyczny, czyli o efekcie zmiany w terapii uzależnienia od alkoholu w warunkach izolacji więziennej u osób z psychopatycznymi cechami osobowości* przedstawia wyniki badań nad terapią osób skazanych, uzależnionych od alkoholu, w warunkach izolacji więziennej. Wynika z nich, że u osadzonych psychopatów uzależnionych od alkoholu nastąpiły zmiany w zakresie kontroli ekspresji i objawów przeżywanymi emocjami, natomiast agresja pozostała na niezmiennym poziomie. Nieleczonych zaś psychopatów uzależnionych od alkoholu cechuje niższa jakość życia i wysoki poziom agresji ogólnej.

W jedynym anglojęzycznym tekście autorstwa Magdaleny Muszel pt. *Children in transnational migration reality: a social norm or pathology? Transnational family migration of Poles to Ireland after 2004* dotknięty został problem funkcjonowania

dzieci z rodzin, które wyemigrowały z kraju i stanęły w obliczu nowej rzeczywistości kulturowej i językowej. Dużą wartość pracy stanowi spojrzenie na problem z perspektywy jakościowej.

Robert Opora w tekście pt. *Klienci kasyn w wypowiedziach pracowników* opisuje kasyno z perspektywy doświadczeń pracującego tam personelu. Celem podjętych przez autora badań była odpowiedź na pytanie, w jaki sposób widzą oni klientów i czy dostrzegają jakieś specyficzne właściwości i kategorie obserwowanych graczy. Autor dowodzi, że kryterium różnicującym poszczególne rodzaje klientów są ich zachowania problemowe, z jakimi zmagają się pracownicy kasyna.

Celem badań Aleksandry Peplińskiej, Karoliny Gierszewskiej i Piotra Połomskiego przedstawionych w artykule pt. *Wzorzec zachowań związanych z pracą a jakość i poczucie sensu życia u osób pracujących, zagrożonych utratą pracy oraz bezrobotnych* była próba weryfikacji związków, jakie zachodzą pomiędzy statusem zawodowym osób badanych (np. bezrobotnych) a ich stosunkiem emocjonalnym do pracy, wzorcem przeżyć związanych z pracą, subiektywną jakością życia i celem życia. Uzyskane przez autorów wyniki badań skłaniają do wniosku, że istnieje związek pomiędzy emocjonalnym zaangażowaniem w pracę, wzorcami przeżyć związanych z pracą a celem życia, z subiektywnym poczuciem jakości życia jako mediatorem tej relacji i statusem zawodowym jako istotnym moderatorem.

Artur J. Sawicki, Monika J. Mokosińska, Agnieszka Swarra i Paweł A. Atroszko w artykule pt. *Poszukiwanie wsparcia społecznego jako mediator związku cynicznej wrogości i bezradności, stanowiących współczesne zagrożenia społeczne* ukazują rolę cynicznej wrogości w kształtowaniu się relacji społecznych i związku ich jakości z poczuciem bezradności. Uzyskane przez autorów wyniki badań wskazują, że poszukiwanie wsparcia emocjonalnego (ale nie instrumentalnego) okazało się częściowym mediatorem związku pomiędzy wspomnianym typem wrogości a bezradnością w grupie badanych studentów.

W artykule Justyny Siemionow pt. *Wybrane teoretyczne aspekty zjawiska niedostosowania społecznego w perspektywie poznawczej. Rozważania na pograniczu nauk: pedagogiki i psychologii* autorka podejmuje próbę wskazania wybranych teoretycznych podstaw zjawiska niedostosowania społecznego w odniesieniu do interdyscyplinarnego charakteru, zarówno pedagogiki ogólnej, jak i pedagogiki resocjalizacyjnej. W tekście przedstawiona jest perspektywa kognitywna jako teoretyczna podstawa do projektowania i organizowania działań wychowawczych w odniesieniu zarówno do nieletnich, jak i dorosłych sprawców.

W artykule Marcina Szulca, Piotra Połomskiego oraz Marty Kozakowskiej pt. *Kompetencje społeczne i poziom zapotrzebowania na stymulację u graczy MMO na przykładzie uczestników gry World of Warcraft* autorzy spróbowali odpowiedzieć na pytanie, czy osoby grające niezbyt często (Social) i bardzo często (Raid) w gry MMO (Massively Multiplayer Online) różnią się od osób z grupy kontrolnej (niegrających w gry MMO) pod względem kompetencji społecznych oraz zapotrzebowania na stymulację i podatności na nudę. Wyniki badań wskazują, że generalnie rzecz biorąc graczy MMO cechuje wyższe zapotrzebowanie na stymulację,

zwłaszcza w zakresie poszukiwania grozy i przygód oraz poszukiwania przeżyć. W obszarze kompetencji społecznych autorzy nie potwierdzili obiegowych opinii o uszczuplonych zdolnościach graczy typu Social, choć pewne braki w umiejętności budowania bliskich relacji społecznych wykazała grupa Raid.

Anna Wenta i Natalia Łątkowska – autorki artykułu pt. *Osobowość narcystyczna i psychopatyczna jako przejawy psychopatologii społecznej* – obrały za cel ujawnienie związków pomiędzy narcyzmem i psychopatią w świetle badań porównawczych. Zdaniem autorek przeprowadzone badania pozwalają nie tylko na rozróżnienie pomiędzy osobami narcystycznymi i psychopatycznymi, ale też na spojrzenie całościowe na istniejące w różnych paradygmatach psychologii pojęcia – jak narcyzm, psychopatia, antyspołeczne zaburzenie osobowości i makiawelizm – oraz znalezienie powiązań między nimi.

Tom zamyka sprawozdanie Andrzeja Piotrowskiego z międzynarodowej konferencji pt.: „Strade Sbagliate il terrorismo e la sua prevenzione” („Złe drogi terroryzmu oraz jego prewencja”), która odbyła się w Padwie 17 grudnia 2016 r.

Oddając w Państwa ręce tom dotyczący psychopatologii życia społecznego, życzę ciekawej lektury i nowej perspektywy przemyśleń.

Marcin Szulc

ARTYKUŁY

Marcin Szulc¹

Psychopatologia zjawisk społecznych: zmiany definicyjne

Stwierdzenie, że patologie społeczne są obecne w każdym społeczeństwie niezależnie od okresu w dziejach i warunków, w których przyszło żyć jest truizmem. Można jednak z całą pewnością powiedzieć, że z perspektywy czasu zmienia się ich rozumienie i formy przeciwdziałania. Celem artykułu jest przekrojowe przedstawienie różnego rozumienia pojęcia normy i patologii w zależności od przyjętej perspektywy.

Słowa kluczowe: patologie społeczne, norma, patologia, zmiany definicyjne

Social pathology: definitional change

A statement that social pathologies are present in every society, regardless of period and conditions, is a truism. However, we can retrospectively say for sure that their perception and the kinds of countermeasures are changing. The aim of the article is to present different understandings of the concept of pathology based on assumptive perspective.

Key words: social pathology, norm and pathology, definitional change

Norma i normalność z perspektywy psychologicznej

Nieustannie trwa dyskusja na temat tego, co jest jeszcze normą, a co ją przekracza. Cały czas zdecydowanie łatwiej zdefiniować, czym jest choroba niż zdrowie. Antoni Kępiński wyrażał wątpliwość, czy w ogóle jesteśmy w stanie skonstruować zadowalającą definicję normy i wskazywał na główne źródło komplikacji, jakim jest brak gotowej koncepcji człowieka (Kępiński 1978). I choć w związku z tym

¹ Uniwersytet Gdański, Instytutu Psychologii; psyms@univ.gda.pl.

można byłoby się poddać poznawczemu pesymizmowi, Zbigniew Czapla zauważa, że podobny problem dotyczy definiowania pojęcia „życie”, ale nie przeszkadza to jednak nikomu, by zajmować się jego przejawami (Czapla 2000).

W psychologii klinicznej norma oznacza idealny bądź realny wzorzec pewnych właściwości. Może dotyczyć zachowania, przebiegu procesów psychicznych, osobowości czy rozwoju (Sęk 2005). Normalnością nazwiemy zbiór właściwości przypisywanych osobom, grupom, społecznościom, instytucjom, które są zgodne z normą. Psychologia kliniczna proponuje trojaki rozumienie normy: statystyczne, społeczno-kulturowe i teoretyczne (Sęk 2005). Norma statystyczna oznacza miarę tendencji centralnej reprezentatywnej dla danej populacji. Jest użyteczna w celu interindywidualnych porównań. Określa nasilenie cechy, mieszczące się w granicach nieodbiegających od przeciętnych w danej populacji. Przydatna jest w porównaniach czasów reakcji, ilorazu inteligencji, pojemności pamięci, poziomu reaktywności. Najbardziej obrazowym przykładem normy ilościowej jest zakres BMI (*body mass index*). Norma społeczno-kulturowa „(...) określa, jakie zobowiązania ciąży na jednostce w związku z pełnieniem przez nią określonych ról społecznych (ojca rodziny, opiekuna, przyjaciela, pracownika)” (Sęk 2005: 57). Za normalne uznawane są zachowania powszechne i typowe dla danej kultury, przekazywane z pokolenia na pokolenie. Mogą być skodyfikowane w formie norm moralnych lub prawnych, a naruszenie ich wiąże się z wyrzutami sumienia, a nawet sankcjami społecznymi, jak potępienie czy ostracyzm. Osoby naruszające normy społeczno-kulturowe zagrażają funkcjonowaniu społeczności i rozwojowi jednostek. W tym sensie ten rodzaj normy wydaje się być najbliższy problemowi patologii społecznych. Norma teoretyczna odnosi się do działania jednostki w kontekście uznanych teorii naukowych, np. normy biologicznej, psychologicznej i społecznej. Można powiedzieć, że osobę cechuje normalny rozwój przewidziany dla danej fazy życia. Jednostka posiada spójną osobowość, realizuje potrzeby rozwojowe charakterystyczne i typowe dla danego okresu w życiu (Sęk 2005). Mimo tak funkcjonalnego podziału, nie wyczerpuje on jednak całej złożoności problemu, np. nie porusza zmienności systemów normatywnych w czasie. Pojawia się pytanie, czy istnieje jakaś norma uniwersalna niezależna od czasów i typu społeczeństw. Wydawałoby się, że w zdecydowanej większości grup można byłoby uznać za taką zasadę „Nie zabijaj” (Wojtysiak 2006), ale i tu napotykamy na różny zakres jej rozumienia i stosowania. Nierozstrzygalny spór w tej materii rozgrywa się pomiędzy absolutyzmem (rygoryzmem) a relatywizmem. Rygorysty moralni twierdzą, że jest to tzw. prawo naturalne i jako dane od Boga nie podlega dyskusji. Relatywiści znowu sądzą, że wartości mają charakter względny i od każdej z norm istnieją odstępstwa w zależności od okoliczności (Pospiszyl 2008; Pawikowska-Łagód, Sak 2016). Jednak nawet ci, dla których to prawo jest święte uważają, że wolno na przykład zabijać w stanie tak zwanej wyższej konieczności, np. podczas wojny, dopuszczalne jest pozbawienie życia skazanego na karę śmierci, w niektórych przypadkach także i siebie (Pospiszyl 2008). Jacek Wojtysiak (2006: 57) wyraża przekonanie, że „(...) norma ta bezapelacyjnie zakazuje wszyst-

kich czynów, które należą do klasy czynów będących zabijaniem jakiegokolwiek człowieka; nic innego, jak sam fakt należenia do tej klasy, klasy przez normy »napiętnowanej«, powoduje, że zabójstwo jest zakazane – nie istnieją żadne warunki lub okoliczności, które mogą stanowić tu jakieś wyjątki”. Mojżesz oznajmiając Izraelitom zalecenia ojcowskie, które otrzymał od Boga na Górze Synaj w formie Dekalogu nie wspominał, aby omawiane przykazanie zawierało odnośnik do warunków jego wybiórczego stosowania w postaci klauzuli „nie dotyczy” (Wj 20,1–17). Zwolennicy kary śmierci uważają, że jest ona humanitarna w tym sensie, że stanowi wybawienie od grozy wieloletniego więzienia i jest dziś wykonywana nieporównywalnie bardziej „po ludzku” niż dawniej. Postulowany humanizm penalny jest oksymoronem, gdyż humanizm wyraża się w trosce o potrzeby, szczęście, godność drugiego człowieka, o jego swobodny rozwój. Trudno mówić, by celem systemu penalnego była realizacja tych założeń, a już z pewnością nie podczas pozbawianiu skazanego życia. Jednak, co ciekawe, wiele doktryn penalnych wyrosło właśnie z tego paradoksu. Jarosław Utrat-Milecki (2006: 22) zauważa jednak, że należy odróżnić humanizm penalny od humanitaryzmu: „Tak więc trudno mówić, że kogoś karzemy w związku z naszymi ideałami humanizmu. Natomiast uczestnicząc zawodowo w karaniu warto i należy próbować robić to w sposób humanitarny, a więc starając się szanować, na ile to możliwe, godność człowieka”. Czy jest to osiągalne, pozostaje na razie problemem nierozstrzygniętym.

„Patologia” jako norma – zmienność systemów normatywnych

Aż do XVII w. młynarze cieszyli się bardzo złą reputacją. Uchodzili za złodziei, pazernych bogaczy, którzy dybią na cudze ziarno i żony. Pogląd ten uległ całkowitej zmianie dopiero w czasach nowożytnych (Rzepakowski 2015). Podobnie jak z oceną fachu młynarskiego, dzieje się z oceną różnych zachowań. To, czy dana aktywność będzie uznana za przejaw patologii społecznej, w dużej mierze zależy od poglądu, jaki na owo postępowanie przyjmujemy. Pewne zachowania, np. używanie narkotyków i alkoholu, bywa traktowane jako adaptacyjne. Profesor Jerzy Vetulani twierdził, że: „zażywanie narkotyków jest w sumie społecznie korzystne – więzi społeczne, prokreacja, np. alkohol pierwsze kontakty straszliwie ułatwia” (Langer 2017). Do tego zbioru należą też próby samobójcze. Gdy nie doprowadzą do samobójstwa dokonanego, bywają interpretowane przez niektórych terapeutów psychodynamicznych jako neurotyczny, adaptacyjny mechanizm obronny, który jest wołaniem o pomoc. Teodoro Ayllon i Michael Milan, rozważając możliwości oddziaływań psychokorekcyjnych na przestępców, wyróżnili dwa „systemowe podejścia” do zjawiska zaburzeń w zachowaniu: zaburzenie jako model choroby psychicznej oraz zaburzenie jako model behawioralny. W tym drugim podejściu zachowanie przestępcze jest rozumiane jako zupełnie normalna reakcja na nieprawidłowe uwarunkowania (Pospiszyl 1998). Niektórzy ewolucjoniści twierdzą, że zachowania kryminalne u mężczyzn wyewoluowały w celu zwiększenia ich

zdolności do nabywania zasobów, aby skuteczniej przyciągać atrakcyjne partnerki (Ellis 2003; 2005). W próbie ponad 11 tys. studentów odkryto związki pomiędzy: obfitym owłosieniem, siłą fizyczną, siłą popędu płciowego, głębokim głosem i dużym rozmiarem penisa a przyznaniem się do popełnienia różnych przestępstw (Ellis, Das, Buker 2007). Socjobiolodzy traktują agresję jako „praktyczny sposób zapewnienia sobie sukcesu ewolucyjnego”, a wojny ich zdaniem służą redukcji nadwyżek populacyjnych, podtrzymują solidarność wewnątrzgrupową i pełnią funkcję mechanizmu stabilizującego równowagę sił (Łukaszewski 2000: 83). Wśród wielu badaczy taka perspektywa budzi zrozumiałe wątpliwości etyczne, a przede wszystkim pozwala sformułować zarzut, że tezy te wspierają skrajny konserwyzm i usprawiedliwiają egoizm, seksizm i nierówności społeczne. Podobnie można byłoby sklasyfikować akty terroryzmu, każda ze stron ma bowiem swoje racje i uzasadnienia, a sianie grozy i zniszczenia nie jest tu celem, tylko narzędziem politycznym i społecznym prowadzącym do uzyskania pożądaných efektów. Horgan (2008: 22) zauważa: „(...) Z powodu prostej dynamiki terroryzm może być postrzegany jako jedna z form komunikacji – rodzaj gwałtownego, bezpośredniego i bezwzględного sposobu osiągnięcia odległego celu politycznego”. Istnieje pokusa, by z tej praktycznej definicji wysnuć prostą analogię, że sposobem na zakomunikowanie żonie pragnienia poprawy stanu materialnego małżeństwa byłoby pozbycie się jej majątnych rodziców. Martha Crenshaw (1981: 387) zauważa także, że „terrorism is a logical choice when oppositions have such goals and when the power ratio of government to challenger is high (...). When the group perceives its options as limited, terrorism is attractive because it is a relatively inexpensive and simple alternative, and because its potential reward is high”. Zatem patologia społeczna wcale nie musi być jednoznacznie uznawana za negatywną i zawsze szkodliwą w równym stopniu dla każdego. Émile Durkheim przyjął nawet założenie, że pewien zakres zachowań patologicznych, które występują w każdym społeczeństwie może być użyteczny, odgrywa w nich rolę stabilizacyjno-innowacyjną. Patologie mogą stanowić punkt odniesienia dla normy, mają walor konsolidujący społeczeństwo, integrują je i zachęcają do walki o zachowanie istniejącego systemu wartości i norm, ale też tworzą perspektywę rozwoju dla systemu normatywnego (Pospiszyl 2008). Zachowania dziś nieakceptowane mogą być w przyszłości tolerowane lub odwrotnie. Na przykład członkinie i członkowie Międzynarodowego Komitetu na rzecz Praw Pracowników Seksualnych żywią przekonanie, że prostytutka nie zawsze musi wiązać się z eksploatacją kobiet i nie należy z nią walczyć wszelkimi dostępnymi sposobami. Proponują, by słowo „prostytycja”, które niesie jednoznacznie negatywne i stygmatyzujące konotacje, zastąpić zwrotem mniej pejoratywnie nacechowanym, jakim jest „praca seksualna”. Postulują także dekryminalizację prostytutki i uzyskanie praw pracowniczych przez osoby pracujące w seksbiznesie. Twierdzą, że prostytutka nie jest jedynym zajęciem, które pociąga za sobą wysokie ryzyko i kiepskie warunki pracy, a ponadto daje im możliwość zarabiania w sposób bardziej elastyczny. W Holandii pracownicy seksualni odwiedzają szkoły, aby mówić o swoim zawodzie, przedstawiając go jako alternatywę dla tradycyjnie rozumianej pracy (Schulze

et al. 2014; NSWP 2017). Głosy wybrzmiewające w podobnym tonie można, a nawet należy konfrontować z argumentami przeciwnymi, choć poglądy zwolenników legalizacji i dekryminalizacji prostytucji pozornie wydają się być całkiem racjonalne. Pomimo entuzjastycznych prognoz legalizacja procederu w Nowej Zelandii w maju 2003 r. wcale nie doprowadziła do poprawy bezpieczeństwa kobiet w tym obszarze aktywności (Raymond 2003; Farley 2004). Bardzo podobna sytuacja dotyczy kwestii marihuany, a właściwie tzw. medycznej marihuany czy medycznych konopi. Już od lat trzydziestych XX w. w USA panowało silne przekonanie podsypane propagandowymi i, powiedzmy szczerze, niezbyt udanymi filmami na temat szczególnie szkodliwego wpływu konopi na organizm. W wielu z tych „dzieł” celowo przesadzano i wręcz w histeryczny sposób pokazywano skutki wdychania dymu z konopi (YouTube 2011; 2012). Obecnie dyskusja o legalizacji konopi tak w Polsce, jak i na świecie jest możliwa i podejmowana w mainstreamowych mediach. Biorą w niej udział autorytety, znawcy problemu zdrowia, ale i propagandyści – zarówno gorący przeciwnicy, jak i zwolennicy. Nie pomijając faktu oczywistej obłudy związanej z rozpowszechnieniem i czerpaniem przez państwa korzyści ze sprzedaży niezwykle toksycznej substancji, jaką jest alkohol destylowany (gdymby był on wynaleziony dziś, a nie w 800 r. n.e. przez arabskiego alchemika Jābira ibn Hayyāna, z pewnością znalazłby się na liście środków zabronionych i szczególnie szkodliwych), współczesna apoteoza konopi również jest sprawą bardzo dyskusyjną (Wnuk *et al.*, 2013). Od 12 tys. lat przetwory konopi stosuje się w celach leczniczych wykorzystując ich potencjał farmakologiczny, a leki takie jak Sativex (pierwszy lek wyprodukowany na bazie substancji występujących w konopiach) czy Marinol i Nabilone (syntetyczne analogi THC) są przebadane i dostępne dla pacjentów w formie doustnych aerozoli umożliwiających przyjęcie właściwej dawki terapeutycznej bez ryzyka przedawkowania i osiągnięcia uczucia „haju” (Tkaczyk *et al.* 2012). Wiadomo także, że forma przyjmowania związków chemicznych i ich stężenie również mają istotne znaczenie dla zdrowia. Istnieją liczne dowody płynące z badań na szkodliwość zdrowotną marihuany (Szulc 2013). Światowa Organizacja Zdrowia wyraża wątpliwości co do sposobu przyjmowania związków zawartych w marihuanie poprzez wdychanie dymu konopnego. Udowodniono także, że 74% cudzej medycznej marihuany używano przez młodzież w celach rekreacyjnych, czyli niemedycznych (Salomonsen-Sautel *et al.* 2012). Wydaje się, że celem dzisiejszej dyskusji na temat marihuany jest zatem zmiękczenie stanowiska opinii publicznej, by poprzez manifestowanie troski o chorych i cierpiących wprowadzać na rynek kolejny środek psychoaktywny. Interesujące wydaje się to, że w okulistyce stosowana jest kokaina, zaś pochodne opiatów – w chorobach dróg oddechowych, układu pokarmowego czy w celu łagodzenia bólu, ale nikt nie wpadł na pomysł, by z tego powodu środki te koncesjonować (Motyka, Marcinkowski 2014).

Przykładem odwrotnym jest problem palenia papierosów. W latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku rozpowszechnione w mediach były reklamy wyrobów tytoniowych dziś powszechnie nieakceptowane w przestrzeni publicznej i reklamowej. Używanie papierosów było wówczas tak popularne, że generalnie rzecz ujmując

palili wszyscy i wszędzie: w samolotach, lokalach czy studiach telewizyjnych. Papierosy reklamował nie tylko św. Mikołaj, ale także personel medyczny (Podgórska 2016). Ustawa z dnia 8 kwietnia 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zdrowia przed następstwami używania tytoniu i wyrobów tytoniowych oraz ustawy o Państwowej Inspekcji Sanitarnej (Dz. U. z 2010 r. Nr 81, poz. 529) doprowadziła do znacznego ograniczenia praw palaczy i producentów oraz sprzedawców wyrobów tytoniowych. I choć spotkało się to z pewnym niezadowoleniem różnych stron prócz przeciwników palenia i organizacji walczących z nikotynizmem, nikt dziś nie protestuje z tego powodu, że aby zapalić konwencjonalnego papierosa (także e-papierosa) musi udać się w wyznaczone miejsce. Co ciekawe, trudno dziś spotkać palacza, który twierdziłby, że ową ustawą odebrano mu prawo do wolności.

System normatywny może ulegać zmianom w zależności od okoliczności i czasu, a także akceptacji lub potępienia społecznego określonych wartości. Jak zauważa Krystyna Skarżyńska: „Ludzie wybierają, poszukują, chronią, popierają to wszystko, co jest przez nich oceniane pozytywnie, natomiast unikają, ograniczają, niszczą, zwalczają to, co oceniają negatywnie. Proces wartościowania (...) jest obecny w każdej dziedzinie życia; wartościujemy niemal wszystko, każdy spotykany obiekt czy zdarzenie, nasze plany i działania” (Skarżyńska 1991: 7, cyt. za: Galas 2015: 155–156). Ten wpływ silnie modyfikują media (zwłaszcza cyfrowe, w których łatwo tworzyć tzw. *fake-news*). Nadreprezentacja określonego typu informacji w mediach może skłonić obserwatora do przeceniania zagrożenia, np. spowodowanego falą uchodźców, a tym samym wytworzenia lub wzmocnienia już ukształtowanej postawy negatywnej wobec nich. Niektórzy badacze zwracają uwagę na znaczący wpływ fałszywych informacji na decyzje wyborcze podczas wyborów prezydenckich w USA pomiędzy Hilary Clinton a Donaldem Trumpem (Allcott, Genzkow 2017). Już Sullivan (1987: 57–58) twierdził, że „mass media stały się najpotężniejszym instrumentem kształtowania systemu wartości”. Ze względu na objętość artykułu ograniczymy się jednak tylko do zasygnalizowania takiej influencji.

Patologie społeczne z perspektywy czasu

Irena Pospiszyl (2008) trafnie zauważa, że najpoważniejszym problemem patologii społecznych jest relatywizm materii, którą się zajmuje. Problem ten został poruszony wcześniej, przy okazji rozważań o przykazaniu „Nie zabijaj”. Próby zrozumienia zjawisk z obszaru zagrożeń społecznych są uwarunkowane wielopłaszczyznowo. Zarówno badacze z różnych dyscyplin naukowych, jak i amatorzy próbują wyjaśnić istotę nieakceptowanych, przynoszących straty lub perspektywę strat, wywołujących niepokój o bezpieczeństwo własne i otoczenia zachowań. Warto zasygnalizować, że ogromne zasługi w budowaniu koncepcji dewiacji należy oddać socjologom. Teoria anomii Durkheima rozwinięta przez Roberta Mertoną do dziś ma kluczowy wpływ na rozumienie tego problemowego obszaru.

Teoria neutralizacji Sykesa i Matzy przybliżyła sposoby wyjaśniania przez sprawców własnych okrutnych czynów i demoralizację całych grup. Teoria stygmatyzacji głosi, że dewiantem nie jest sprawca naruszenia normy, tylko ten, którego tak nazwiemy, a teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Sutherlanda kładzie nacisk na uczenie się zarówno zachowań pożądaných społecznie, jak i dewiacyjnych. Ponadto teoria kontroli Travaisa Hirschiego podpowiada, że jednostka będzie przestrzegać norm pod warunkiem, że się jej będą opłacać, a koncepcja dewiacji jako aktu wyboru zakłada, że łamanie norm jest efektem osobistej decyzji jednostki, aktem jej wolnej woli (Pospiszyl 2008). Szczególnym zainteresowaniem cieszą się te aktywności, które wyraźnie naruszają potrzebę ładu społecznego, uszczuplają poczucie przewidywalności zdarzeń, utrudniają planowanie lub antycypowanie przyszłości, a nade wszystko godzą w poczucie tożsamości społecznej jednostki. Niezależnie od tego, kto ustala, co normą jest, a co nie, jaki jest punkt odniesienia dla normalności, co jest kryterium dystynktywnym odróżniającym patologię społeczną od innych patologii, wspólnym mianownikiem większości definicji jest odstępstwo od ogólnie przyjętych norm i wartości, które w danym czasie obowiązują w danej społeczności (Podgórecki 1969; Pospiszyl 2008). W literaturze można znaleźć także definicję wskazującą na przyczyny dysfunkcji społecznych: „Patologią społeczną jest ogół przypadków śmierci, obniżenia poziomu moralnego, pogorszenia samopoczucia i strat moralnych spowodowanych naruszeniem reguł prakseologicznych, moralnych i prawnych oraz postępowaniem autodestruktywnym” (Malec 1986, cyt. za: Pospiszyl 2008: 17). Dziś nie potępiamy reformatora Marcina Lutra czy „heretyka” Giordana Bruna, który jednak miał mniej szczęścia niż pierwszy z wymienionych. Niewiele brakowało, by głoszona przez Galileusza teoria heliocentryczna zaprowadziła go na stos, zaowocowała jedynie zakazem nauczania, choć legenda głosi, że mimo publicznego wyznania błędów przed sądem trzymał się swojej „patologii”, szepcząc do siebie: „a jednak się kręci”. Wspomniani bohaterowie w jawny sposób naruszali ustalony porządek rzeczy, podważali normy społeczne i religijne, które zapewniały prawidłowe funkcjonowanie społeczne, ale nade wszystko utrudniały dostęp duszy do zbawienia.

Łamanie norm społecznych nie musi dotyczyć spraw „wysokich”. W egipskim poradniku *savoir vivre*'u, pochodzącym z XV w. p.n.e., zawarte są ostrzeżenia przed skutkami nadmiernego picia alkoholu (Wnuk *et al.* 2013). Obrazowo brzmiało ostrzeżenie zapisane na jednym z egipskich papirusów: „Nie czyni się bezbronnym pijąc piwo w piwiarni, jeśli się przewracasz, połamiesz sobie kości i nikt nie pomoże Ci się podnieść” (Gossop 1993: 16). Udokumentowane przekazy nadużywania alkoholu zawarte są też w Księdze Rodzaju: „Noe był rolnikiem i on to pierwszy zasadził winnicę. Gdy potem napił się wina, odurzył się [nim] i leżał nagi w swym namiocie” (Biblia Tysiąclecia, Rdz. 4,20–21). W Rzeczypospolitej na przełomie XVII i XVIII w. propinacja doprowadziła do tragicznego rozpicia się ludności wiejskiej. Po zniesieniu pańszczyzny wypłacano czasem dniówkę chłopom pracującym w pańskich dobrach w alkoholu lub bonach uprawniających do zakupu okowity w karczmie dzierzawionej przez dwór (Wnuk *et al.* 2013).

Akty stadionowego chuligaństwa również nie są przejawem nowożytnej patologii społecznej. Na stadionie w Delfach już około 450 r. p.n.e. istniał surowy zakaz spożywania alkoholu, mający na celu zapobieżenie zamieszkom, wywołanym przez pijanych widzów, zaś stadionowe zabójstwa w Rzymie wynikające z odmiennych preferencji kibiców nie należały do rzadkości (Kowalski 2002). Alkohol uważano też „za przyczynę agresywności tłumu, który gromadził się podczas średniowiecznych turniejów łuczniczych” (Piotrowski 2000: 15). W 1943 r. podczas trwania niemieckiej okupacji, zorganizowano w Krakowie nielegalne, konspiracyjne mistrzostwa miasta w piłce nożnej. Rozgrywki zostały przerwane nie przez hitlerowców, lecz w wyniku chuligańskich zachowań kibiców (Piotrowski 2009).

W starożytnym Rzymie dziecko było prawną własnością ojca, a co za tym idzie jego życie było całkowicie zależne od ojcowskiej decyzji (Schaffer 2005). Przemoc wobec dzieci w różnych jej odmianach w jeszcze tak nieodległej przeszłości była zjawiskiem powszechnym, a do dziś znajdują się badacze, którzy różnicują zwykłą karę cielesną od przemocy i uznają, że w pewnych warunkach przynosi ona dobroczynny wpływ wychowawczy (Halemba, Izdebska 2009). Zupełnie pomijają oni fakt, że „(...) świadome użycie siły fizycznej w taki sposób, aby spowodować uczucie bólu, ale nie zranienia, a którego celem jest korekta i kontrola zachowania dziecka” niesie za sobą ryzyko nie tylko fizycznej utraty zdrowia i życia, ale przynosi również bardzo poważne konsekwencje psychiczne, których skutki utrzymują się długotrwale (Durrant 2005; Halemba, Izdebska 2009: 2). Inną formą przemocy było wykorzystywanie dzieci jako siły roboczej, która w XIX w. podlegała już pewnym regulacjom. W Ustawie Fabrycznej z 1833 r. czytamy: „dzieci w wieku od 9–13 lat nie mogą pracować więcej niż 48 godzin tygodniowo, a w wieku od 13–18 lat nie więcej niż 68 godzin” (Schaffer 2005: 42). Obecnie organizacja UNICEF podaje, że na świecie szacunkowo pracuje 168 milionów dzieci w wieku 5–17 lat, a około 120 milionów nie ma nawet 14 lat (UNICEF 2015). Podobnie jak zjawisko mobbingu w pracy, które pozornie niedostrzegalne, opisane dopiero w latach osiemdziesiątych XX w. przez Heinza Leimanna, niesie niezwykle poważne konsekwencje psychiczne i fizyczne (Godlewska-Werner 2006).

Problem uzależnienia od hazardu jest równie uniwersalny dziś, jak dawniej. Fiodor Dostojewski, niedościgniony mistrz kreowania psychologicznych konstrukcji bohaterów swoich dzieł, w powieści *Gracz* w przenikliwy i trafny sposób ujął portret człowieka uzależnionego od ruletki: „(...) pan nie tylko wyrzekł się życia, interesów własnych i społecznych, obowiązku obywatela i człowieka (...), jakiegokolwiek celu prócz wygranej, pan wyrzekł się nawet swoich wspomnień (...), pańskie obecne codzienne pragnienia nie wychodzą poza pair, impair, rouge, noir...” (Dostojewski 1987: 225). Różnica między tym, co dziś, a dawniej polega na tym, że obecnie uzależnienie od hazardu, pracy czy seksu nazwiemy uzależnieniem behawioralnym, zaś sam mechanizm uzależnienia związany z mózgowym układem nagrody jest przecież dla różnych typów uzależnień podobny (Lelonek-Kuleta 2012; Rowicka 2015).

Współczesnemu Abrahamowi z pewnością groziłyby poważne konsekwencje za usiłowanie zabójstwa, choćby tłumaczył, a sąd tłumaczenie to wzięby pod uwagę, że na jego decyzję mogła mieć wpływ Osoba Trzecia – i to nawet boska, a do tego w sumie pierwsza. Przedstawiciel idei oświecenia, Filip Pinel, nazywany ojcem psychopatologii ogólnej, obserwował „manię bez delirium” czy też „szaleństwo bez delirium” u pewnego dobrze wykształconego, opanowanego i rozumnego arystokraty, który jednakowoż nie znosił żadnych ograniczeń. Zabił swojego psa i konia tylko dlatego, że nie wykazywali mu dość posłuszeństwa, zaś wieśniaczkę, która owemu szlachcicowi ośmieliła się zwrócić uwagę utopił w studni. Pinela zastanowiło to, że owe czyny nie wzbudziły w obserwowanym sprawcy poczucia winy (Pospiszyl 1985). Również i dziś osoby o psychopatycznych zaburzeniach osobowości budzą zainteresowanie badaczy, a przejawy ich działalności stanowią pożywkę dla szeroko pojętej kultury i mediów, które w każdym antyspołecznym zachowaniu chciałyby widzieć mrocznego psychopatę. Współcześni badacze wiedzą na ich temat nieporównywalnie więcej niż Pinel i podkreślają, że zachowania psychopatyczne „można, a nawet należy opisać (...) jako zaburzenie samoregulacji (*self-regulation*) czy też samokontroli (*self-control*)” (Pastwa-Wojciechowska: 169). Wiedza naukowa nie pozwala zatem na luksus łatwego potępienia sprawcy, a raczej kieruje badacza w stronę prób zrozumienia zachowania jednostki przez pryzmat jego mechanizmów mózgowych.

Przeciwdziałanie zagrożeniom społecznym

Jak już zostało powiedziane, normy zmieniają się w czasie, zależne są od miejsca i kultury, zmienia się także rodzaj i adekwatność odpowiedzi wobec ich łamania. Przykładowo w latach sześćdziesiątych popularność LSD i marihuany wśród holenderskiej młodzieży spotykała się z ostrymi represjami, które przyniosły efekt przeciwny do zamierzonego. Jednak w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wyciągnięto wnioski z tej porażki i zaczęto poszukiwać alternatywy dla karnej interwencji. Zaowocowało to reorientacją polityki wskutek ewolucji poglądów samych polityków i zmian w świadomości społecznej. Tę zasługę przypisuje się głównie badaczom nauk społecznych, którzy zdefiniowali problem używania narkotyków przez młodzież w kategoriach podkultury młodzieżowej. Podobnie stało się tam z rozumieniem problemu bezrobocia (Zieliński 2002). Kluczem okazała się mądra profilaktyka, a mądra, czyli dobra profilaktyka to nie kosztowny festyn antynarkotykowy, pogadanka w szkole o nowych narkotykach czy broszurka na temat śmiertelnego ryzyka stosowania różnych substancji, lecz szczerza rozmowa z nastolatkiem o wartościach, o przyszłości, o potencjale i jego możliwościach (Koczurowska 2017). To rozwijanie poczucia skuteczności własnej, które jest czynnikiem chroniącym przed stresem (Piotrowski 2010). To przede wszystkim też autentyczna troska o drugiego człowieka, bez pokusy moralizowania, która zawsze czyni „kaznodzieję” lepszym od grzesznika. Jaki sens będzie miało inwe-

stowanie coraz większych środków w ściganiu użytkowników substancji psychoaktywnych, gdy za kilkanaście lat każdy będzie mógł wydrukować sobie w domu na drukarce 3D dowolny narkotyk? Konieczne też wydaje się integrowanie wiedzy społecznej z różnych dziedzin naukowych, w omawianym przedmiotowym obszarze. Słusznie zadaje pytanie Jerzy Topolski: „(...) która z nauk społecznych ma wносить do badań nad społeczeństwem integralny punkt widzenia? Historia? Socjologia? Psychologia społeczna?”. Autor ten postuluje zamiast hasła jedności nauki pojmowanego hierarchicznie, integrację nauki, przyjmując jako założenie równość wszystkich nauk i najściślejsze związki między nimi (Utrat-Milecki 2011: 53–54).

Pozostaje trwać w trudnej debacie pomiędzy rygoryzmem a relatywizmem i nie przestawać dyskutować, wykuwając w tym swoistym yin i yang jakiś rodzaj niestabilnego i oczywiście niezadowolającego obydwie strony kompromisu. Ale tylko dzięki nieustannej dyskusji jesteśmy w stanie ustalić, czy pomimo odmiennych poglądów istnieje jakiś punkt wspólny. Cały czas aktualne pozostają też pytania osobiste: co powstrzymuje nas przed łamaniem norm? Czy zachodzą jakieś okoliczności, w których cenione przez nas normy uległyby zawieszeniu? Czy zawsze w takim przypadku można by usprawiedliwiać takie postępowanie „wyższą koniecznością”? Niezależnie od tego, jak bardzo sprzeczne, zbieżne czy spójne i holistyczne okażą się nowe koncepcje normy i patologii – i tak każdy z nas, sam wobec siebie, określa motywy własnych działań lub zaniechań, a niektórzy czynią to nawet nie zagłębiając się zbytnio w ich filozoficzne zawilości.

Podsumowanie

Celem artykułu było zasygnalizowanie ciągłego problemu z definiowaniem pojęć normy i patologii. Dokonany przegląd wskazuje na nieostrość granic między normą i patologią. Ta nieostrość granic i relatywizm materii dotyczącej problemu patologii społecznych jest najlepszym świadectwem problemów z klasyfikacją. Bardzo wyraźnie jawi się potrzeba pogłębienia studiów terminologicznych, tym bardziej że zakresy pojęciowe i ich zdrowotna kwalifikacja zmieniają się na przestrzeni czasu. Zakorzenie definicyjne normy i patologii obarczone jest nie tylko aspektem zdrowotnym, ale również społeczno-obyczajowym, zaś obydwa te aspekty dodatkowo podlegają zmianom historycznym. Przykładowo, kwalifikacje chorób (porównaj kodyfikacje DSM i ICD) zwykle wyprzedzają społeczno-obyczajowe oceny tych zachowań.

Literatura

- Allcott H., Gentzkow M., 2017, *Social Media and Fake News in the 2016 Election*, NBER Working Paper No. 23089 Issued in January 2017, <http://www.nber.org/papers/w23089> (dostęp: 20.04.2017).
- Biblia Tysiąclecia*, 2003, Poznań: Pallotinum.
- Crenshaw M., 1981, *The Causes of Terrorism*, *Comparative Politics*, vol. 13, no. 4, s. 379–399.
- Czapla Z., 2000, *O pewnych wybranych kryteriach „normy” w psychologii i psychiatrii (On some particular criteria of „norms” in psychology and psychiatry)* [w:] A. Malinowski, H. Stolarczyk, W. Lorkiewicz (red.), *Antropologia a medycyna i promocja zdrowia*, t. 3, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Dostojewski F., 1973, *Gracz*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Durrant J., 2005, *Corporal punishment: prevalence, predictors and implications for child behaviour and development* [w:] S.N. Hart (ed.), *Eliminating Corporal Punishment: The way forward to constructive child discipline*, France: UNESCO Publishing.
- Dziennik Ustaw z 2010 r. Nr 81, poz. 529.
- Ellis L., 2003, *Biosocial theorizing and criminal justice policy* [w:] A. Somit, S. Peterson (eds.), *Human nature and public policy: An evolutionary approach*, New York: Palgrave.
- Ellis L., 2005, *A theory explaining biological correlates of criminality*, *European Journal of Criminology*, vol. 2, s. 287–315.
- Ellis L., Das S., Buker H., 2007, *Androgen-promoted physiological traits and criminality: A test of the evolutionary neuroandrogenic theory*, *Personality and Individual Differences*, vol. 44, s. 701–711.
- Farley M., 2004, *Bad for the Body, Bad for the Heart: Prostitution Harms Women Even if Legalized or Decriminalized*, *Violence Against Women*, vol. 10, no. 10, s. 1087–1125.
- Galas B., 2015, *Společne zagrożenia podmiotowości w warunkach zmian*, *Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne*, nr 10, s. 154–166.
- Godlewska-Werner D., 2006, *Mobbing w polskich przedsiębiorstwach*, *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi*, nr 1, s. 43–56.
- Gossop M., 1993, *Narkotyki – mity i rzeczywistość*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Halemba K., Izdebska A., 2009, *Kary fizyczne w wychowaniu dzieci – uwarunkowania i konsekwencje*, *Dziecko krzywdzone*, nr 3(28), s. 1–26.
- Horgan J., 2008, *Psychologia terroryzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kępiński A., 1978, *Podstawowe zagadnienia współczesnej psychiatrii*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Kowalski R., 2002, *Potomkowie Hooligana – szalikowcy. Społeczno-kulturowe źródła agresji widowni sportowych*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Langer M., 2017, *Vetulani: „Regulujmy używanie narkotyków poprzez obyczaj, a nie prawo”*, <https://www.cannabisnews.pl/vetulani-narkotyki/> (dostęp: 20.04.2017).
- Lelonek-Kuleta B., 2012, *Uzależnienia behawioralne – podstawy teoretyczne* [w:] J. Jarczyńska (red.), *Uzależnienia behawioralne i zachowania problemowe młodzieży. Teoria, diagnoza, profilaktyka, terapia*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

- Łazuga-Koczurowska J., 2017, *Czy można przeciwdziałać używaniu narkotyków przez młodzież? Wystąpienie podczas konferencji naukowo-szkoleniowej pt. „Nowe substancje psychoaktywne – nowe ryzyko i nowa profilaktyka?” w Gdańsku*, Uniwersytet Gdański, niepubl.
- Łukaszewski W., 2000, *Psychologiczne koncepcje człowieka* [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia akademicka*, t. 1, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Motyka M., Marcinkowski J.T., 2014, *Używanie pochodnych konopi, cz. 2, Zastosowanie w medycynie vs. konsekwencje zdrowotne*, *Problemy Higieny i Epidemiologii*, t. 95, nr 1, s. 21–27.
- NSWP, 2017, *International Committee on the Rights of Sex Workers in Europe (ICRSE)*, <http://www.nswp.org/members/europe/international-committee-the-rights-sex-workers-europe-icrse> (dostęp: 20.04.2017).
- Pastwa-Wojciechowska B., 2011, *Psychologiczno-psychiatryczna problematyka psychopatii a potrzeby i praktyka opiniodawstwa w procesie stosowania prawa*, *Chowanna*, nr 2, s. 159–177.
- Pawikowska-Łagód K., Sak J., 2016, *Aborcja – problem etyczno-moralny współczesnego świata* [w:] K. Maciąg, P. Wiatr (red.), *Filozofia wobec dylematów współczesności*, Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel.
- Piotrowski P., 2000, *Szalikowcy. O zachowaniach dewiacyjnych kibiców sportowych*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Piotrowski P., 2009, *Chuligańskie zachowania kibiców*, *Kwartalnik Policyjny*, nr 3–4.
- Piotrowski A., 2010, *Stres i wypalenie zawodowe funkcjonariuszy Służby Więziennej*, Warszawa: Difin.
- Podgórecki A., 1969, *Patologia życia społecznego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Podgórska J., 2016, *Jak wypalano palenie*, <http://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/ludzieistyle/1613921,1,spor-o-papierosy-trwa-od-lat.read> (dostęp: 20.04.2017).
- Pospiszyl K., 1985, *Psychopatia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pospiszyl K., 1998, *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pospiszyl I., 2008, *Patologie społeczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Raymond G.J., 2003, *Ten Reasons for Not Legalizing Prostitution And a Legal Response to the Demand for Prostitution*, *Journal of Trauma Practice*, no. 2, s. 315–332.
- Rowicka M., 2015, *Uzależnienia behawioralne. Terapia i Profilaktyka*, Warszawa: Krajowe Biuro do spraw Przeciwdziałania Narkomanii, Fundacja Praesterno.
- Rzepkowski K., 2015, *Złoty kciuk. Młyn i młynarz w kulturze zachodu*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Salomonsen-Sautel S. et al., 2012, *Medical Marijuana Use Among Adolescents in Substance Abuse Treatment*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 51(7), s. 694–702.
- Schulze E. et al., 2014, *Sexual exploitation and prostitution and its impact on gender equality*, Directorate General For Internal Policies Policy Department C: Citizens’ Rights And Constitutional Affairs, <http://www.europarl.europa.eu/studies> (dostęp: 20.04.2017).
- Schaffer R.H., 2005, *Psychologia dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sęk H., 2005, *Pojęcia normy, normalności i zdrowia*, *Psychologia kliniczna*, t. 1.

- Sullivan E.V., 1987, *Critical Pedagogy and Television* [w:] D.W. Livingstone (ed.), *Critical Pedagogy and Cultural Power*, New York: Bergin & Garvey Publishers.
- Szulc M., 2013, *Konsekwencje zdrowotne używania marihuany w świetle badań oraz propozycja ujednoczenia stanowiska psychologów wobec problemu legalizacji konopi, sformułowana w oparciu o Kodeks Etyczno-Zawodowy Psychologa*, *Alkoholizm i Narkomania*, t. 26, nr 4, s. 381–401.
- Tkaczyk M., Florek E., Piekoszewski W., 2012, *Marihuana i kanabinoidy jako leki*, *Przeгляд Lekarski*, t. 69, nr 10.
- Unicef, 2015, *Child labour*, https://www.unicef.org/protection/57929_child_labour.html (dostęp: 20.04.2017).
- Utrat-Milecki J., 2006, *Podstawy penologii. Teoria kary*, Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Utrat-Milecki J., 2011, *Dzieje kultur penalnych. Perspektywa integralnokulturowa*, *Resocjalizacja Polska*, nr 2.
- Wnuk M., Purandare B., Marcinkowski J.T., 2013, *Struktura spożycia alkoholu w Polsce w ujęciu historycznym*, *Problemy Higieny i Epidemiologii*, t. 94, nr 3, s. 446–450.
- Wojtysiak J., 2006, *Czy normy etyczne są przekonaniem?*, *Diametros*, nr 7, s. 51–81.
- YouTube, 2011, *Reefer Madness ORIGINAL TRAILER – 1936*, <https://www.youtube.com/watch?v=sbjHOBjzhd0> (dostęp: 20.04.2017).
- YouTube, 2012, *1970s Anti-Marijuana Propaganda*, <https://www.youtube.com/watch?v=CTEHSolQqD0> (dostęp: 20.04.2017).
- Zieliński A., 2002, *Krajowe programy przeciwdziałania problemom związanym z narkotykami (Holandia, Wielka Brytania, Australia)*, *Alkoholizm i Narkomania*, t. 15, nr 2, s. 171–188.

Dorota Godlewska-Werner¹

Zmiana pracy skutkiem doświadczania mobbingu

Mobbing bywa wykorzystywany przez niekompetentnych menedżerów jako narzędzie motywowania przez zastraszenie. Jednak często prowadzi do rzeczywistej lub mentalnej ucieczki z organizacji. Na mobilność zawodową osób doświadczających mobbingu w pracy wpływają zarówno czynniki osobowościowe, jak i sytuacyjne. Zrealizowane badania pokazują, że doświadczanie działań mobbingowych w sposób intensywny i długotrwały sprzyja myśleniu o zmianie pracy. Ofiary mobbingu doświadczające patologii nawiązywania kontaktów i patologii delegowania zadań częściej myślą o zmianie pracy i wysyłają więcej dokumentów aplikacyjnych.

Słowa kluczowe: zmiana pracy, mobbing

Job changing as a result of bullying

Bullying is sometimes used by incompetent managers as a motivating tool. However, it often leads to a real or mental escape from an organization. Both, personality and situational factors affect the occupational mobility of bullying victims. Conducted studies show that intensive and long-term bullying influence thinking about changing an employer. Activities which effect victims' abilities to communicate adequately and their occupational situation lead to thinking about changing a job and sending more application documents.

Key words: dealing with mobbing, mobbing

¹ Uniwersytet Gdański; d.godlewska-werner@ug.edu.pl.

Wstęp

Mobbing w miejscu pracy jest dużym problemem społecznym. Jak pokazuje ankieta europejska, 8% populacji pracowników Unii Europejskiej jest zastraszanych i szykanowanych (Kratz 2007).

Ofiara mobbingu powinna przejąć odpowiedzialność za swoje życie (Kratz 2007). Bierność jest wskazana tylko w specyficznych przypadkach. Na ogół zaleca się zmianę stanowiska w obrębie organizacji lub poza nią (Sidor-Rządkowska 2003). Jednak wielu badaczy odejście z pracy traktuje jako ostateczny krok podejmowany po spadku zainteresowania i zaangażowania w pracę w danej firmie (Zapf *et al.* 2001). Zmiana pracodawcy jest najskuteczniejszym rozwiązaniem dla pracownika, który odczuwa duży dyskomfort, a nie może skorzystać z innych strategii radzenia sobie ze zjawiskiem. Zobowiązania finansowe czy nadzieja na zmianę sytuacji często blokują podjęcie tej decyzji. Dodatkowo dochodzi lęk o zdolność adaptacji do nowego otoczenia zawodowego i niepokój o to, aby sytuacja mobbingowa się nie powtórzyła. Powody zatrzymujące pracownika w organizacji często utrudniają mu powrót do równowagi psychicznej (Ishmael 1999, za: Rayner *et al.* 2002).

Szacuje się, że 25% osób doświadczających mobbingu odchodzi z organizacji ze względu na własną decyzję, stan zdrowia lub przymus. Podczas gdy jedna trzecia deklaruje, że chce odejść z pracy, podobna grupa w ogóle nie planuje podejmować podobnych kroków (Rayner *et al.* 2002). Inne dane pokazują, że 38% mobbingowanych odchodzi z organizacji wskutek samodzielnej decyzji, a 44% jest zwalnianych (Harvey *et al.* 2006, za: Romer *et al.* 2010). Chociaż sama ucieczka jest określana jako zachowanie niekonstruktywne (Gruszecka 2003; Godlewska-Werner *et al.* 2009), jednak pomaga rozwiązać problem bez dodatkowych kosztów i wpływa na zachowanie szacunku dla siebie (Warecki *et al.* 2008; D'Cruz *et al.* 2010). Pracownicy, którzy zdecydowali się na zmianę pracy z uwagi na doświadczane skutki mobbingu w miejscu pracy charakteryzują się istotnie wyższą satysfakcją zawodową i niższym poziomem zaburzeń społecznych w porównaniu z tymi, którzy nie zdecydowali się na ten krok (Fiabane *et al.* 2015).

Celem artykułu jest opisanie zjawiska zmiany pracy u osób szykanowanych w zależności od częstotliwości i długości trwania mobbingu oraz rodzajów doświadczanych wrogich działań. Artykuł stanowi próbę wykazania różnic pomiędzy osobami, które zdecydowały się na zmianę pracy z uwagi na mobbing, a tymi, którzy pozostali w toksycznym środowisku pracy.

Mobbing jako patologia zarządzania zasobami ludzkim

Mobbing to zjawisko związane z wysokim poziomem stresu ze względu na doświadczane niebezpieczeństwo. Międzynarodowa Organizacja Pracy definiuje mobbing jako „obraźliwe zachowania poprzez mściwe, okrutne, złośliwe lub upo-

karzające usiłowanie zaszkodzenia jednostce lub grupie pracowników (...), którzy stają się przedmiotem psychicznego dręczenia” (Kaczorowski 2007: 71). We wszystkich definicjach mobbingu wymienia się systematyczność, celowość i wrogość wysterowanych działań, które są oparte na manipulacji i mają na celu zaszkodzić pracownikowi lub wyeliminować go z zespołu. Działania mobbingowe są także długotrwałe. Do działań mobbingowych zalicza się zachowania mające na celu ograniczanie możliwości wypowiedzania się, izolowanie, patologię delegowania zadań, podważanie reputacji i patologiczne okazywanie władzy (Leymann 1996).

W dzisiejszych czasach menedżerowie często stosują szykany jako formę motywowania pracowników, ale ich zachowania są wyrazem nieudolności w zarządzaniu. Każdy, kto w jakikolwiek sposób zetknął się z mobbingiem, odczuwa negatywne konsekwencje w obszarze społecznym, finansowym, psychicznym i zdrowotnym (Zapf *et al.* 2001).

Radzenie sobie z sytuacją mobbingową

Sposób radzenia sobie z mobbingiem zależy od kilku czynników. Można opisać to zjawisko na przykładzie modelu Albee’ego (1981 za: Biela 1999), zgodnie z którym czynniki podnoszące stres i czynniki redukujące stres wpływają na rozmiar stresu. W kontekście tego modelu obiektywnymi stresorami w przypadku mobbingu są konkretne sytuacje, dane oraz informacje o sposobach radzenia sobie z problemem. Subiektywnym czynnikiem jest obraz sytuacji, który składa się z obaw i zagrożeń wynikających z podejmowanych działań mających na celu przeciwdziałanie mobbingowi. Poczucie własnej wartości i godności redukuje stres, ponieważ dzięki nim wierzymy w rozwiązanie problemu. Zdobyte dotychczas kompetencje, np. prawne, społeczne i ekonomiczne w obszarze radzenia sobie w sytuacji stresu, a także wsparcie społeczne, emocjonalne, materialne, organizacyjne, prawne i informacyjne pomagają obniżyć poziom stresu.

Ofiarom mobbingu zaleca się aktywną obronę, gdy sytuacja w miejscu pracy jest korzystna z uwagi na otrzymywane wsparcie lub niekorzystna ze względu na brak jednoznacznych zasad, a sprawca jest niegroźny, a także wtedy, gdy mobber jest osobą decyzyjną, ale ofiara ma odpowiednie kompetencje, żeby się bronić (Warecki *et al.* 2008). W takim przypadku ucieczka z organizacji mogłaby rozemścić mobbera. Aktywna obrona jest także zalecana, gdy sytuacja jest niebezpieczna, mobber groźny, a ofiara mobbingu nie posiada wystarczających umiejętności obronnych. Ucieczka, unikanie lub dostosowanie powinny być zastosowane, gdy mobber jest zagrażający, a ofiara, pomimo otrzymywanego wsparcia, nie potrafi sobie radzić, a także wtedy, gdy sytuacja jest niekorzystna, mobber nieszkodliwy, ale ofiara nie ma pomysłu na rozwiązanie sytuacji. W tym czasie osoba mobbingowana powinna rozwijać swoje umiejętności radzenia sobie z sytuacją trudną. Jednak nawet pomimo posiadanych kompetencji w obszarze rozwiązywania sytu-

acji trudnych, ale gdy sprawca jest nie do pokonania, a sytuacja w firmie niesprzyjająca – również zaleca się zmianę pracy.

Osoby mobbingowane stosują jeden z czterech rodzajów zachowań obronnych. Są to działania zakończone powodzeniem na przykład dzięki wyrażeniu swojej opinii na temat aktywności mobbera, działania zakończone porażką z uwagi na wycofanie się spowodowane strachem i brakiem wsparcia, działania paraobronne jak płacz, które nie przynoszą poprawy, oraz brak działań będący wynikiem niskiej samooceny („jestem szarą myszką”) czy niechęci do podejmowania aktywności („chcę po prostu normalnie pracować”) (Chomczyński 2008).

Badania realizowane wśród młodzieży szkolnej pokazują, że reakcja ofiar mobbingu zależy od długości trwania szykan – osoby mobbingowane przez krótszy czas podejmują asertywne próby rozwiązania problemu (Olafsson *et al.* 2004). Wtedy też dążą do dialogu (Zapf *et al.* 2001). Im dłużej występuje mobbing, tym większa jest skłonność do unikania sytuacji i biernie oczekiwanie na poprawę. Jednak chęć przeczekania sytuacji się nie sprawdza, ponieważ działania mobbera z upływem czasu wzrastają (Romer *et al.* 2010).

Na ogół w pierwszej fazie osoby mobbingowane wykazują się większą troską o swoje miejsce pracy, tzn. podejmują dialog (*voice*) (Niedl 1996, za: Rayner *et al.* 2002). Dalej manifestują swoje zaangażowanie i lojalność (*loyalty*). Gdy te działania okazują się nieskuteczne, dochodzi do redukcji zainteresowania i zaangażowania (*neglect*). W dalszym etapie przejawiają gotowość do wyjścia z organizacji (*exit*). Zachowania ucieczkowe można określić jako *quitting before leaving*, obrazując tym samym tendencje polegające na wycofaniu swojego zaangażowania z zadań (Burriss *et al.* 2008). Jeśli rezygnacja z pracy nie jest możliwa ze względu na koszty lub brak alternatyw, pracownik decyduje się na pozostanie w organizacji, ale wykazuje tendencje do dialogu (Hirschman 1970). Natomiast jeśli zmiana pracy jest możliwa, decyzja jest uzależniona od tego, na ile efektywny jest dialog. Decyzja o odejściu z organizacji jest traktowana jako alternatywa (Hirschman 1970). Zależy ona także od poziomu tendencji do lojalności – większe prawdopodobieństwo pozostania w firmie i podejmowania prób działania występuje, gdy lojalność jest wyższa (Hoffmann 2006). Jest to wysoce prawdopodobne zwłaszcza, gdy pracownik włożył wiele starań, aby uzyskać zatrudnienie u obecnego pracodawcy.

Ofiary mobbingu często jednak mają trudność w opuszczeniu organizacji, ponieważ są związane ze sprawcami wspólnymi zadaniami do realizacji (Litzke *et al.* 2007). Dodatkowo utrata pracy prowadzi do zachwiania zawodowej reputacji i poczucia przydatności zawodowej (Romer *et al.* 2010). Poza tym wiele zależy od uświadomienia sobie alternatywnych możliwości zawodowych (Chomczyński 2008). Często osoby szykanowane nie próbują zmienić pracy z obawy przed powtórny doświadczeniem mobbingu lub ze względu na sytuację ekonomiczną czy rodzinną. Bywa też tak, że obecne miejsce pracy jest uważane przez mobbingowanego pracownika jako atrakcyjniejsze od innych (Chomczyński 2008).

Jednak strategię ucieczki zaleca się w sytuacjach beznadziejnych, kiedy to wzrasta niebezpieczeństwo (Ratajczak 2000). Dlatego bywa wręcz tak, że zaleca

się zmianę pracy zgodnie z myślą, że „Twoim celem nie jest udowadnianie sobie i innym własnych racji poprzez stawianie do konfrontacji z mobberem na określonych przez niego warunkach, ale skuteczne poradzenie sobie z trudną sytuacją w pracy, bez ponoszenia nadmiernych kosztów (...). Jednym z celów jest zachowanie szacunku dla samego siebie” (Warecki *et al.* 2008: 28).

Można zauważyć rozbieżność między chęcią odejścia z pracy a faktycznymi działaniami zmierzającymi w kierunku poszukiwania nowej pracy (Keashly *et al.* 2000, za: Rayner *et al.* 2002). Jest to często wynikiem oczekiwania na uzyskanie zadośćuczynienia za poniesione krzywdy możliwe tylko podczas pozostania w zatrudnieniu (Ishmael 1999, za: Rayner *et al.* 2002). Jednak może to doprowadzić do wyczerpania psychicznego.

Na podstawie rozmów z osobami mobbingowanymi i przeglądu literatury można określić bariery mobilności zawodowej osób mobbingowanych w zależności od umiejscowienia w stosunku do osoby i obiektywizmu (tabela 1).

Tabela 1. Bariery mobilności zawodowej osób mobbingowanych

	Przyczyny obiektywne	Przyczyny subiektywne
Przyczyny zewnętrzne	zobowiązania finansowe, samotne rodzicielstwo, koledzy z pracy, obowiązki zawodowe, doświadczone bezrobocie	groźby
Przyczyny wewnętrzne	niskie kwalifikacje	przekonanie, żeby „szanować szefa”, negatywny obraz siebie, chęć „odzyskania twarzy”, lęk przed przyznaniem się, oczekiwanie zmiany, zainwestowany w pracę czas i wysiłek

Źródło: Opracowanie własne.

Osoby, które w swoim życiu doświadczyły mobbingu, ale zdecydowały się odejść, najczęściej jako przyczynę podawały niechęć do pracy z człowiekiem, który nie ma odpowiednich kompetencji zawodowych i społecznych, że zachowania stosowane wobec nich są niewłaściwe. Niektórzy opuszczali organizację ze względu na zdrowie fizyczne i psychiczne swoje i swoich najbliższych. Można ogólnie określić te powody jako subiektywne wewnętrzne wynikające z potrzeb, poczucia własnej wartości i przekonań jednostki.

Gotowość do zmiany pracy

Gotowość do zmiany pracy jest elementem mobilności zawodowej. Zmiana niesie za sobą niepewność, która może blokować osoby przed podjęciem konkretnych działań zmieniających sytuację.

Badania wykazują, że 88% pracowników decyduje się na zmianę pracodawcy z innych powodów niż finansowe (Branham 2010). Przyczyną zmiany pracy jest niezadowolenie z zatrudnienia, poczucie braku ustabilizowania, brak szans na poprawę sytuacji u obecnego pracodawcy, poniesienie niskich kosztów psychologicznych wynikających ze zmiany i niewielka inwestycja w przebieg kariery (Carson *et al.* 1996). Powodem pozostania w miejscu pracy jest satysfakcja z pracy lub poczucie bycia w pułapce.

Z jednej strony mobilność zawodowa wpływa korzystnie na rozwój i wydajność pracownika, a elastyczni pracownicy mający liczne doświadczenia zawodowe szybciej adaptują się do środowiska pracy (Van Vianen *et al.* 2003). Jednak dla organizacji mobilność zawodowa pracownika wiąże się często z koniecznością jego zastąpienia i idącymi za tym kosztami (Hillstrom *et al.* 2002). Zatrudnienie nowego pracownika jest inwestycją, która zwraca się dopiero po około półtora roku jego pracy (Jeruszka 2001).

Badania

W celu opisanie skutków doświadczania mobbingu, jakim są faktyczne i mentalne odejścia z pracy, przeprowadzono dwa badania. Pierwsze badanie miało charakter kwestionariuszowy, drugie było zrealizowane przy użyciu wywiadu ustrukturalizowanego.

Badanie 1

Przebieg i hipotezy

Celem badania 1 była odpowiedź na pytanie, w jaki sposób osoby badane reagują na doświadczany mobbing w zależności od rodzaju szykan oraz intensywności i czasu ich trwania.

Postawiono następujące hipotezy badawcze:

Hipoteza 1. Intensywność i czas trwania mobbingu wpływają na podjęte działania w kierunku zmiany pracy, zgodnie z założeniem, że doświadczanie sytuacji stresowej wzmacnia dążenie do ucieczki z organizacji (Mulki *et al.* 2008; Rospenda *et al.* 2005).

Hipoteza 2. Intensywność i czas trwania mobbingu wpływają na ucieczkowy typ reakcji na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy, zgodnie z założeniem, że jest on uwarunkowany sytuacyjnie (Roberts 2004, za: Liljegen *et al.* 2008).

Hipoteza 3. Rodzaj doświadczanych działań mobbingowych wpływa na działania w kierunku zmiany pracy, ponieważ obrany model strategii radzenia sobie z mobbingiem zależy od doświadczanej sytuacji (Rayner *et al.* 2002).

Hipoteza 4. Rodzaj doświadczanych działań mobbingowych wpływa na ucieczkowy typ reakcji na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy.

Metody badawcze

W badaniu wykorzystano następujące metody badawcze:

1. Kwestionariusz REA-5 w opracowaniu Retowskiego,
2. Kwestionariusz LIPT (Leymann Inventory of Psychoterror) w opracowaniu Godlewskiej-Werner,
3. Samoopis w opracowaniu Godlewskiej-Werner.

Kwestionariusz REA-5 w opracowaniu Retowskiego składa się z pięciu podskal opisujących style reagowania na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy. Rzetelność podskal kształtuje się od 0,92 do 0,67 (Retowski, w druku).

Kwestionariusz LIPT (Leymann Inventory of Psychoterror) w opracowaniu Godlewskiej-Werner, który opisuje działania mobbingowe i przebieg zjawiska na przestrzeni 12 miesięcy. Rzetelność poszczególnych kategorii wynosi od 0,63 do 0,81 (Godlewska-Werner *et al.* 2009).

Samoopis w opracowaniu Godlewskiej-Werner ma charakter ankietowy i dotyczy przebiegu kariery zawodowej osób badanych. Znajdują się tu pytania biograficzne i behawioralne odwołujące się do aspektów związanych z gotowością do zmiany pracy. Ankieta zawiera pytania o przebieg pracy zawodowej, częstotliwość myślenia o zmianie pracy, liczbę wysłanych aplikacji oraz odbytych rozmów kwalifikacyjnych w ciągu ostatniego półrocza.

Charakterystyka badanych osób

Grupę badaną stanowiło 214 osób pracujących (75 mężczyzn, 139 kobiet) w wieku 21–58 lat: 52 osoby (24%) to osoby mobbingowane długotrwale – poddawane szykanom przez co najmniej pół roku, ale rzadziej niż raz w tygodniu; 13 osób (6%) to osoby szykanowane intensywnie – poddawane wrogim działaniom co najmniej raz w tygodniu, ale krócej niż pół roku; mobbingowanych długotrwale i intensywnie było 66 osób (31%); 83 osoby (39%) to pracownicy niedoświadczający szykan.

We wszystkich grupach jest przewaga kobiet (blisko 65%). Mężczyźni stanowią 35% badanych.

Wyniki i dyskusja

Hipoteza 1. Intensywność i czas trwania mobbingu wpływają na podjęte działania w kierunku zmiany pracy.

Analiza wariancji pokazuje, że istnieje istotny związek między rodzajem doświadczanego mobbingu a częstotliwością myślenia o zmianie pracy oraz liczbą dokumentów wysłanych w ciągu ostatniego półrocza (tabela 2).

Częstotliwość myślenia o zmianie pracy jest różna w zależności od rodzaju mobbingu, to znaczy osoby mobbingowane długotrwale i intensywnie istotnie częściej myślą o zmianie pracy niż osoby mobbingowane intensywnie, długotrwale lub nieszykanowane. Osoby mobbingowane intensywnie i długotrwale wysyłają więcej aplikacji niż osoby mobbingowane długotrwale i niemobbingowane. Jednak nie przekłada się to na liczbę odbytych rozmów kwalifikacyjnych – istnieje nieistotna statystycznie zależność między intensywnością i czasem trwania mobbingu a liczbą odbytych rozmów.

Tabela 2. Istotny związek między rodzajem mobbingu a działaniami w kierunku zmiany pracy

	SS efekt	df efekt	MS efekt	SS błąd	df błąd	MS błąd	F	p
częstotliwość myślenia o zmianie	6800,95	3	2266,98	92354,08	210	439,78	5,15	0,002*
dokumenty wysłane w ciągu półrocza	6,89	3	2,30	108,49	210	0,53	4,44	0,005*

*wynik istotny statystycznie

Źródło: Opracowanie własne

Potwierdza to teorię mówiącą o tym, że to sytuacja w miejscu zatrudnienia sprzyja podejmowaniu działań w kierunku zmiany pracy (Roberts 2004, za: Liljegren *et al.* 2008). Rospenda i inni (2005) zakładają, że to częstotliwość doświadczania sytuacji trudnej wpływa na wzrost dążenia do zmiany pracy. Patrząc tylko przez pryzmat częstotliwości doświadczanego mobbingu można zauważyć, że potwierdzają to także przeprowadzone analizy.

Hipoteza 2. Intensywność i czas trwania mobbingu wpływają na uciezkowy typ reakcji na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy.

Osoby mobbingowane długotrwale i intensywnie wykazują większą tendencję do biernego reagowania na sytuację niesatysfakcjonującą w pracy poprzez wykazywanie lojalności niż osoby mobbingowane długotrwale, ale nieintensywnie, oraz osoby mobbingowane krótkotrwale lub nieszykanowane [Λ Wilksa = 0,95; $F(5,205) = 2,25$; $p = 0,05$]. Osoby mobbingowane intensywnie, ale krótkotrwale mają istotnie niższą tendencję do zaniedbywania pracy i obowiązków niż osoby mobbingowane długotrwale i intensywnie oraz krótkotrwale i nieintensywnie lub wcale.

Osoby mobbingowane intensywnie wykazują istotnie wyższą tendencję do opuszczenia organizacji niż mobbingowani nieintensywnie [Λ Wilksa = 0,94; $F(5,205) = 2,74$; $p = 0,02$]. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku wykazywania lojalności – osoby szykanowane intensywnie wykazują większą tendencję do biernego oczekiwania na rozwiązanie się problemu bez ich udziału.

Analiza prawdopodobieństwa różnic między każdą parą grup wskazuje, że istnieją różnice między tendencją do ucieczki z organizacji w przypadku osób długotrwale i intensywnie mobbingowanych a krótkotrwale/wcale i nieintensywnie/wcale, a także między lojalnością w przypadku osób długotrwale i intensywnie mobbingowanych a nieintensywnie bez względu na czas trwania mobbingu (tabele 3 i 4).

Tabela 3. Prawdopodobieństwo różnic grup – test Tukeya dla zmiennej Exit (błąd: MS międzygrupowe = 1,8745, df = 209,00)

Intensywność	Czas	{1}	{2}	{3}	{4}
nieintensywnie/wcale	krótko/wcale		0,41	0,56	0,003*
nieintensywnie/wcale	długo	0,410		0,96	0,450
intensywnie	krótko/wcale	0,560	0,96		0,990
intensywnie	długo	0,003*	0,45	0,99	

Źródło: Opracowanie własne

Tabela 4. Prawdopodobieństwo różnic grup – test Tukeya dla zmiennej Loyalty (błąd: MS międzygrupowe = 2,9572, df = 209,00)

Intensywność	Czas	{1}	{2}	{3}	{4}
nieintensywnie/wcale	krótko/wcale		0,770	0,99	0,020*
nieintensywnie/wcale	długo	0,77		0,87	0,003*
intensywnie	krótko/wcale	0,99	0,870		0,690
intensywnie	długo	0,02*	0,003*	0,69	

Źródło: Opracowanie własne

Według Roberts (2004, za: Liljegren *et al.* 2008) tendencja do ucieczki i bierności jest uwarunkowana sytuacyjnie. To intensywność doświadczanego mobbingu ma przełożenie na tendencję do ucieczki z organizacji oraz bierne oczekiwanie. Częściowo jest to zgodne z założeniami Rusbulta i innych (1988), którzy zauważyli, że doświadczanie sytuacji niesatysfakcjonującej w miejscu pracy sprzyja tendencjom ucieczkowym i zaniebdywaniu. Natomiast na podstawie badania 1 okazuje się, że szykanowani długotrwale i intensywnie są skłonni biernie oczekiwać na rozwiązanie problemu.

Hipoteza 3. Rodzaj doświadczanych działań mobbingowych wpływa na działania w kierunku zmiany pracy.

Istnieje istotny statystycznie (przy $p < 0,05$) związek między doświadczaniem patologii nawiązywania kontaktów a początkiem poszukiwań nowej pracy (0,18) oraz liczbą wysłanych aplikacji w ciągu półrocza (0,17). Poza tym istnieje dodatnia korelacja między liczbą wysłanych dokumentów a doświadczaniem działań mających na celu odizolowanie ofiary mobbingu (0,19), podważanie reputacji (0,17) i będące patologią delegowanie zadań (0,26). Patologia delegowania zadań koreluje także dodatnio z częstotliwością myślenia o zmianie pracy (0,20) oraz liczbą odbytych w ciągu półrocza rozmów kwalifikacyjnych (0,45). Istnieje istotna zależność między działaniami mającymi na celu podważanie reputacji a początkiem poszukiwania nowej pracy (0,18) oraz liczbą rozmów odbytych w ciągu półrocza (0,29). Działania mające na celu okazywanie władzy korelują dodatnio z deklarowanym początkiem poszukiwań nowej pracy (0,16), jednak nie ma istotnego statystycznie związku między działaniami tego typu a liczbą wysłanych aplikacji.

Istnieje istotna statystycznie (przy $p < 0,05$) zależność między niektórymi rodzajami doświadczanych działań mobbingowych w sposób intensywny i długotrwały a przejawami mobilności zawodowej (średnia korelacja = 0,001, odchylenie standardowe = 0,22). Działania będące patologią delegowania zadań (0,55) i działania mające na celu podważanie reputacji (0,32) dodatkowo korelują z liczbą odbytych rozmów kwalifikacyjnych w ciągu półrocza. Natomiast podważanie reputacji ujemnie koreluje z częstotliwością myślenia o zmianie pracy (-0,29).

Poszczególne działania mobbingowe występujące w sposób intensywny lub długotrwały istotnie korelują z niektórymi przejawami mobilności zawodowej (średnia korelacja = 0,078, a odchylenie standardowe = 0,17). Istnieje dodatnia korelacja między częstotliwością myślenia o zmianie pracy (0,27), liczbą wysłanych aplikacji (0,37) i liczbą odbytych rozmów kwalifikacyjnych (0,31) a patologią delegowania zadań. Początek poszukiwań nowej pracy koreluje z patologią nawiązywania kontaktów (0,40) oraz okazywaniem władzy (0,29).

Średnia korelacja pokazuje, iż różnica między przejawami poszukiwania pracy jest mniejsza w grupie osób mobbingowanych długotrwanie lub intensywnie niż mobbingowanych długotrwanie i intensywnie. Zachowania mobilne wiążą się z próbami zmiany pracy u wszystkich mobbingowanych, ale z różną siłą, co oznacza, że rodzaj podjętych działań w celu zmiany pracy jest różny w zależności od rodzaju mobbingu. Rayner i zespół (2002) podkreślają, że niezwykle trudno jest określić jednolity model strategii radzenia sobie z mobbingiem, ponieważ ofiary różnią się pod względem doświadczanej sytuacji i preferencji osobistych.

Analiza regresji liniowej metodą selekcji postępującej wykazała, że rodzaj doświadczanych działań mobbingowych wyjaśnia 21% wariancji dotyczącej częstotliwości myślenia o zmianie pracy ($p = 0,001$), a czynnikami wyjaśniającymi jest ograniczanie nawiązywania kontaktów (beta = 0,23) oraz patologiczne delegowanie zadań (beta = 0,28). Oznacza to, że osoby doświadczające ograniczania nawiązywania kontaktów i patologii delegowania zadań częściej myślą o zmianie pracy.

Analiza regresji wykazuje także, że rodzaj doświadczanych działań wyjaśnia w 11% działania ($p = 0,001$) w kierunku wysyłania dokumentów w ciągu półrocza. Zjawisko wyjaśnia doświadczanie działań mających na celu patologiczne delegowanie zadań (beta = 0,27) i okazywanie władzy (beta = -0,20). Analiza statystyczna pokazuje, że osoby doświadczające patologii delegowania władzy wysyłają więcej aplikacji, podczas gdy osoby, którym okazuje się władzę, w mniejszym stopniu wysyłają swoje dokumenty.

Hipoteza 4. Rodzaj doświadczanych działań mobbingowych wpływa na ucieczkowy typ reakcji na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy.

Wszystkie osoby mobbingowane, bez względu na rodzaj doświadczanych działań mobbingowych, wykazują tendencje do ucieczki z organizacji (korelacje kolejno 0,29; 0,18; 0,38; 0,24; 0,31 przy $p < 0,05$).

Osoby, które doświadczają patologii delegowania zadań przejawiają także tendencję do lojalności (0,20), czyli biernego oczekiwania na rozwiązanie sprawy,

ale mają mniejsze tendencje do zaniedbywania pracy (-0,23) lub agresywnego dialogu (-0,17). Mniejsze tendencje do zaniedbywania przejawiają także osoby, które doświadczają patologii nawiązywania kontaktów (-0,15) oraz podważania reputacji (-0,14). Jednak prezentowane korelacje istotne statystycznie są dość niewielkie ze względu na niesymetryczność rozkładu.

W celu ustalenia istotnych czynników wyjaśniających tendencje ucieczkowe zastosowano analizę regresji liniowej metodą selekcji postępującej, która wskazała, że można wyjaśnić 16% wariancji ($p = 0,001$) za pomocą dwóch istotnych wskaźników: patologii delegowania zadań (0,30) i okazywania władzy (0,16).

Ponadto przeprowadzone analizy pokazały, że im więcej pracownik doświadcza działań będących patologią delegowania zadań, w tym mniejszym stopniu podejmuje dialog agresywny, a także im więcej działań z zakresu niewłaściwego delegowania zadań, tym większa skłonność do bierności. Z kolei, im więcej działań z obszaru patologicznego delegowania zadań, tym mniejsza tendencja do zaniedbywania. Może to wynikać z tego, że zlecane zadania, mimo bezsensowności i szkodliwości, jednostka wykonuje z obawy o utratę pracy, poddaje się poleceniom. Nie podejmuje walki ani nie próbuje rekompensować sobie trudu – wykonuje zadanie, żeby mieć to za sobą. Nie do końca potwierdza to założenia, że ignorowanie pracy oraz napaść słowna wzmagają dążenie do rozwiązania problemu, podczas gdy poniżanie pracownika prowadzi do bierności (Lee *et al.* 2006, za: Ratajczak 2007). Literatura przedmiotu udowadnia, że rodzaj doświadczanej krzywdy wpływa na wybór stylu reakcji na niesatysfakcjonujące sytuacje w pracy, jednak bez szczegółowego opisu wniosków (Niedl 1996, za: Rayner *et al.* 2002). Gruszecka (2003) zaobserwowała, że naruszenie więzi uczuciowej wpływa na stosowanie strategii ucieczkowej, podczas gdy przeformułowanie jest wynikiem naruszenia więzi, ograniczeniem wolności osobistej i oszustwa. Ucieczka, według badań Gruszeckiej (2003), wywołana jest na ogół szkodą konkretną.

Badanie 2

Przebieg badania

Celem badania 2 było uzyskanie informacji dotyczących decyzji w sprawie pozostania lub opuszczenia organizacji w sytuacji doświadczania wysokiego poziomu stresu, jakim jest mobbing, bazując na decyzji już podjętej, a nie tylko deklarowanej gotowości do zmiany.

Osoby mobbingowane udzielały odpowiedzi opisowej na zadane pytania w wywiadzie ustrukturyzowanym. Skonstruowano dwa typy pytań do wywiadu – jedno dla osób mobbingowanych, które w wyniku doświadczanych działań zmieniły pracę, i dla mobbingowanych, które podjęły decyzję o pozostaniu w organizacji.

Grupę badaną stanowiło 30 osób (16 kobiet, 14 mężczyzn) – grupa ta nie jest liczna z uwagi na trudności w dotarciu do osób chętnych do wzięcia udziału w badaniu oraz czasochłonności przebiegu badania. Dodatkowo osoby wyrażały

trudność w odtwarzaniu sytuacji mobbingowej, której doświadczyły w przeszłości i sygnalizowały, że nie chciałyby do tego wracać.

Spśród badanych, 14 osób zmieniło pracę ze względu na doświadczany mobbing, 16 nadal jest zatrudnionych u swojego pracodawcy. Średnia wieku badanych wynosi 37 lat (badana grupa była w wieku 28–59 lat).

Wyniki i dyskusja

Analiza wypowiedzi osób mobbingowanych wykazała, że osoby, które zmieniły pracę zrobiły to ze względu na stan zdrowia (najczęstsza wypowiedź) lub „niewyobrażalnie trudne do wytrzymania środowisko zdemoralizowanych, rozkrzyczanych, wrogo nastawionych, obcych ludzi, którzy w grupie czują się silni”, a także „po pierwsze nieznośny szef, po drugie – lepsza oferta finansowa, samodzielność, ciekawe obowiązki”. Jednak informacja o alternatywie zatrudnienia jako jednej z przyczyn ucieczki z toksycznego miejsca zatrudnienia znalazła się tylko w wypowiedzi jednej osoby badanej. Ta sama osoba decyzję o zmianie pracy podjęła w ciągu dwóch dni (pozostali wahali się przez około pół roku). Wszyscy badani, którzy zmienili pracę ze względu na szykany byli mobbingowani przez okres od roku do dwóch lat. Pojawiły się dwie wypowiedzi mówiące o tym, że „nie warto walczyć i się spalać” oraz „nie warto się kopać z koniem, bo nie ma szansy na wygraną”.

Zanim osoby te zdecydowały się odejść z organizacji, podejmowały one różne próby zamiany sytuacji, na przykład „najpierw bezskuteczną »walkę« z mobberem i poszukiwanie nowego miejsca pracy”, „szukanie oparcia w przyjaciółkach (skuteczne)”, „terapia innych osób mobbingowanych”, „rozmowy z kierownikiem jednostki i kierownikiem kadr”, „rozmowy w ośrodkach antymobbingowych”, „rozmowy ze związkiem zawodowym”. Jedna badana osoba udzieliła informacji, że – aby zmienić sytuację – „złożyła wypowiedzenie”, co oznacza, że nie podejmowała innych działań.

Swoją decyzję oceniają „bardzo dobrze”, „za słuszną ze względu na zdrowie i rodzinę” oraz „jako najlepszą decyzję w życiu zawodowym”. Jedna z osób odpowiedziała: „myślę, że to było jedyne rozwiązanie”, niewartościując decyzji. Natomiast jedna z wypowiedzi zawiera radę, że „lepiej szybko uciec z patologicznego miejsca pracy, bo im później, tym bardziej jest się uwikłany”.

Osoby, które nadal są zatrudnione komentują to w następujący sposób: „na początku próbowałam się przyzwyczaić, natomiast ostatnio proszę, aby przestał krzyknąć i nie podnosił na mnie głosu” lub „zgodnie z procedurami korporacyjnymi przekazałam sprawę do dwóch rzeczników w Polsce... następnie założyłam związek zawodowy... W mojej sprawie na razie prawie nic się nie ruszyło”. „Jestem w trudnej sytuacji, bo jeżeli doniosę do biura, to ludzie mnie nie dość że będą jeszcze bardziej szaszczuwać, to mogą mi po tym umowie nie przedłużyć”. Inni decydują się na zwolnienia lekarskie – „poszłam na L4”, „już nie wytrzymuję psychicznie, w poniedziałek idę na zwolnienie lekarskie”.

Mobbing w przypadku osób nadal zatrudnionych w firmie pomimo doświadczanych działań mobbingowych trwa od pół roku do sześciu lat.

Te osoby często deklarują, że chcą zmienić pracę i działaniem, które w tym kierunku podejmują jest poinformowanie znajomych o swoim zamiarze. Ewentualnie odpowiadają, że myślą o zmianie pracy, „ale chyba jestem za mało przebojowy, słabo »sprzedaję« swoją osobę, nie potrafię się podlizywać. Takie wartości wyniosłem z domu, a teraz po mobbingu dodatkowo w ogóle nie wierzę w siebie”. Brak pewności siebie i przewidywanie trudności w adaptacji w nowym środowisku wypowiada kilka osób. Niektórzy nie planują zmiany pracy, mówiąc: „dlaczego to ja mam zmieniać pracę? Nic złego nie zrobiłem. Niech odejdą przestępcy! Jeżeli wytrzymam psychicznie, to będę dochodził swoich praw. Nawet jeśli odbędzie się to w ETPC w Strasburgu”.

Na pytanie, dlaczego nadal pracują w miejscu, gdzie doświadczają mobbingu, odpowiadają: „założyłem związki zawodowe w moim banku, jestem chroniony przez trzy lata (tak zapewnił mnie przewodniczący). Czekam na rezultaty negocjacji w sprawie przeniesienia mnie do innego departamentu oraz na podwyżkę pensji”, „bo jest to firma, która daje pracownikom szansę awansu z niższych szczebli na wyższe – według oceny pracownika. Nie mam innej możliwości zdobycia doświadczenia na wyższym stanowisku kierowniczym – nie przyjmują tak sobie kobiet. Jestem uparta, pracowita i konsekwentna, znam swoje prawa – będę się bronić – poczekam do końca umowy, czy mi przedłużą”, „chcę tu pracować, bo praca na tym stanowisku zaspakaja moje potrzeby i ambicje”. Oznacza to, że te osoby nadal pokładają nadzieję, że coś w ich sprawie się zmieni lub wierzą w swoją organizację. Inni odpowiadają: „nie mogę zmienić pracy, bo mogę trafić gorzej, a muszę zarabiać” lub „mam rodzinę na utrzymaniu”. Wypowiedzi te wskazują na przekonanie, że jest to jedyne miejsce pracy i należy w nim pozostać, pomimo doznawanych krzywd.

Osoby, które mimo mobbingu nadal pracują, nie wierzą w siebie i swoje zdolności adaptacji do nowego środowiska. Poza tym mają nadzieję, że sytuacja się rozwiąże, czekają na rezultaty pewnych działań. Dodatkowo praca spełni ich ambicje, a zmiany obawiają się ze względu na rodzinę i konieczność zarobkowania. To potwierdza obserwacje Chomczyńskiego (2008), który zauważył, że mobbingowani oceniają obecne miejsce pracy jako atrakcyjniejsze w porównaniu z innymi stanowiskami i firmami.

Podsumowanie

Przeprowadzone badania wykazały, że na gotowość do zmiany pracy osób doświadczających mobbingu wpływają różnorodne czynniki sytuacyjne wynikające z intensywności i czasu trwania działań mobbingowych oraz stosowanych wrogich zabiegów.

Zachowania ucieczkowe są charakterystyczne dla wszystkich grup pracowników doświadczających wrogich działań, jednak występują z różną siłą. Ofiary długotrwałego i intensywnego mobbingu w większym stopniu myślą o zmianie

pracy, co przejawia się w wysyłaniu aplikacji w poszukiwaniu nowego miejsca pracy. Wobec obecnego pracodawcy wykazują tendencję do biernego reagowania na zaistniałą sytuację poprzez zachowania lojalnościowe. Osoby mobbingowane intensywnie chociaż przez krótki czas wykazują największe tendencje ucieczkowe oraz oczekiwanie na rozwiązanie problemu bez ich udziału.

Częściej myślą o zmianie pracy osoby doświadczające ograniczania nawiązywania kontaktów i patologii delegowania zadań. Mobberzy, którzy w sposób niewłaściwy zlecają zadania, popychają pracowników do wysyłania większej liczby aplikacji o zatrudnienie. Natomiast patologiczne okazywanie władzy blokuje działania skierowane na znalezienie nowego zatrudnienia, ofiary tego typu działań mobbingowych wysyłają mniej dokumentów do potencjalnych nowych pracodawców prawdopodobnie z obawy o stworzony wizerunek. Pracownicy doświadczający zachowań polegających na patologicznym delegowaniu zadań wykazują się biernością w oczekiwaniu na rozwiązanie sytuacji problemowej, w większym stopniu unikają zaniedbywania i agresywnego dialogu.

Pracownicy doświadczający mobbingu, którzy zdecydowali się na odejście z organizacji podjęli tę decyzję ze względu na stan zdrowia i poczucie przeciążenia sytuacją. Tylko jedna osoba miała alternatywne zatrudnienie w dniu złożenia wypowiedzenia z patologicznego miejsca pracy. Wszyscy swoją decyzję oceniają bardzo dobrze. Natomiast ci, którzy pomimo mobbingu zdecydowali się na pozostanie w zatrudnieniu we wrogim miejscu pracy również myślą o zmianie, jednak obawiają się, że nie uda im się to z uwagi na brak kompetencji w zakresie budowania wizerunku oraz trudną sytuację rodzinną i finansową. Deklarują, że oczekują na rozwiązanie sytuacji, ponieważ podjęli już pewne kroki w tym kierunku, często chcą walczyć o swoje dobre imię i sprawiedliwość.

Wyniki badań powinny być przestrożą dla mobberów, którzy stosują szykany jako niewłaściwą formę motywowania pracowników. Ich aktywność przynosi przeciwne rezultaty. Osoby mobbingowane intensywnie i długotrwanie myślą o zmianie pracy i wysyłają więcej dokumentów aplikacyjnych. Pomimo że nie uczestniczą w większej liczbie rozmów kwalifikacyjnych, to doświadczają wewnętrzznego exodusu. Są skłonni do biernego oczekiwania na poprawę sytuacji, co nie skutkuje lepszym wykonywaniem zadań.

Jak pisze Ratajczak (2000), strategia ucieczki jest zalecana, gdy wzrasta niebezpieczeństwo, a sytuacja wydaje się być beznadziejna. Jednak podjęcie działań w kierunku zmiany pracy wymaga od osoby wiele odwagi i samozaparcia oraz stanowi przykład podjęcia walki o samego siebie. Pomimo to, gdy wszelkie próby rozwiązania problemu zawodzą, należy podjąć próby zmiany otoczenia, zamiast biernego oczekiwania na poprawę, bo to utrudnia powrót do równowagi psychicznej.

Literatura

- Biela A., 1999, *Ekonomiczna koncepcja stresu* [w:] J.F. Terelak (red.), *Źródła stresu*, Warszawa: ATK.
- Branham L., 2010, *7 prawdziwych powodów odchodzenia z pracy*, Warszawa: Studio Emka.
- Burris E.R., Detert J.R., Chiaburu D.S., 2008, *Quitting Before Leaving: The Mediating Effects of Psychological Attachment and Detachment on Voice*, *Journal of Applied Psychology*, vol. 93, no. 4, s. 912–922.
- Carson K.D. et al., 1996, *A Career Entrenchment Model: Theoretical Development and Empirical Outcomes*, *Journal of Career Development*, vol. 22, no. 4, s. 273–286.
- Chomczyński P., 2008, *Mobbing w pracy z perspektywy interakcyjnej: proces stawiania się ofiarą*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- D'Cruz P., Noronha E., 2010, *The exit coping response to workplace bullying*, *Employee Relations*, vol. 32, no. 2, s. 102–120.
- Fiabane E. et al., 2015, *Professional outcomes and psychological health after workplace bullying: an exploratory follow-up study*, *Medicina Del Lavoro*, vol. 106, no. 4, s. 271–283.
- Godlewska-Werner D., 2009, *Osobowościowe uwarunkowania mobilności zawodowej* [w:] S. Banaszak, K. Doktor (red.), *Socjologiczne, pedagogiczne i psychologiczne problemy organizacji i zarządzania*, Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Komunikacji i Zarządzania.
- Godlewska-Werner D., Retowski S., 2009, *Uprzedmiotowienie pracownika, czyli antytwórcze środowisko funkcjonowania w organizacji* [w:] S. Popek et al. (red.), *Psychologia twórczości. Nowe horyzonty*, Lublin: Uniwersytet Marii Skłodowskiej-Curie.
- Gruszecka E., 2003, *Strategie radzenia sobie z krzywdą: rodzaje, uwarunkowania, efektywność* [w:] B. Wojciszke, M. Plopa (red.), *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie: praca zbiorowa*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Hillstrom K., Hillstrom L.C., 2002, *Encyclopedia of Small Business*, vol. 1, Detroit: Gale.
- Hirschman A.O., 1970, *Exit, Voice and Loyalty: Responses to decline in firms, organizations and states*, Cambridge: Harvard University Press.
- Hoffmann E.A., 2006, *The Ironic Value of Loyalty. Dispute Resolution Strategies in Worker Cooperatives and Conventional Organizations*, *Nonprofit Management & Leadership*, vol. 17, no. 2, s. 163–177.
- Jeruszka U., 2001, *Systemy edukacji szkolnej i pozaszkolnej jako czynnik determinujący ruchliwość zasobów pracy* [w:] E. Kryńska (red.), *Stymulacja ruchliwości pracowniczej. Metody i instrumenty*, Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Kaczorowski H., 2007, *Mobbing. Niektóre aspekty socjologiczne* [w:] J. Wawrzyniak (red.), *Socjologiczne i psychopedagogiczne aspekty przemocy*, Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Kratz H.J., 2007, *Mobbing. Rozpoznawanie, reagowanie, zapobieganie*, Gliwice: Helion.
- Kucharski T., 2004, *Wprowadzenie do Kwestionariusza 16 PF-5*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Leymann H., 1996, *The Content and Development of Mobbing at Work*, *European Journal of Work & Organizational Psychology*, vol. 5, no. 2, s. 165–184.
- Liljegrén M., Nordlund A., Ekberg K., 2008, *Psychometric evaluation and further validation of the Hagedoorn et al. modified EVLN measure*, *Scandinavian Journal of Psychology*, vol. 49, s. 169–177.

- Litzke S.M., Schuh H., 2007, *Stres, mobbing i wypalenie zawodowe*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Mulki J.P., Jaramillo J.F., Locander W.B., 2008, *Effect of Ethical Climate on Turnover Intention: Linking Attitudinal – and Stress Theory*, *Journal of Business Ethics*, vol. 78, s. 559–574.
- Olafsson R.F., Johannsdottir H.L., 2004, *Coping with bullying in the workplace: the effect of gender, age and type of bullying*, *British Journal of Guidance & Counselling*, vol. 32, no. 3, s. 319–333.
- Ratajczak Z., 2000, *Stres – radzenie sobie – koszty psychologiczne* [w:] I. Heszen-Niejodek, Z. Ratajczak (red.), *Człowiek w sytuacji stresu. Problemy teoretyczne i metodologiczne*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Ratajczak Z., 2007, *Psychologia pracy i organizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rayner Ch., Hoel H., Cooper C.L., 2002, *Working bullying: What we know, Who is to blame, and What can we do?*, New York: Taylor & Francis.
- Retowski S., w druku, *Kwestionariusz do badania sposobów reagowania na sytuacje problemowe w miejscu pracy (REA-5)*.
- Romer M.T., Najda M., 2010, *Mobbing w ujęciu psychologiczno-prawnym*, Warszawa: Lexis-Nexis.
- Rospenda K.M., Richman J.A., 2005, *Harassment and Discrimination* [w:] J. Barling, E.K. Kelloway, M.R. Frone (red.), *New York: Handbook of Work Stress*, Sage Publications.
- Rusbult C.E. et al., 1988, *Impact Of Exchange Variables On Exit, Voice, Loyalty, And Neglect: An Integrative Model Of Responses To Declining Job Satisfaction*, *Academy of Management Journal*, vol. 31, no. 3, s. 599–627.
- Sidor-Rządkowska M., 2003, *Człowiek człowiekowi katem (2). Rady dla osób poddawanych mobbingowi w środowisku pracy*, *Personel i Zarządzanie*, nr 15, s. 66–71.
- Van Vianen A.E.M. et al., 2003, *Personality Factors and Adult Attachment Affecting Job Mobility*, *International Journal of Selection and Assessment*, vol. 11, no. 4, s. 253–264.
- Warecki M., Warecki W., 2008, *Aikido lepsze od szarży. Jak walczyć z mobbingiem*, *Personel i Zarządzanie*, nr 2, s. 26–30.
- Zapf D., Gross C., 2001, *Conflict escalation and coping with workplace bullying: a replication and extension*, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, vol. 10, no. 4, s. 497–522.

Marta Jastrzębska¹, Beata Pastwa-Wojciechowska², Andrzej Piotrowski³

Pesymizm czy optymizm terapeutyczny, czyli o efekcie zmiany w terapii uzależnienia od alkoholu w warunkach izolacji więziennej u osób z psychopatycznymi cechami osobowości

Artykuł przedstawia wyniki badań nad terapią skazanych uzależnionych od alkoholu w warunkach izolacji więziennej. W wyniku terapii ujawniono m.in., że u uzależnionych od alkoholu psychopatów nastąpiły zmiany w zakresie kontroli ekspresji i objawów przeżywanych emocji, agresja natomiast pozostała na niezmiennym poziomie. Uzależnionych od alkoholu psychopatów nie poddawanych leczeniu odwykowemu charakteryzowała niższa jakość życia i wysoki poziom agresji ogólnej.

Słowa kluczowe: alkohol, psychopatia, zakład karny, więźniowie

Pessimism or optimism therapy, which is a result of changes in the treatment of alcohol dependence in prisons among people with psychopathic personality traits

The article presents the results of research on the treatment of prisoners addicted to alcohol. The results of the therapy revealed, among other things, that in alcohol-dependent psychopaths the control of expression and signs of the emotions change, while aggression remains unchanged. Alcohol-addicted psychopaths who do not undergo drug therapy can be characterized by lower quality of life and high levels of general aggression.

Key words: alcohol, psychopathy, prison, prisoners

¹ Zakład Karny nr 2 we Wrocławiu; martajastrzebska@autograf.pl.

² Uniwersytet Gdański; psybpw@ug.edu.pl.

³ Uniwersytet Gdański; andrzej.piotrowski@ug.edu.pl.

Wprowadzenie

Pojęcie psychopatii nierozdzielnie związane jest z przestępczością, ale także z innymi zaburzeniami funkcjonowania zarówno w obszarze zdrowia psychicznego, jak i społecznego. Konsekwencje tych zachowań mają często związek z naruszeniem norm prawnych, stąd też pojęcie psychopatii nierozdzielnie łączone jest z przestępczością (Hare 1991, 2003; Pospiszyl 2000; Pastwa-Wojciechowska 2004, 2008). Dlatego, analizując pojęcie psychopatii, trudno nie zauważyć koncentracji badaczy i klinicystów przede wszystkim na przejawach behawioralnych zachowania psychopatów i wynikających z nich konsekwencji zarówno dla samych psychopatów, jak i otoczenia.

Warto także zauważyć, że pojęcie psychopatii, wbrew klasyfikacjom medycznym (DSM i ICD), jest coraz bardziej popularne i stosowane w sposób świadomy przez klinicystów, co niewątpliwie wiąże się ze wzrastającą popularnością koncepcji Roberta D. Hare (1991/2003). Innymi słowy, w oparciu o wymienioną koncepcję wyróżniamy cechy istotne (osiowe) dla tego typu osobowości, które z kolei prowadzą do określonych skutków i konsekwencji wynikających z ich posiadania. I tak za cechy istotne przyjmuje się przede wszystkim zaburzenia sfery uczuciowej (charakterystyka afektywna) przejawiające się w postaci braku trwałych związków uczuciowych, nieumiejętności przewidywania skutków postępowania, połączonej z niezdolnością wyprowadzania wniosków praktycznych z dotychczasowych doświadczeń (Hare 1996, 1998, 2003; Cooke Michie 2001; Pastwa-Wojciechowska 2004, 2010, 2015). W rezultacie osoby te charakteryzuje brak istotnych zainteresowań, zmienność i nietrwałość dążeń (początki bez końca), brak konsekwencji w realizacji zamierzeń, często wyraźnie duża aktywność skierowana na osiągnięcie celu doraźnego, zanikająca wobec niewielkich nawet niepowodzeń, oraz brak wglądu, zdolności oceny samego siebie i zrozumienia zależności niepowodzeń od własnych cech. W rezultacie obserwujemy u nich zaburzenia adaptacji, najczęściej przejawiające się w postaci braku wykształcenia adekwatnego do posiadanej sprawności intelektualnej, braku trwałych związków rodzinnych i interpersonalnych z innymi ludźmi, życie seksualne przypadkowe, nieuporządkowane, bez związków uczuciowych, łatwe uleganie nałogom (głównie alkoholizm, niktynizm), częste popadanie w konflikty z prawem, raczej drobne i przypadkowe, znacznie rzadziej – poważniejsze przestępstwa, jeszcze rzadziej przestępstwa bardziej złożone, zaplanowane (Hare 1991/2003; Cooke Michie 2001; Pastwa-Wojciechowska 2004, 2010, 2015). Dlatego też badacze próbują znaleźć i opisać czynniki i mechanizmy odpowiedzialne za zaburzenia adaptacji i kontroli u psychopatów. I tak, Diane Goldstein i Margaret Primeau (1999) za istotę zaburzeń poznawczych w psychopatii przyjmują problemy z wygaszaniem niepożądanych, nasuwających się spontanicznie reakcji, przy zachowanej zdolności myślenia problemowego oraz prawidłowej dynamice przebiegu procesów psychicznych. Zwraca się także uwagę, że istotne znaczenie w wyjaśnianiu procesów wygaszania i odrzucania reakcji u psychopatów może mieć teoria Jeffrey A. Graya (1987) rozwinięta

przez Don C. Fowlesa (1988), przy czym przyjmuje się, że zarówno BAS (behawioralnego systemu aktywacji), jak i BIS (behawioralnego systemu hamującego) są odpowiedzialne za zachowania nieprzystosowawcze (psychopatologiczne). Z kolei z badań przeprowadzonych m.in. przez Scotta R. Rossa i zespół (2007), jak i Natalie E. Hund i zespół (2008) wynika, że to przede wszystkim wysoki poziom BAS jest odpowiedzialny za zaburzenia funkcjonowania u psychopatów naruszających i nienaruszających norm prawnych. Ponadto autorzy zaobserwowali, że w przypadku osób z psychopatycznymi zaburzeniami osobowości występuje wysoka zależność pomiędzy wysokim BAS a takimi zachowaniami jak uzależnienie od alkoholu i narkotyków, oraz symptomami nadpobudliwości czy ADHD. Warto także odnieść się do hipotezy Ethana E. Gorensteina i Josepha P. Newmana (1980), którzy założyli, że psychopatia, zachowania antyspołeczne, zachowania impulsywne, nadużywanie alkoholu, nadużywanie substancji psychoaktywnych to różne uzewnętrznienie bardziej podstawowego zaburzenia, nazywanego przez nich uogólnionym zespołem odhamowania (*generalized disinhibitory complex*). Późniejsze badania wykazały wiele zależności potwierdzających tę hipotezę, m.in. stwierdzono, że wczesny alkoholizm współwystępuje ze zwiększonym prawdopodobieństwem zachowań antyspołecznych i odhamowanych (McGue, Sharma, Benson 1987; McGue, Slutske, Iacono 1999; Tarter 1988). Co więcej, określone cechy zachowania: odhamowane, niekontrolowane, impulsywne zachowania istotnie prognozują u dzieci wczesne nadużywanie alkoholu (Cloninger 1987; Farrington 1991). Badania ostatniej dekady wykazały, że istnieje zależność pomiędzy wiekiem pierwszego zetknięcia z alkoholem a licznymi wskaźnikami odhamowania (McGue *et al.* 2001), przy czym wiek 11–14 lat daje najwyższe ryzyko alkoholizmu (Hewitt *et al.*, 2003). Uzależnienia często poprzedzone są w dzieciństwie przez tzw. zaburzenia eksternalizacji, czyli wcześniej się pojawiające, stabilne w czasie (nie należy mylić tych zachowań z przemijającym buntem w okresie dojrzewania) zachowania nadaktywne, impulsywne, agresywne (Weinberg *et al.* 1998). Zaburzenia eksternalizacji z wiekiem ewoluują w kierunku takich form klinicznych jak ADHD, zachowań antyspołecznych czy nadużywania substancji. Kenneth Kendler i zespół (2003) zwracają uwagę, że różne zaburzenia w tej klasie są uwarunkowane przez te same czynniki ryzyka.

Jak zatem wskazują przedstawione badania, istnieje silny związek pomiędzy psychopatią a uzależnieniem od alkoholu, albowiem osoby psychopatyczne czy antyspołeczne dwudziestokrotnie częściej uzależniają się od alkoholu w porównaniu do populacji generalnej (Regier 1990, 2000). Problematyka uzależnienia od alkoholu u osób z antyspołecznymi/psychopatycznymi zaburzeniami jest także widoczna w trakcie obserwacji klinicznych i praktyce terapeutycznej. Z badań przeprowadzonych przez Klaudię Łuczak (2014) wynika, że u 86% osób przebywających w oddziale terapeutycznym rozpoznano uzależnienia, natomiast u 68% – dysocjalne zaburzenia osobowości. Literatura przedmiotu wskazuje zatem, że przestępczość jest bardzo silnie powiązana z uzależnieniem od alkoholu (Collins, Schlenger, Jordan 1988) oraz z osobowością antyspołeczną (Longato-Stadler

Knorring Hallman 2002), co znacznie utrudnia resocjalizację (Piechowicz, Piotrowski, Pastwa-Wojciechowska 2014). Niestety u osadzonych zaprzestanie używania alkoholu nie jest celem pierwszoplanowym, jaki stawiają sobie w trakcie izolacji więziennej (Szulc, Piotrkowska-Dziamaska 2013).

Wciąż jednak brakuje badań, które wskazywałyby na efektywność prowadzonych oddziaływań terapeutycznych w warunkach izolacji więziennej. Badania te są niezbędne, gdyż pozwoliłyby na udzielenie odpowiedzi na pytania dotyczące przebiegu zmian funkcjonowania psychicznego trzeźwiejących alkoholików nawet w krótkim okresie terapii w więzieniu, bowiem wyznaczać one mogą ich dalszą motywację i funkcjonowanie już w warunkach wolnościowych. Zmianę w procesie psychoterapii w warunkach izolacji więziennej można upatrywać jako resocjalizację i rozwój osobowości pacjenta w kierunku lepszej adaptacji oraz większej dojrzałości, tym samym spodziewamy się, że za pomocą psychoterapii osiągniemy u pacjenta (więźnia) zmiany, pozwalające mu na lepsze funkcjonowanie w wymiarze osobistym i społecznym. Innymi słowy, ocena efektywności terapii uzależnień wiąże się z określeniem stanu psychicznego osoby przed psychoterapią uzależnienia oraz oceny zmian, jakie zaistniały pod wpływem terapii odwykowej (Paluchowski 1984; Murphy, Hoffman 1993). Z obiektywizmu naukowego należy zaakcentować, że istnieją naukowcy kwestionujący sens terapii odwykowej w warunkach izolacji więziennej (np. Schneider 1987; Buffard 1973, za: Śliwowski 1983). Także funkcjonariusze Służby Więziennej, w tym z działu penitencjarnego, są raczej pesymistyczni w ocenie możliwości resocjalizacji osadzonych. Ponad 67% funkcjonariuszy uważa, że „więzienie jest raczej przechowalnią przestępców niż miejscem ich resocjalizacji” (Piotrowski 2014). Niestety personel działu penitencjarnego jest niewiele bardziej optymistyczny co do możliwości resocjalizacji niż personel działu ochrony (Piotrowski 2016). Pomimo wielu opinii negatywnych dotyczących psychoterapii w warunkach zamkniętych istnieją też te pozytywne, skłaniające do optymizmu w zakresie oddziaływań terapeutyczno-penitencjarnych i ich wpływu na osobowość osadzonych. Poglądy zwolenników różnych form terapii, np. Janusza Górskiego (1982) czy Jerzego Górnego (1996), sprowadzają się do stwierdzenia, że mimo wszystko część oddziaływań terapeutycznych wobec osób uzależnionych uznać należy za skuteczne. Psychoterapia miałaby polegać tutaj na próbach zmiany sposobu myślenia osób uzależnionych, reagowania emocjonalnego, postępowania, postaw życiowych oraz umiejętności społecznych. Osoby uzależnione skierowane do leczenia odwykowego (w tym w warunkach izolacji więziennej) mogą nabyć umiejętności wpływające pozytywnie na ich późniejszą adaptację społeczną. Mieczysław Ciosek (2007) zauważył, że przy szczególnie korzystnym układzie związków między osobami prowadzącymi resocjalizację a osobami, które na nią przyzwalają, może dochodzić do względnie trwałych, pożądaných społecznie zmian. Autor wymienił między innymi takie czynniki sprzyjające resocjalizacji jak: pozytywny stosunek skazanych do prowadzących oddziaływanie, chęć zmiany samego siebie oraz pragnienie rozwoju swoich możliwości. Sławomir Śląski (2001) podkreślił trzy czynniki: oryginal-

ność, autonomię i uległość, które pojawiają się u skazanych pod wpływem psychoterapii uzależnienia Atlantis w zakładzie karnym. Zdaniem autora czynniki te mogą sprzyjać nabywaniu nowych umiejętności psychologicznych służących nieużywaniu substancji chemicznych. Warto zatem zastanowić się, czy pesymizm terapeutyczny w odniesieniu do osób wykazujących zaburzenia osobowości znajduje odzwierciedlenie w praktyce penitencjarnej.

Celem pracy jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy w specyficznych warunkach instytucji totalnej zakładu karnego, w której prowadzi się oddziaływania terapeutyczne dla skazanych uzależnionych od alkoholu, można mówić o efekcie zmiany u przestępców o psychopatycznej i niepsychopatycznej strukturze osobowości w odniesieniu do obszaru: poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego. Interwencją terapeutyczną jest trzymiesięczna terapia uzależnienia od alkoholu rozumiana w tym przypadku jako forma psychoterapii krótkoterminowej. Porównaniu skuteczności psychoterapii w warunkach izolacji więziennej ma służyć trzymiesięczny okres odbywania kary w zakładzie karnym bez poddania części skazanych uzależnionych od alkoholu terapii uzależnienia od alkoholu. Badaniom psychologicznym nad psychoterapią towarzyszy założenie, że czynniki osobowościowe osób skazanych w odmienny sposób determinować będą zachodzącą zmianę (zakładamy odmiennie wyniki nad efektem zmiany u psychopatycznych i niepsychopatycznych sprawców przestępstw).

Charakterystyka badanych grup

1. W badaniach udział wzięły wyłącznie osoby, które dobrowolnie zgodziły się na udział w terapii uzależnienia i nie zostały do niej zakwalifikowane obligatoryjną decyzją Sądu.
2. Osoby zakwalifikowane do badań zostały wcześniej zdiagnozowane jako uzależnione od alkoholu. Diagnoza uzależnienia znajdowała się w teczce osobopoznawczej skazanego (część B).
3. Osobami badanymi były wyłącznie osoby dorosłe, powyżej 21 roku życia (nie byli to osadzeni młodociani).
4. Wszyscy skazani odbywali karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, ale skierowani byli do zakładu karnego typu zamkniętego lub półotwartego w czterech zakładach karnych w Polsce: Gdańsku-Przeróbce, Iławie, Jaśle oraz Wrocławiu. Wszędzie tam funkcjonują oddziały terapeutyczne dla skazanych uzależnionych od alkoholu, w których korzysta się z dorobku współczesnej wiedzy dotyczącej uzależnienia od alkoholu zawartej w różnych koncepcjach psychospołecznych i biologicznych.
5. Kwestionariusz Osobowości Eysencka EPQ-R posłużył wyodrębnieniu skazanych o psychopatycznej i niepsychopatycznej strukturze osobowości. Biorąc pod uwagę koncepcję Derek Jehu, uwzględniającą wymiary osobowości w ujęciu Hansa J. Eysencka (1977), potraktowaliśmy osoby o psychopatycznych ce-

chach osobowości jako charakteryzujące się wysokim poziomem ekstrawersji oraz przeciętnym i wysokim poziomem neurotyzmu. Okazało się też, że u ponad 90% skazanych występował wysoki poziom psychotyizmu, co potwierdza tendencje antysocjalne wśród tej grupy osób. Skazani o psychopatycznych cechach osobowości uzyskiwali w większości wysokie wyniki w skali kłamstwa i dążyli do ukazywania swojej osoby w lepszym świetle (co jednocześnie wskazało na ich tendencje manipulacji i uleganie wpływowi aprobaty społecznej). Przestępcy ci traktowani byli jako ekstrawertywni neurotycy (psychopaci wtórni), którzy, predysponowani do zachowań antyspołecznych, znaleźli się ostatecznie w więzieniu. Pozostałych skazanych zakwalifikowaliśmy jako jednostki o niepsychopatycznej strukturze osobowości.

Grupa kryterialna o psychopatycznych i niepsychopatycznych cechach osobowości

Grupę tę stanowiły 73 osoby o psychopatycznej strukturze osobowości oraz 17 osób o niepsychopatycznej strukturze osobowości zakwalifikowanych i skierowanych do psychoterapii uzależnienia w warunkach zakładu karnego.

Grupa kontrolna o psychopatycznych i niepsychopatycznych cechach osobowości

Grupę tę stanowiło 61 osób o psychopatycznej strukturze osobowości i 9 osób o niepsychopatycznej strukturze osobowości nieuczestniczących w psychoterapii uzależnienia w warunkach izolacji więziennej.

Szczegółowe dane na temat grup badanych zawiera tabela 1.

Tabela 1. Liczebność sprawców przestępstw o psychopatycznej i niepsychopatycznej strukturze osobowości

Badane grupy	Grupa kryterialna N (%)	Grupa kontrolna
Skazani o psychopatycznej strukturze osobowości	73 (81)	61 (87)
Skazani o niepsychopatycznej strukturze osobowości	17 (19)	9 (13)
Razem	90 (100)	70 (100)

Źródło: Opracowanie własne.

Mniejsza liczba osób z grupy kontrolnej wynikała z następujących powodów: część skazanych otrzymała w trakcie kary warunkowe przedterminowe zwolnienie, innym z kolei zmieniono warunki osadzenia i przeniesiono do innych jednostek penitencjarnych albo opuścili oni zakład karny z uwagi na czynności procesowe lub problemy zdrowotne. Regułą było, że w przypadku skazanych zakwalifikowanych do terapii uzależnienia badanie przeprowadzano w pierwszym dniu terapii lub dwa dni przed jej rozpoczęciem, zaś pomiaru końcowego dokonano po za-

kończeniu psychoterapii uzależnienia (po trzech miesiącach) – osoby te stanowiły grupę kryterialną. W przypadku drugiej grupy osób (skazanych uzależnionych od alkoholu nieskierowanych do leczenia odwykowego) badanie przeprowadzono w pewnym (dowolnym) momencie odbywania kary i po trzech miesiącach samego pobytu w zakładzie karnym – osadzeni ci stanowili grupę kontrolną. Skazani otrzymywali do wypełnienia testy psychologiczne. Podczas pomiaru początkowego osadzeni uzależnieni wypełniali pięć następujących testów psychologicznych: 1) Kwestionariusz Osobowości Eysencka EPQ-R, 2) Skalę Satysfakcji z Życia (SWLS), 3) Skalę Uogólnionej Własnej Skuteczności (GSES), 4) Inwentarz Psychologiczny Syndromu Agresji (IPSA), 5) Kwestionariusz Kontroli Emocjonalnej (KKE). Należy zaznaczyć, że Kwestionariusz Osobowości EPQ-R pozwolił na wyodrębnienie osadzonych o psychopatycznej i niepsychopatycznej strukturze osobowości. Po trzech miesiącach pobytu w zakładzie karnym skazani ponownie uczestniczyli w badaniu i otrzymywali wymienione wyżej testy do wypełnienia.

W badaniu zastosowano strategię opartą na modelu eksperymentalnym polegającą na porównaniu grup skazanych poddanych psychoterapii uzależnienia z grupą kontrolną osób nieskierowanych do psychoterapii uzależnienia, jak i porównania grup między sobą (przed lub w momencie manipulacji eksperymentalnej) i po manipulacji eksperymentalnej. Wielkość różnicy w ocenach dokonanych przed i po manipulacji eksperymentalnej odzwierciedliła efekt zastosowanej interwencji. Analiza wariancji pozwoliła na przeprowadzenie analizy efektów głównych lub interakcji, zaś porównaniu równości średnich dla prób niezależnych (dla grupy kryterialnej i kontrolnej) oraz prób zależnych (tych samych grup po upływie określonego czasu) służył test *t* Studenta.

Przedstawione badania miały na celu ukazanie efektów zmiany struktury osobowości pod wpływem psychoterapii uzależnienia u uzależnionych od alkoholu sprawców przestępstw w warunkach izolacji więziennej. Kluczowym aspektem badań był fakt, że badaną populacją byli skazani uzależnieni od alkoholu przebywający w zakładzie karnym – w miejscu, które zdaniem wielu autorów wyklucza proces zmiany i przekształcania osobowości w kierunku lepszej adaptacji. Przyступując do badań, założono, że cel psychoterapii: resocjalizacja, reorganizacja, rozwój lub integracja osobowości pacjenta jest możliwy do osiągnięcia także w więzieniu, ale może być różny u różnych sprawców przestępstw z uwagi na ich różną strukturę osobowości. Psychoterapię uzależnienia od alkoholu rozumiano nie tylko jako realizację badań wynikających z pracy nad motywacją do trzeźwości i nieużywania alkoholu po odbyciu kary, ale przede wszystkim jako zmianę dotyczącą sfery zachowań, przekonań i emocji pacjentów.

W przypadku uzależnionych od alkoholu skazanych o psychopatycznej strukturze osobowości w zakładzie karnym można zauważyć następujący proces zmiany:

1. Poczucie zadowolenia z własnych osiągnięć i warunków nie zmieniło się w grupie psychopatów poddanych terapii, natomiast znacząco spadło w grupie psychopatów nie uczestniczących w leczeniu odwykowym. Osoby psychopatyczne

uczestniczące w leczeniu odwykowym utrzymały pozytywny obraz swojej osoby i podczas całego okresu badania trwały w przekonaniu zadowolenia z własnych osiągnięć i warunków. Psychopaci biernie odbywający karę prezentowali niższą ocenę jakości życia odnoszoną do wybranych przez siebie kryteriów.

Tabela 2. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru poczucia satysfakcji z życia (SWLS) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	15,26	5,970	0,70	14,40	7,074	0,83
Kontrolna	14,13	5,306	0,68	11,77	7,006	0,90

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 3. Wyniki analizy wariancji dotyczące poczucia satysfakcji z życia (SWLS) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	P	Eta ²
Pomiar	6,012	0,016*	0,044
Grupa	1,298	0,257	0,010
Pomiar * grupa	4,412	0,038*	0,032

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

2. Zarówno w grupie psychopatycznych, uzależnionych od alkoholu sprawców przestępstw odbywających leczenie odwykowe, jak i u uzależnionych od alkoholu psychopatów niepoddanych oddziaływaniom, poczucie swojego przekonania co do radzenia sobie w nowych czy problemowych sytuacjach znacząco spadło. Dwie grupy przestępców po manipulacji eksperymentalnej prezentowały niskie przekonanie co do skuteczności radzenia sobie z trudnymi przeszkodami i sytuacjami. Osoby nadużywające alkoholu stosują często nieefektywne metody radzenia sobie ze stresem (Pastwa-Wojciechowska, Piotrowski 2016).

Tabela 4. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru poczucia uogólnionej własnej skuteczności (GSES) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	29,48	5,039	0,59	26,60	10,08	1,18
Kontrolna	29,56	5,512	0,71	27,26	7,423	0,95

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 5. Wyniki analizy wariancji dotyczące poczucia uogólnionej własnej skuteczności (GSES) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	11,031	0,001***	0,077
Grupa	0,153	0,716	0,001
Pomiar * grupa	0,140	0,709	0,001

*** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

3. Oddziaływanie terapeutyczne wpłynęło na spadek poziomu ogólnej agresji w tej grupie uzależnionych od alkoholu psychopatów, zaś tylko pobyt w więzieniu spowodował wzrost poziomu agresywnego reagowania w grupie kontrolnej skazanych.

Tabela 6. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Grupa						
Kryterialna	48,11	24,853	2,91	36,22	21,335	2,50
Kontrolna	47,70	23,640	3,02	67,43	20,065	2,57

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 7. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	4,411	0,038*	0,032
Grupa	19,924	< 0,000***	0,131
Pomiar * grupa	71,884	< 0,000***	0,353

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

4. U osób uzależnionych od alkoholu poddanych psychoterapii uzależnienia w warunkach izolacji więziennej nie dało się zaobserwować istotnych zmian w zachowaniach samoagresywnych, agresji kierowanej na zewnątrz oraz agresji ukrytej. Dopiero kilkumiesięczny okres odbywania kary w grupie uzależnionych od alkoholu psychopatów nieskierowanych do psychoterapii uzależnienia spowodował wzrost zachowań autoagresywnych prezentowanych przez tych osadzonych. Poza tym skazani ci w miarę upływu kary pozbawienia wolności byli skłonni do bardziej negatywnej samooceny w porównaniu z osobami z grupy kryterialnej, częściej kierowali wobec siebie wrogie pragnienia, dokonywali przemieszczeń celu zachowań agresywnych, podejmowali różne działania o charakterze przemocy fizycznej, a także manifestowali czynności i zachowania pozornie nieagresywne,

które są formą nie karanej agresywnej agresywności. Agresja i poszukiwanie doznań właściwe jest dla osób skazanych za przestępstwa przeciwko zdrowiu i życiu (Szulc, Pawlewicz 2015).

Tabela 8. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru samoagresji w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	9,37	5,736	0,67	8,15	6,269	0,73
Kontrolna	6,84	5,203	0,67	8,13	5,025	0,64

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 9. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu samoagresji w grupie eksperymentalnej psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	0,011	0,918	0,000
Grupa	2,000	0,160	0,015
Pomiar * grupa	11,655	< 0,001***	0,081

*** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 10. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji rzutowanej na zewnątrz w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	16,84	10,15	1,19	15,84	9,504	1,11
Kontrolna	17,13	10,40	1,33	18,61	9,885	1,27

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 11. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji rzutowanej na zewnątrz w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	0,167	0,684	0,001
Grupa	0,885	0,349	0,007
Pomiar * grupa	4,523	0,035*	0,033

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 12. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji ukrytej w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	10,33	5,747	0,67	9,21	5,148	0,60
Kontrolna	10,61	5,962	0,76	12,08	6,114	0,78

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 13. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji ukrytej w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	0,251	0,618	0,002
Grupa	2,881	0,092 ^A	0,021
Pomiar* grupa	13,644	0,000 ^{***}	0,094

^A $p < 0,10$ (poziom tendencji); ^{***} $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

5. Poziom kontroli ekspresji zmienił się u skazanych uzależnionych od alkoholu o psychopatycznych cechach osobowości z grupy poddawanej psychoterapii uzależnienia. Po terapii przestępcy ci charakteryzowali się większą zdolnością do kontrolowania zewnętrznych przejawów przeżywanymi emocjami i potrafili zredukować niepożądane zachowanie emocjonalne na rzecz zachowań zgodnych z oczekiwaniami otoczenia. Poziom kontroli ekspresji nie zmienił się zaś w grupie osób uzależnionych od alkoholu biernie odbywających karę. Podczas całego okresu manipulacji eksperymentalnej osoby te cechowały się kontrolą ekspresji typu *undercontrol*, która opisywała tych skazanych jako bardzo reaktywnych, agresywnych, z trudem potrafiących się opanować, a ich proces uspołecznienia wykazywał duże braki.

Tabela 14. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru kontroli ekspresji (KE) w grupach psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	16,49	4,735	0,55	18,90	4,825	0,56
Kontrolna	16,54	5,575	0,71	15,00	8,602	1,10

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 15. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu kontroli ekspresji (KE) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	0,524	0,470	0,004
Grupa	5,072	0,026*	0,037
Pomiar * grupa	10,821	0,001***	0,076

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

6. Terapia uzależnienia nie wpłynęła w znaczący sposób na motywację jednostki w grupie kryterialnej uzależnionych od alkoholu psychopatycznych sprawców przestępstw. Wzrost zachowań impulsywnych nastąpił jedynie w przypadku uzależnionych przestępców odbywających karę bez terapii uzależnienia.

Tabela 16. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru motywacji emocjonalno-racjonalnej (MER) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Grupa						
Kryterialna	16,89	3,957	0,46	17,78	5,653	0,66
Kontrolna	17,85	5,263	0,67	13,41	8,202	1,05

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 17. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu motywacji emocjonalno-racjonalnej (MER) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	11,087	0,001***	0,077
Grupa	3,844	0,052 [^]	0,028
Pomiar * grupa	3,236	< 0,001***	0,159

[^] $p < 0,10$ (poziom tendencji); *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

7. Proces zmiany dotyczył odporności emocjonalnej u sprawców przestępstw uzależnionych od alkoholu o psychopatycznej strukturze osobowości w zakładzie karnym. Osoby z grupy kontrolnej charakteryzowały się zaś podczas okresu odbywania kary mniejszą odpornością emocjonalną, co oznaczało dla nich mniejszą kontrolę ich zachowania i dezorganizowanie się pod wpływem przeżywanych emocji. Przestępcy z grupy kryterialnej prezentowali zaś większą kontrolę swoich zachowań w stanach emocjonalnych.

Tabela 18. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru odporności emocjonalnej (OE) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	14,38	5,152	0,60	16,27	6,149	0,72
Kontrolna	15,79	5,063	0,65	10,75	7,478	0,96

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 19. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu odporności emocjonalnej (OE) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	10,296	0,002*	0,072
Grupa	5,006	0,027*	0,037
Pomiar * grupa	49,975	< 0,001***	0,275

* $p < 0,05$, *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

8. Uzależnionym od alkoholu skazanym z grupy kryterialnej terapia pozwoliła utrzymać niezmienną kontrolę sytuacji emotogennych. Oznacza to, że osoby leczone odwykowo potrafiły właściwie kontrolować swoje emocje, akceptować swoje reakcje emocjonalne i skłonne były wyrażać je w formie możliwej oraz akceptowanej przez społeczeństwo. U psychopatycznych sprawców przestępstw nie poddanych terapii uzależnienia kontrola sytuacji przejawiała się zbyt małą kontrolą sytuacji emotogennych poprzez nieadekwatną ich percepcję i interpretację.

Tabela 20. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru kontroli sytuacji (KS) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	13,96	4,094	0,48	14,36	3,194	0,37
Kontrolna	14,56	4,213	0,54	13,13	4,518	0,58

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 21. Wyniki analizy wariancji dotyczące pomiaru kontroli sytuacji (KS) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	2,859	0,093 ^A	0,021
Grupa	0,252	0,617	0,002
Pomiar * grupa	8,979	0,003**	0,064

^A $p < 0,10$ (poziom tendencji); ** $p < 0,01$

Źródło: Opracowanie własne.

9. Manipulacja eksperymentalna w przypadku uzależnionych od alkoholu psychopatów z grupy kontrolnej spowodowała wzrost pobudliwości emocjonalnej oraz większą skłonność do łatwiejszego wchodzenia w stan emocjonalny pod wpływem bodźców emotogennych. Terapia odwykowa wpłynęła zaś na utrzymanie niezmiennego poziomu ogólnej pobudliwości emocjonalnej. Skazani ci zarówno przed, jak i po terapii uzależnienia potrafili umiejętnie wchodzić w stan emocjonalny pod wpływem bodźców zewnętrznych. Po manipulacji eksperymentalnej u psychopatów z grupy kontrolnej nastąpił wzrost pobudliwości emocjonalnej i skłonni byli oni do łatwiejszego wchodzenia w stan emocjonalny pod wpływem bodźców emotogennych.

Tabela 22. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru pobudliwości emocjonalnej (PE) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	11,53	4,444	0,53	10,52	5,047	0,59
Kontrolna	10,92	4,529	0,58	13,31	5,635	0,72

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 23. Wyniki analizy wariancji dotyczące pomiaru pobudliwości emocjonalnej (PE) w grupach eksperymentalnych psychopatycznych sprawców

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 133)	p	Eta ²
Pomiar	3,245	0,074 ^A	0,024
Grupa	2,032	0,156	0,015
Pomiar * grupa	19,787	< 0,001***	0,130

^A $p < 0,10$ (poziom tendencji); *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

Z kolei, w wyniku przeprowadzonych badań w grupie niepsychopatycznych sprawców przestępstw okazało się, że:

1. U osób uzależnionych od alkoholu o niepsychopatycznych cechach osobowości uczestniczących w leczeniu odwykowym terapia spowodowała wzrost pozytywnego wizerunku swojej osoby i zadowolenia z własnych osiągnięć i warunków. Bierne odbywanie kary w grupie kontrolnej nie wpłynęło na zmianę sytuacji z ustalonymi przez siebie standardami. Przestępcy uzależnieni od alkoholu, którzy nie odbyli terapii uzależnienia w zakładzie karnym, nadal gorzej oceniali własną sytuację z ustalonymi przez siebie standardami. Byli bardziej niezadowoleni z własnych osiągnięć i warunków oraz skłonni do prezentowania emocji gniewu, depresji i lęku.

Tabela 24. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru poczucia satysfakcji z życia (SWLS) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar SWLS	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Grupa						
Kryterialna	14,76	6,330	1,54	19,18	8,087	1,96
Kontrolna	12,78	6,591	2,20	10,89	6,314	2,10

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 25. Wyniki analizy wariancji dotyczące poczucia satysfakcji z życia (SWLS) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,510	0,482	0,021
Grupa	5,059	0,034*	0,174
Pomiar * grupa	3,184	0,087 ^A	0,117

* $p < 0,10$ (poziom tendencji); * $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

2. Proces zmiany w przypadku grupy niepsychopatycznych sprawców uzależnionych od alkoholu nie dotyczył: poczucia ogólnego przekonania skazanych co do własnej skuteczności, reagowania samoagresją, prezentowania agresji ukrytej, jak i agresji na zewnątrz.

Tabela 26. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru poczucia uogólnionej własnej skuteczności (GSES) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Grupa						
Kryterialna	30,59	4,624	1,12	28,35	11,758	2,85
Kontrolna	30,78	3,866	1,29	26,33	4,690	1,56

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 27. Wyniki analizy wariancji dotyczące poczucia uogólnionej własnej skuteczności (GSES) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	2,408	0,134	0,091
Grupa	0,153	0,699	0,006
Pomiar * grupa	0,263	0,613	0,011

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 28. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru samoagresji w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	11,00	5,362	1,30	9,06	5,031	1,22
Kontrolna	8,78	4,604	1,53	9,33	4,213	1,40

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 29. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu samoagresji w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,577	0,463	0,023
Grupa	0,287	0,597	0,012
Pomiar * grupa	1,807	0,191	0,070

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 30. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji rzutowanej na zewnątrz w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	16,00	7,697	1,87	15,41	7,624	1,85
Kontrolna	21,44	6,227	2,08	22,56	4,902	1,60

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 31. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji rzutowanej na zewnątrz w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,069	0,796	0,003
Grupa	5,331	0,030*	0,182
Pomiar * grupa	0,724	0,403	0,029

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 32. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji ukrytej w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	10,59	6,305	1,53	10,76	5,707	1,39
Kontrolna	12,89	2,804	0,93	14,89	2,147	0,72

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 33. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji ukrytej w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	1,477	0,241	0,057
Grupa	2,842	0,105	0,106
Pomiar * grupa	1,015	0,324	0,041

Źródło: Opracowanie własne.

3. U skazanych uzależnionych od alkoholu po psychoterapii uzależnienia nastąpił spadek zachowań agresywnych, zaś w przypadku osadzonych niepoddanych leczeniu odwykowemu poziom agresji uległ podwyższeniu.

Tabela 34. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru agresji w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Grupa						
Kryterialna	50,59	24,526	4,12	33,71	17,298	4,20
Kontrolna	52,33	18,894	6,30	73,89	17,808	5,94

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 35. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu agresji w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,345	0,562	0,014
Grupa	8,096	0,009**	0,252
Pomiar * grupa	23,335	< 0,001***	0,493

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Źródło: Opracowanie własne.

4. Fakt przynależności osadzonych o niepsychopatycznych cechach osobowości do grupy osób skierowanych do terapii lub biernie odbywających wpłynął na różnice w poziomie kontroli ekspresji. Grupa kryterialna przestępców różniła się zasadniczo po manipulacji eksperymentalnej prezentowanym poziomem kontroli ekspresji od grupy kontrolnej niepoddanej terapii uzależnienia. Pomimo różnic międzygrupowych między tymi grupami zarówno grupę kryterialną, jak i kontrolną niepsychopatów cechowała po manipulacji eksperymentalnej niedostatecznie wykształcona kontrola ekspresji, która przyjęła formę ekspresji typu *undercontrol*. Osoby o takiej kontroli emocjonalnej z trudem pohamowywały się, były agresywne i bardzo reaktywne.

Tabela 36. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru kontroli ekspresji (KE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	15,65	4,936	1,20	19,24	3,734	0,91
Kontrolna	14,22	7,067	2,36	12,56	8,110	2,70

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 37. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu kontroli ekspresji (KE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,328	0,572	0,013
Grupa	6,237	0,020*	0,206
Pomiar * grupa	2,453	0,130	0,093

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

5. Po terapii zauważa się także różnice w motywacji jednostek do działania. Interwencja terapeutyczna spowodowała, że skazani uzależnieni od alkoholu o niepsychopatycznej strukturze osobowości zachowywali się po niej w sposób bardziej kontrolowany i przemyślany. Osoby uzależnione od alkoholu, a nie skierowane do leczenia odwykowego w warunkach izolacji więziennej, przez cały okres odbywania kary reagowały impulsywnie i prezentowały mało racjonalne sterowanie własnym zachowaniem – w ich przypadku okres odbywania kary wpłynął na utrzymanie ich dotychczasowego zachowania.

Tabela 38. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru motywacji emocjonalno-racjonalnej (MER) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	15,12	4,948	1,20	18,35	5,454	1,32
Kontrolna	14,11	5,255	1,75	12,33	8,631	2,88

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 39. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu motywacji emocjonalno-racjonalnej (MER) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,247	0,624	0,010
Grupa	3,236	0,085 ^A	0,119
Pomiar * grupa	2,922	0,100 ^A	0,109

* $p < 0,10$ (poziom tendencji)

Źródło: Opracowanie własne.

6. Mimo różnic międzygrupowych w poziomie odporności emocjonalnej, nie zauważa się po manipulacji eksperymentalnej zmiany tego wymiaru kontroli emocjonalnej. Zarówno proces terapii uzależnienia, jak i okres odbywania kary nie przyczyniły się do zmiany zdolności jednostek niedezorganizowania się pod wpływem przeżywanego emocji.

Tabela 40. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru odporności emocjonalnej (OE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	14,88	4,152	1,01	17,18	5,247	1,27
Kontrolna	13,89	5,465	1,82	9,67	6,671	2,22

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 41. Wyniki analizy wariancji dotyczące poziomu odporności emocjonalnej (OE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,514	0,469	0,022
Grupa	6,185	0,020*	0,205
Pomiar * grupa	6,176	0,020*	0,205

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

7. Wyniki analizy wariancji przedstawione w tabeli 41 nie wskazały na istotne statystycznie zależności dotyczące wpływu terapii odwykowej na wymiar kontroli sytuacji u skazanych o niepsychopatycznej strukturze osobowości odbywających karę pozbawienia wolności.

Tabela 42. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru kontroli sytuacji (KS) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	14,71	5,543	1,35	14,88	5,048	1,23
Kontrolna	13,00	4,950	1,65	13,56	3,127	1,04

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 43. Wyniki analizy wariancji dotyczące pomiaru kontroli sytuacji (KS) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	0,156	0,696	0,006
Grupa	0,697	0,412	0,028
Pomiar * grupa	0,042	0,840	0,002

Źródło: Opracowanie własne.

8. Zarówno wśród skazanych niepsychopatów z grupy kontrolnej po trzech miesiącach odbywania kary, jak i w grupie niepsychopatów nie poddawanych leczeniu odwykowemu nastąpił wzrost pobudliwości zachowania i łatwiej wchodzili oni w stan emocjonalny pod wpływem bodźców emotogennych.

Tabela 44. Statystyki opisowe dotyczące pomiaru pobudliwości emocjonalnej (PE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców przestępstw

Pomiar	Wyniki przed manipulacją (badaniem)			Wyniki po manipulacji (badaniu)		
	M	SD	SEM	M	SD	SEM
Kryterialna	11,88	5,776	1,40	10,82	5,514	1,34
Kontrolna	11,00	5,268	1,76	15,56	5,548	1,85

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 45. Wyniki analizy wariancji dotyczące pomiaru pobudliwości emocjonalnej (PE) w grupach eksperymentalnych niepsychopatycznych sprawców

Istotność statystyczna Efekt	F (1; 25)	p	Eta ²
Pomiar	2,702	0,113	0,101
Grupa	0,895	0,353	0,036
Pomiar * grupa	6,965	0,014*	0,225

* $p < 0,05$

Źródło: Opracowanie własne.

W przypadku uzależnionych od alkoholu psychopatów skierowanych do leczenia odwykowego w zakładzie karnym terapia uzależnienia wpłynęła na utrzymanie niezmiennego poczucia zadowolenia z własnych osiągnięć i warunków, ale nie miała wpływu na prezentowaną agresję kierowaną na siebie, na zewnątrz i agresję ukrytą. Proces zmiany dotyczył między innymi kontroli ekspresji i w tym przypadku nastąpiła po terapii większa kontrola zewnętrznych objawów przeżywanych emocji. Motywacja osadzonych nie zmieniła się, prezentowali oni dużą kontrolę swoich zachowań w stanach emocjonalnych, akceptowali swoje reakcje emocjonalne i byli skłonni do wyrażania ich w formie możliwej oraz akceptowanej przez społeczeństwo. Po manipulacji eksperymentalnej cechowali się podobnym poziomem ogólnej pobudliwości emocjonalnej.

Uzależnionych od alkoholu psychopatów niepoddawanych leczeniu odwykowemu cechowała po manipulacji eksperymentalnej niższa jakość życia i wysoki poziom agresji ogólnej. Wysoka agresywność przejawiała się tendencją do samookaleczeń, kierowaniem wobec siebie wrogich pragnień, podejmowaniem działań o charakterze przemocy fizycznej, jak i manifestowaniem zachowań pozornie nieagresywnych. Bierne odbywanie kary wpłynęło na obniżenie odporności emocjonalnej psychopatycznych sprawców przestępstw, co oznacza, że łatwiej dezorganizowali się oni pod wpływem przeżywanych emocji. Cechowali się również małą kontrolą sytuacji emotogennych, a także wysokim poziomem pobudliwości emo-

cjonalnej. Zarówno skazani psychopaci z grupy poddawanej terapii, jak i biernie odbywający wyrok, prezentowali niskie przekonanie radzenia sobie z trudnymi przeszkodami i sytuacjami.

Analiza wyników badań u skazanych uzależnionych od alkoholu o niepsychopatycznej strukturze osobowości wskazała na poprawę funkcjonowania po psychoterapii uzależnienia, ale proces zmiany odnosił się tylko do niektórych zmiennych, przez co wyniki wydają się bardziej wiarygodne. U psychopatów bowiem poprawa wskaźników wystąpiła w niemalże wszystkich przypadkach analizowanych zmiennych, co tym bardziej nasuwa przypuszczenie manipulacji (biorąc pod uwagę cechy charakteryzujące tę populację skazanych). Efektywność psychoterapii przejawiała się u niepsychopatów wzrostem pozytywnego wizerunku swojej osoby, zadowoleniem z własnych osiągnięć i warunków oraz spadkiem zachowań agresywnych. Interwencja terapeutyczna w przypadku tych przestępców spowodowała, że zachowywali się po niej w sposób bardziej kontrolowany i przemyślany. Po manipulacji nie zmienił się: poziom pobudliwości emocjonalnej, poczucie ogólnego przekonania skazanych co do własnej skuteczności, zachowania samoagresywne oraz agresja ukryta i kierowana na zewnątrz. Negatywne zmiany nastąpiły zaś w poziomie agresji ogólnej i pobudliwości emocjonalnej, których natężenie wzrasta wraz z długością odbywanej kary pozbawienia wolności. Poza tym przestępcy utrzymali podobny poziom poczucia własnej satysfakcji z życia, emocjonalną motywację swojego działania oraz równie łatwo wchodzili w stan emocjonalny pod wpływem różnych bodźców.

Bierne odbywanie kary w grupie kontrolnej niepsychopatów uzależnionych od alkoholu nie wpłynęło na zmianę sytuacji z ustalonymi przez siebie standardami. Przestępcy, którzy nie odbyli terapii uzależnienia w zakładzie karnym, nadal gorzej porównywali własną sytuację z ustalonymi przez siebie standardami. Byli bardziej niezadowoleni z własnych osiągnięć i warunków oraz skłonni do prezentowania emocji gniewu, depresji, lęku. Osoby o niepsychopatycznych cechach osobowości, nieskierowane do leczenia odwykowego w warunkach izolacji więziennej, przez cały okres odbywania kary reagowały impulsywnie i prezentowały mało racjonalne sterowanie własnym zachowaniem – w ich przypadku okres odbywania kary wpłynął na utrzymanie ich dotychczasowego zachowania. Osadzeni ci cechowali się dużą łatwością wchodzenia w stan emocjonalny pod wpływem różnych bodźców w porównaniu do pomiaru początkowego.

Analiza wyników badań psychologicznych pokazuje więc wyraźne różnice między grupą psychopatów uczestniczącą w psychoterapii uzależnienia i nieuczestniczącą w nim. Grupa psychopatów uczestnicząca w leczeniu prezentuje zaskakującą poprawę funkcjonowania psychospołecznego i duże różnice w pomiarze zmiennych przed i po terapii w porównaniu do psychopatów niepoddanych terapii. Na podstawie takich wyników można by wysnuć wnioski, że grupa przestępców o psychopatycznych cechach osobowości jest wyjątkowo podatna na oddziaływanie psychokorekcyjne i że właśnie w ich przypadku można mówić o pełnym sukcesie procesu zmiany struktury osobowości pod wpływem psychoterapii

uzależnienia. Biorąc jednakże pod uwagę przyjętą i głęboko utrwaloną „manierę” psychopatów polegającą na manipulowaniu ludźmi, można wnioskować, że ta grupa osadzonych w procesie terapii posługuje się techniką ingraccji. Chcąc wypaść dobrze w oczach terapeuty, psychopata manipuluje nim, sprawiając jednocześnie wrażenie zaangażowanego, zmotywowanego do pracy pacjenta. Kazimierz Pospiszyl (1998) wskazał, że psychopatyczny pacjent, pomimo niezwykłości sytuacji, jaką jest dla niego proces terapeutyczny, zachowuje się początkowo wzorowo, ale po pewnym czasie można zaobserwować, że próbuje on „oczarować” terapeutę. „Oczarowanie” swoją osobą polega na prezentowaniu barwnych opowiadanych doświadczeń życiowych, jak i na posłuszeństwie wobec zaleceń personelu oddziału terapeutycznego oraz na zachowań manipulacyjnych i zmniejszających poziom bezpieczeństwa personelu medycznego (Piotrowski, Pich 2010). Mając na uwadze pozytywne zmiany w grupie psychopatycznych sprawców poddawanych leczeniu i całkowicie odwrotne w grupie skazanych bez terapii, można przypuszczać, że oddziaływanie terapeutyczne okazało się wobec psychopatów pozorne i całkowicie nieskuteczne, a proces zmiany i efektywność psychoterapii wynikały tylko z chęci „zaprezentowania się” i były celowym manipulowaniem otoczeniem dla osiągnięcia własnych korzyści. W tym przypadku diagnoza osobowości według Eysencka ma bardzo istotne znaczenie, gdyż ukazuje kierunek oddziaływań, jaki należy obrać w odniesieniu do różnych osadzonych.

Mając to na uwadze, można sądzić, że proces psychoterapii (w tym przypadku psychoterapii uzależnienia), rozumiany jako forma rehabilitacji, resocjalizacji i korekty osobowości, przynosi oczekiwane rezultaty w warunkach izolacji więziennej tylko wobec grupy niepsychopatycznych sprawców przestępstw. Biorąc jednak pod uwagę fakt, że przeważającą część skazanych w więzieniu stanowią psychopaci (czego dowodzi też to badanie), należałoby przyjąć różne strategie oddziaływań resocjalizacyjnych wobec różnych przestępców, by terapia przynosiła pożądane efekty. Jak pokazuje bowiem analiza procesu zmiany, efekt psychoterapii wobec psychopatycznych sprawców przestępstw jest pozorny.

Przedstawione wyniki wskazały też, że efektywność psychoterapii uzależnienia wynika z uwarunkowań osobowościowych osób jej poddawanych, a nie, jak sugerują niektórzy autorzy, z samej instytucji więzienia, która determinować ma brak zmiany. Instytucja więzienia, jak widać, nie uniemożliwia pojawienia się zmian o charakterze specyficznym i niespecyficznym.

Wnioskami z badań są refleksje na temat procesu zmiany istotne z punktu widzenia procesu resocjalizacji i sensu odbywania kary pozbawienia wolności (poza prewencyjną), także w kontekście międzynarodowych doświadczeń penitencjarnych (Piotrowski, Baran 2016). Mając na uwadze efektywność procesu psychoterapii wobec niepsychopatycznych sprawców przestępstw, należałoby przeformułować i wprowadzić szereg modyfikacji lub stworzyć nowy, odrębny program oddziaływań terapeutycznych wobec skazanych psychopatów. Jest to też zgodne z punktem widzenia niektórych autorów. Beata Pastwa-Wojciechowska (1998) sugeruje, że resocjalizacja psychopatów powinna być poprzedzona skrupulatną

analizą cech osobowości, a Pospiszyl (1998) wskazuje surową wersję oddziaływań wobec takiej grupy skazanych. Autor dodaje, że właśnie surowe, autorytarne podejście stanowi najlepszą formę oddziaływań wobec tej grupy przestępców. W literaturze można znaleźć opinie mówiące o indywidualizacji terapii poprzez rodzaj interwencji i terapeutę tak, by dopasować je specjalnie do potrzeb pacjenta (Goldstein, Stein 1976). Badania pokazują, że czyni się próby w tym kierunku, jednak ciągle jest to bardzo trudne.

Drugim nasuwającym się wnioskiem jest refleksja na temat procesu prizonizacji. Jak wskazuje Ciosek (1996), proces prizonizacji oznacza asymilację kultury więziennej, głównie zaś norm nieformalnego kodeksu postępowania więźnia. Prizonizacja jest takim przystosowaniem się do warunków więzienia, która unieemożliwia późniejsze funkcjonowanie poza murami więzienia. Wyniki przeprowadzonych badań pokazują, że bierne odbywanie kary pogłębia tylko proces prizonizacji i nie ma nic wspólnego z resocjalizacją. Procesowi prizonizacji może zapobiegać jednak psychoterapia uzależnienia, po której w osobowości osadzonych następują zmiany i następuje poprawa funkcjonowania w kierunku lepszej adaptacji. Nasuwający się wniosek jest taki, że sama instytucja więzienia nie działa resocjalizująco, przy założeniu, że skazani odbywają karę beczynnie i mało konstruktywnie spędzają czas w celi. Optymistycznym wnioskiem jest fakt, że przy wprowadzeniu wobec nich oddziaływań o charakterze terapeutycznym można mówić o procesie zmian w sferze poznawczej, emocji i zachowania.

Kolejna nasuwająca się refleksja generuje pytanie o trwałość poprawy funkcjonowania pod wpływem psychoterapii uzależnienia. Trwałość psychoterapii jest bowiem problemem empirycznym i chcąc sprawdzić długotrwały efekt zmiany można przeprowadzić powtórne badania już po opuszczeniu przez osadzonego jednostki penitencjarnej. Pozwoli to na uzyskanie pełnego obrazu zmian w funkcjonowaniu psychospołecznym już w warunkach poza zakładem karnym i skonfrontowania ich ze zmianą uzyskaną podczas trzymiesięcznej terapii uzależnienia w więzieniu.

Literatura

- Ciosek M., 1996, *Człowiek w obliczu izolacji więziennej*, Gdańsk: Stella Maris.
- Ciosek M., 2007, *Resocjalizacja w zakładach karnych* [w:] B. Urban, J.M. Stanik (red.), *Resocjalizacja*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Cloninger C.R., 1987, *A systematic method for clinical description and classification of personality*, Archives of General Psychiatry, vol. 44, s. 573–588.
- Collins J.J., Schlinger W.E., Jordan B.K., 1988, *Antisocial Personality and Substance Abuse Disorders*, Bulletin of American Academy Psychiatry and Law, vol. 16, s. 187–198.
- Cooke D.J., Michie C., 2001, *Refining the construct of psychopathy: Towards a hierarchical model*, Psychological Assessment, vol. 9, s. 3–13.
- Goldstein D., Primeau M., 1999, *Assessment of frontal lobe functioning in psychopathy*, Journal of the International Neuropsychological Society, vol. 5, s. 133.

- Eysenck H.J., 1977, *Crime and Personality*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Farrington D.P., Loeber R., Van Kammen W.B., 1991, *Long-term criminal outcomes of hyperactivity-impulsivity-attention deficit and conduct problems in childhood* [w:] N. Robins, M.R. Rutter (eds.), *Straight and devious pathways to adulthood*, New York: Cambridge University Press.
- Fowles D.C., 1988, *Psychophysiology and psychopathology: A motivational approach*, *Psychophysiology*, vol. 25, s. 373–391.
- Goldstein A.P., Stein N., 1976, *Prescriptive psychotherapies*, Nowy York: Pergamon Press.
- Gorenstein E.E., Newman, J.P., 1980, *Disinhibitory psychopathology: A new perspective and a model for research*, *Psychological Review*, vol. 87, s. 301–315.
- Górny J., 1996, *Elementy indywidualizacji i humanizacji karaniania w rozwoju penitencjarystyki*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Górski J., 1982, *Psychospołeczne zagadnienia wykonywania kary pozbawienia wolności* [w:] T. Szymanowski, J. Górski (red.), *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle wyników badań*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Gray J.A., 1987, *Perspectives on anxiety and impulsivity: A commentary*, *Journal of Research in Personality*, vol. 21, s. 499–509.
- Hare R.D., 1991, *The Hare Psychopathy Checklist-Revised. Manual*, Toronto: Multi-Health Systems.
- Hare R.D., 1996, *Psychopathy: A clinical construct whose time has come*, *Criminal Justice and Behavior*, vol. 23, s. 25–54.
- Hare R.D., 1998, *Psychopathy, affect and behavior* [w:] D. Cooke, A. Forth, R.D. Hare (eds.), *Psychopathy: Theory, Research and Implications for Society*, Dordrecht: Kluwer.
- Hare R.D., 2003, *Hare PCL-R: Rating Booklet*, 2nd ed., Toronto: Multi-Health System.
- Hewitt J.K. et al., 2003, *Genetic and environmental influences on substance initiation, use, and problem use in adolescents*, *Archives of General Psychiatry*, vol. 60, s. 1256–1264.
- Hundt N.E., Kimbrel N.A., Mitchell J.T., 2008, *High BAS but not low BIS predict externalizing symptoms in adult*, *Personality and Individual Differences*, vol. 44, s. 565–575.
- Kendler K.S. et al., 2003, *The structure of genetic and environmental risk factors for common psychiatric and substance use disorders in men and women*, *Archivum of General Psychiatry*, vol. 60, s. 929–937.
- Longato-Stadler E., Knorrning L., Hallman J., 2002, *Mental and personality disorders as well as personality traits in a Swedish male criminal population*, *Nordic Journal of Psychiatry*, vol. 56, s. 137–144.
- Łuczak K., 2014, *Niepsychotyczne zaburzenia psychiczne wśród recydywistów penitencjarnych*, *Przegląd Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny*, nr 2, s. 27–37.
- McGue M., Sharma, A., Benson P., 1987, *Parent and sibling influences on adolescent alcohol use and misuse: evidence from a U.S. adaptation cohort*, *American Journal of Medical Genetics*, vol. 1, s. 8–18.
- McGue M., Slutske W., Iacono W.G., 1999, *Personality and substance use disorders: Alcoholism versus drug use disorders*, *Journal of Clinical Psychology*, vol. 67, s. 394–404.
- McGue M. et al., 2001, *Origins and consequences of age at first drink: familial risk and heritability*, *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, vol. 8, s. 1166–1173.
- Murphy S., Hoffman A., 1993, *An empirical description of phases of maintenance following treatment for alcohol dependence*, *Journal of Substance Abuse*, vol. 5, s. 131–143.

- Paluchowski W., 1984, *Diagnoza aktuarialna* [w:] J. Brzeziński (red.), *Wybrane zagadnienia z psychometrii i diagnostyki psychologicznej*, Poznań: WAM.
- Pastwa-Wojciechowska B., 1998, *Diagnoza i funkcjonowanie „psychopatów w warunkach izolacji więziennej* [w:] J. Szałański (red.), *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, Łódź–Warszawa–Kalisz: Zakład Psychologii Resocjalizacyjnej UŁ, CZSW, COSSW.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2004, *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno-psychologiczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2008, *Psychopathy and Gender Differences. From Norm to Pathology* [w:] A. Chybicka, M. Kaźmierczak (red.), *Appreciating diversity – gender and cultural issues*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2014, *Psychopatyczne/antyspołeczne zaburzenia osobowości* [w:] L. Cierpiałkowska, D. Soroko (red.), *Zaburzenia osobowości. Problemy diagnozy klinicznej*, Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2015, *Użyteczność pojęcia zaburzeń osobowości w opiniowaniu sędowo-psychologicznym* [w:] D. Rode (red.), *Modele psychologicznego opiniodawstwa w sprawach karnych*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Piechowicz M., Piotrowski A., Pastwa-Wojciechowska B., 2014, *The social rehabilitation of homeless women with offspring*, *Acta Neuropsychologica*, nr 12, s. 469–482.
- Piotrowski A., 2014, *Funkcjonariusze Służby Więziennej wobec aktualnej populacji osadzonych*, *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, nr 3, s. 279–300.
- Piotrowski A., Baran M., 2016, *International Experience of the Prison System in Poland: A Country of Recent Political Transformation*, *International Psychology Bulletin*, vol. 20, s. 75–77.
- Piotrowski A., 2016, *Służba Więzienna: organizacja, struktura i funkcje* [w:] M. Ciosek, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Psychologia penitencjarna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pospiszyl K., 1998, *Resocjalizacja. Teoretyczne podstawy oraz przykłady programów oddziaływań*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Pospiszyl K., 2000, *Psychopatia*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Regier D.A. et al., 1990, *Comorbidity of mental disorders with alcohol and other drug abuse*, *Results from the Epidemiologic Catchment Area (ECA) Study*, *JAMA* 264, s. 2511–2518.
- Ross S.R., Mollo J., Poy R., 2007, *Gray’s model and psychopathy: BIS but not BAS differentials primary from secondary psychopath in noninstitutionalized young adults*, *Personality and Individual Differences*, vol. 43, s. 1644–1655.
- Schneider H.J., 1987, *Terapia na wolności alternatywą pobytu w zakładzie karnym* [w:] B. Hołyst (red.), *Problemy współczesnej penitencjarystyki w świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Zulc M., Piotrkowska-Dziamska M., 2013, *Struktura planów życiowych młodzieży niedostosowanej społecznie przebywającej w młodzieżowym ośrodku wychowawczym*, *Resocjalizacja Polska*, nr 5, s. 87–112.
- Zulc M., Pawlewicz P., 2015, *Potrzeba poszukiwania doznań u młodzieży niedostosowanej społecznie*, *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, nr 4, s. 335–350.
- Śląski J., 2001, *Psychoterapia uzależnienia*, Płock: Wydawnictwo Naukowe Novum.

-
- Śliwowski J., 1984, *Tendencje alkoholistyczne i skrajnie krytyczne w penitencjarystyce* [w:] B. Hołyst (red.), *Problemy współczesnej penitencjarystyki w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Tarter R.E., 1988, *Are there inherited behavioral traits that predispose to substance abuse?*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 56, s. 189–196.
- Weinberg N.Z. *et al.*, 1998, *Adolescent substance abuse: A review of the past 10 years*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 37, s. 252–261.

Magdalena Muszel¹

Children in transnational migration reality: a social norm or pathology? Transnational family migration of Poles to Ireland after 2004

Transnational family migration is a current social phenomenon that affects not only adult migrants but also children. Despite the fact that children are frequent participants of family migration, they are rarely asked to express their opinion about it. However, children's reactions to the transnational separation from a parent/parents, or their own movement to the new country, shape family relationship dynamics. Transnational family separation imposes a substantial cost on children. The reunification of migrant parents and children is fraught with challenges. Children face difficulties associated with adapting to the new situation, environment, and language. Children who migrate in their early age and are socialized in the host country may reject their parents' transnational practices and plans. Intergenerational tensions have their roots in conflicting traditions of parents and new approaches taken by children. Even if transnational family migration becomes a contemporary social norm, this norm seems to have a conflictual character for the family relations. Findings are based on intensive fieldwork conducted with 45 Polish migrants living in Ireland.

Key words: transnational family, transnationalism, intergenerational relations, children, migration

Although children are often an important factor that pushes migrants to keep transnational activities and transnational ties with their homeland alive (Dreby 2007), adult migrants are treated as the principal players in migration. However, in the last decade, the topic of transnational families and the effects of such transnational living arrangements on children has emerged in an increasing number of studies on migration (Borraz 2005; Dreby 2007; Schmalzbauer 2008; Artico 2003; Parreñas 2005, 2008, 2013; Smith *et al.* 2004; Suarez-Orozco *et al.* 2002; Dreby

¹ International Center for Research and Analysis; magdalena.muszel@gmail.com.

2010; Mazzucato 2011; Dreby 2015). Still, even if children's experience of migration is taken into account, it has mostly been studied from the parental point of view in that researchers have relied on adults to report on their children's experience (Huang and Yeoh 2005). Very few scholars have made the children-parents relationship or children's point of view itself the core of their research (for instance Fog Olwig 1999; Jones-Correa 2002).

This article is based on the qualitative research done with Polish migrant families in Ireland. The fieldwork consisted of long-term participant observation and 45 in-depth interviews with migrants of various ages and migration experiences, including four interviews with children. The transnational migration experience of children described below has been divided into two stages: 1) the time when one or both parents are abroad, and 2) the time after the family reunites in the destination country. They are closely related to each other, and each stage presents significant patterns and experiences that shape transnational migration for children.

Children-parents transnational relation

Parents who migrate explain they relocate out of a desire to improve the lives of their children. They expect that through migration and work in Ireland, they will be able to enhance their children's opportunities. They feel conflicted when trying to reconcile the demands of work in Ireland and family life. On one hand, they want to stay in the host country in order to improve the economic situation of their family. On the other, they wish that they were with their children, which would not resolve financial problems for their families. Parents who choose to stay abroad often try to compensate for their absence by sending gifts and money for their children. They use gift-giving practices to maintain relationships across borders (Dreby 2010). Nevertheless, children's experience of parental migration can be likened to that of children enduring a parent's divorce (Dreby 2007). It is akin to suffering an ambiguous loss (Falicov 2007).

One of the respondents – Julia, mother of 6-year Arek, mentioned her son's initial reaction to the migration of his father. The child could not understand the new situation for quite a long time and his reaction was marked by outward displays of confusion and rejection:

The first months were very difficult for us. The child was constantly asking when dad would come. He was three when his father left, so he felt that there was no dad anymore around him (...).

After some time, the relations between the transnational parent and the child in Poland became more superficial. For Arek, his father became a "temporary father" who brought toys. The source of happiness during these visits was not the presence of the father but the gifts he was bringing for the boy. For Arek's father,

the gifts were to compensate for not being with his son. They were also an attempt to maintain close relations with the child, but as Arek's mother said, her son began to perceive the father through the perspective of the gifts he was getting.

Just before our flight to Ireland, it was very difficult for me to observe that the relationship between them was not so close as before any more. Arek was very happy when he saw his father but just because the father was this one who was giving him nice and fancy toys.

The intimate relations between parent and child seemed to be broken, or at least the balance was disturbed. Qualitative studies of Honduran (Schmalzbauer 2004) and Salvadoran (Menjivar, Abrego 2009) or Mexican (Dreby 2010) transnational families have emphasized the importance of financial transfers for children's needs. Dreby (2010) found that parents' remittances in the form of money and gifts are often directed toward children's education. However, the conclusion of many studies was that children might benefit from remittances while suffering emotionally from prolonged separation (Lahaie *et al.* 2009; Markham Piper, Heymann 2009; Suarez-Orozco *et al.* 2002; Schmalzbauer 2004).

Also Suárez-Orozco *et al.* (2010) commented on the reaction of small children to their parent's absence: "Children missed their parents but most adapted to their caretaking situations especially, if it happened early in their childhood, was over a sustained period of time, and was in a caring environment" (Suárez-Orozco *et al.* 2010: 26). Respondents describe a similar pattern in Ireland. Matylda explains how her nine year old daughter experienced transnational separation from her father:

She was nine years old and she missed him very much. But this is like that, you miss very much for a month or two. My husband phoned every two, three days, so we were waiting for these calls. After some time, you actually have nothing to talk about and these talks become shorter and more concrete; about how the day passed. And these talks were shorter and shorter (Matylda 39, a waitress).

The experience of Matylda's daughter shows that the child's feeling of loss related to the migration of the parent is slowly decreasing. An emotionally distant relationship gradually replaces the once close parent-child connection. Eventually the parent may become a stranger to the child. The child may express his/her grudge against the migrant parent. The child may even express feelings of guilt for the parent's migration, as it happened in the case of Aniela's sons. When her husband migrated, Aniela's youngest child one was too small to remember him. As Aniela said, the word 'daddy' did not exist for him. In contrast, Aniela's older son who was 5 at the time of his father migration, confirmed Dreby's suggestion (2007) that children's trauma of separation with one of the parents due to his or her migration is often similar to the children's feelings linked to the parent's divorce:

My younger son didn't know his father because when my husband left, he was almost one year old, and when we joined, he was three. It was sad because we are family and my son treated his father like he was a stranger. The word 'daddy' did not exist for him, and it was painful, especially for my husband. The older son became very malicious and negatively disposed. He did not understand that daddy left so that we would have a better life, so that we could afford more things. He thought it was his fault that my husband left, and that he doesn't love us and, therefore, he doesn't have a father any more (Aniela 37, cleaner).

The possible emotional shift in parent-child relationships of children and their parents in the aftermath of migration for a considerable period of time has also been noted by psychologists working on the separation of migrant families. Suárez-Orozco *et al.* (2010: 25–26) observe that while the migrant parents orient all their feelings and efforts toward their children and a better future, children gradually begin to perceive their long-absent mother or father as an abstraction.

Even if parents treat their migration and sacrifices associated with it as an obvious sign of parental love, with a deeply held conviction that migration is the best thing for their children, research indicates transnational family separation is difficult for the family and it is a kind of trauma for children. Therefore, the state when a child is deprived of the presence of one or both parents for months or even years raises the question about potentially pathological character of this situation.

Reunification

The reunification of migrant parents and children is undoubtedly an exciting and joyful family event. However, this does not mean the process is not fraught with challenges.

Family migration usually imposes a cost on children. The migration of children with the aim of joining their parents abroad is seen by parents as something natural and unquestionable. According to the general parenting approach among Polish parents, children should listen to their parents because parents reason they want the best for their own children. As a consequence of this, children are rarely asked to express their opinion about migration plans. Despite this lack of communication, children's reactions to their movement to the new country clearly determine to a large extent a happy family reunification.

Children are subordinate to their parent's decisions, though often they do not agree with them. In most cases, their schooling is interrupted and their friendships are terminated. Some parents attempt to mitigate the disruption to children's education and friendships by timing reunification of children with parents abroad during the summer months when school is not in session.

In most cases, the reaction of children from my research sample who had been forced to move abroad was similar. The migration was a traumatic experience for

most of them. Usually for several months or even a year after their move, adapting to the new situation, environment, and language was challenging for children. Their struggles to adjust were reflected in aggressive or nervous behaviours, fear of contact with the external world, reluctance to go out, to go to school, and bed-wetting and insomnia. Aniela described her eldest son's reaction during the first three months in Ireland:

During the first three months, he cried every morning. He didn't want to go to school. There were many reasons; the sun didn't shine or just because he didn't understand other children. It always ended up that two teachers waited for him in front of the school because he was so hysterical that it was the only way to take him inside. He was taking it very hard, he was wetting his bed, couldn't sleep, was screaming, he was very nervous (Aniela 37, cleaner)

Children who join their parents abroad often have to struggle with differences in language, school and social systems. Sometimes, they are afraid of the outside world to such extent that they do not establish contact with their peers even for a year following their arrival, as with the case of Ewa's children:

They didn't want to go out at all. There were a lot of kids living around us, but they [children of the respondent – MM] didn't want to go out of the house. The first months of school were also horrible. For example, once Karolina came back from the school crying and said that she didn't understand the teacher (...). She could not defend herself. (...) At the beginning they wanted to know such basic sentences as for example how to say that I need to go to the toilet, because they didn't know that. This first year was very difficult for them. At the end of the first year, they started going out to the playground. Paweł ventured out first.

However, there are also circumstances when the adaptation of children to the new migratory life and the host country is even more problematic. A teenager Krystyna (12), while living in Ireland, strongly argued that their "place on earth" is in Poland. Krystyna considered her home to be in Poland at her aunt's house, where she had been living for three years while her mother – a single parent – was abroad. At the time of our talk, Krystyna had already been living in Ireland for one year, but she still considered her aunt's home in Poland as the place where she had "everything". All that is important to her and to which she is emotionally attached remains in Poland: "Actually I left everything in Poland (...). Everything: my school, my cousins, my auntie, my friends, my swimming team..."

She loves her mother (Karolina, mid 30s) but everything in Ireland is new to her and she does not feel emotionally attached to anything in Ireland. Krystyna, like so many children of migrants who have joined their families in a new host country, experienced a double migratory separation: 1) she was separated from a migrant parent, and 2) in order to reunite with the parent abroad, she was separated from her surrogate caregiver and friends with whom she had grown close.

What is more, “The strangeness may be compounded by added life complexities” (Falikov, 2007: 163). Krystyna had to face not only a new culture, language, and country, but also a new family situation. During three years of transnational separation with her daughter, Krystyna’s mother Karolina had found a partner, set up a new home and given birth to two children. Upon arrival in the host country, the girl found herself in a reconstituted family with a stepparent and half-siblings. She had to figure out how to fit in with this new family. Despite many valiant attempts to keep relationships alive, the meeting of children and parents separated by migration is more a meeting of strangers than a true family reunion.

Clearly, Karolina’s decision to migrate and later her decision to reunite the family in Ireland have placed Krystyna in a difficult situation. Unsurprisingly, her aunt and cousins, the caretakers with whom Krystyna had daily physical contact, had come to be seen by the girl as the most important people in her life. She declared in our interview she was ready to resign from life with her mother and her new family in Ireland and go back home. Suárez-Orozco *et al.* (2010: 25–26) observe, “While parents were often appreciated and loved in their imagination, it was their daily care-givers who were their *de facto* parents.” This finding fits Krystyna. Due to the migration of a parent or parents, the stability of children’s living arrangements is disturbed, often resulting in the re-arrangement of care. Over time, children may form not only new attachments to their surrogate caregivers (Schmalzbauer 2004), but also change their perceptions of authority figures in the household (Dreby 2010; Suárez-Orozco *et al.* 2002). And then, during reunification, especially adolescents may have trouble with re-adapting to the authority of their parents.

Krystyna is torn between love for her mother and new brothers, and longing for the life, people, and places she left in Poland. She does not like her new school and peers. She does not have friends in Ireland. When talking with Krystyna, I got the impression that she did not care much about nor had made any effort to adapt to her new life situation. Everything in Poland was, in her opinion, better than in Ireland, and everything she found in Ireland was worse than in Poland. In the case of Krystyna, the family reunification occurred in adolescence – the time when teens form their personal identities and try to figure out where they belong. Children’s age at migration plays a significant role in the process of children’s adaptation to their new social, cultural, and sometimes also family environment. Sigrid Bafekr (1999: 296) based on the study of Polish children in Brussels, observed that older children, especially adolescents who arrive in Belgium, more often bring with them problems related to their psychological situation than younger children.

Most parents feel guilty for migrating their children, forcing them to leave their schools, friends, grandparents, and other relatives who have comprised their social network and provided various forms of support. Still, parents do not feel they can offer their children a choice. Children face a new country, a new home, a new school, new people, and in many cases a new language with no sense of being agents of their own power. Parents try to make the right decision about migration though it causes inconveniences and problems for their children. Ewa suffered a similar experience:

I was wracked with guilt very much as I left with them first, and then I put them in this life here, and I told them to deal with it.

Ewa continued:

When they came here, it seemed to me that I should reward them after this separation. And they had never had nice clothes in their life before; sometimes my friend gave them her children's hand-me-downs. So, when they finally arrived in Dublin, we went to the shops and they got what they wanted, I swear to you. It wasn't very educational (laughs). Now, as I look at it, it was horrible. They really put on weight very much. Lots of sweets were always at home. They were as fat as ducks.

The sense of guilt among parents who left their children in Poland due to migration and then, after some time, reunified the whole family in Ireland, is often exacerbated by the awareness of the double deprivation of children. The first deprivation is caused by the migration of a parent or parents, and the second one results from the child's separation from his/her environment in Poland (school, family, friends etc.) in order to reunify the family abroad.

Transnationalism of children

As Laura Sigad and Rivka Eisikovits (2010) noticed, the various dimensions of the cultural life of transmigrants such as emotional, political, financial, or cultural, are dynamic. The activities of daily life cannot be fully carried out in two countries at the same time (Sigad and Eisikovits 2010). Physical activities, such as going to school or managing social lives are, in obvious ways, fixed in one place at a time. The authors explain, "even the tremendous accessibility of modern telecommunications cannot bridge all the divides in a transnational life" (Sigad and Eisikovits 2010: 1018). Although they are tied to both countries, transmigrants alternate between cultural spheres (Sigad and Eisikovits 2010).

The life experience of children in my research reflects this reality. Most of the children I interviewed share their life experiences between two countries: Poland and Ireland. Ireland is a country of daily life for all of them. All of them attend Irish schools and most of them, as their parents and those children who were interviewed personally declared, have Irish friends at school or somewhere else. The greatest part of their social life takes place in the English speaking environment and the Irish cultural realm. However, there are also times in the year which are fully Polish to most of them. Most children of recent Polish migrants in Ireland spend at least part of their summer break and some of their other vacations in Poland. This time in Poland is a periodic reality. Their experience is similar to that described by Laura Sigad and Rivka Eisikovits (2010) of Israeli children who live in the US and visit Israel from time to time. When Polish migrants' children

are in Ireland, their reality and experiences in Poland become their imagined life. Whereas Ireland is for them the land of daily life, full of obligations and school duties, Poland is the place where they spend vacation, have plenty of free time, and fun. Poland is also the land of their grandparents. Some children feel strong emotional connections to Poland and the relatives left behind. They perceive relatives' homes in Poland as their second homes, where they have their toys and pets.

For example, Julia describes her 6-year-old son Arek as more transnational than his parents. Julia and her husband decided to settle in Ireland permanently, but their son Arek maintains part of his life in Poland. His second home is at his grandparents' place. He is excited to visit his grandparents' home because his dog is there, as well as his own hive and bees. He is very excited when he talks about Poland and he admits he misses his pets and grandparents very much. He also has cousins to play with in Poland. In order to cheer him up, Julia bought him a bunny to take care of in their home in Ireland. Arek spends his winter and summer holidays in Poland. On the other hand, he likes his school in Ireland. At the beginning, there was a problem with adapting to the new environment, especially the language barrier. Like many other Polish children in Ireland, Arek received extra English lessons and learned the language very quickly. Arek has a dilemma when asked where his home is. Our conversation went:

“You know, I have a dog! And bees!”

Really? So show me them, where is your dog and bees?

“Oh, not here. At home, at my grandpa's place!”

Where is it?

“In Poland.”

And what about Ireland, is this your home you live in or not?

Finally, after a moment of consternation, Arek said: “Yeah... this is my home too.”

Arek cannot decide which home is more “home-like”. He listed things in Ireland which are important to him (his room, school, and friends) and no less important in Poland (his old bedroom, grandparents, dog, a cousin of the same age he plays with in Poland.) These disparate lives and different homes Arek experiences during his daily life in Ireland and while spending his summer holiday in Poland clearly shape his perception of the two locales. However, in most cases, the “imagined life” in Poland is more desired when it remains imagined. If there is an option to turn it into the daily experience, it becomes less attractive. For instance, Patrycja and Bartosz's 10 year old daughter Mila has mixed feelings about going back to Poland for good. She misses her grandparents and her dog that she has in Poland and she likes spending summer vacations in the Polish countryside, but her friends, schools, problems and other things important to her are in Ireland. It is difficult for her to imagine her everyday life in Poland. Mila was also asked to draw the most important things and people in her life taking into account their location (Illustration 1).



Illustration 1. A map of “important places and things” drawn by Mila

In her drawing, she expresses her two-fold associations, relationships and connections that span her cross-border childhood. Poland is presented as the country of Mila’s grandparents, with whom the girl is close emotionally. Significantly, the only building presented in the drawing and signed as “a home” is her grandparents’ home in Szczegłacin, Poland. The house in Poland is important to her because her grandparents live there and she also considers it as partially her home (she has her own room in her grandparents’ house). A similar situation exists with her grandparents’ dog, which Mila regards as her pet in Poland. On the other hand, Ireland is the country where Mila placed her parents and pets with whom she lives in Ireland. These two worlds seem to be equivalent to each other, and it is difficult to unambiguously state which of these two worlds is more important. Clearly, Mila’s life, like the lives of many other Polish transnational children in Ireland, is both “here and there”, full of the contradictions and ambiguities that comprise their experience.

The ambivalent feelings of transnational children, such as those felt by Mila, are similar to what has been observed by Laura Sigad and Rivka Eisikovits (2010) among transnational Israeli children in the US:

Children of transnationals may involve themselves in imagining life in their other world, yet they cling to familiar experiences. The preference for the imagined only exists while it is unattainable; once the imagined shows the semblance of reality, its

magic is lost. The youngsters live within an emotional chasm: between the potential loss of their ideal world, and the impending dangers of their real world. Transnational adolescence brings simultaneous gains and risks. (Sigad and Eisikovits 2010: 1019–1020)

It seems plausible that the children's attachments to the culture of the country which their parents recognize as their motherland is, at least partially, the outcome of the either unconscious or purposeful indoctrination of their parents. Parents who are afraid of losing their children to the new culture or who want to protect their children against bad influences coming – in their opinion – from the culture of the host country, may induct children “into a cultural revival” (Falicov 2005: 402). It helps to create or re-create children's cultural, social, and emotional bridges between the country where they live and the country their parents perceive as the home-country. In this way, transnationalism may become a family process passed down intergenerationally.

It could be argued that the transnational life of Polish children in Ireland consists of three different worlds: 1) the Polish world of their parents, 2) the world of the host country as they meet it at school, and 3) the world of migrants, their immediate environment. Children moderate their behaviour depending upon the context in which they find themselves Polish (in Poland and/or among Poles in Ireland) or Irish (in Ireland and among Irish). For example Mila admits she has a group of Polish friends and a group of Irish friends, but these two groups do not know each other. For instance, the girl meets with Poles on national-oriented events such as Holy Mass in the Polish church or Sunday classes at the Polish school while with Irish friends “at the Irish school, and after school in the backyard we often play together” (Mila).

Many children of Polish migrants in Ireland are often equal participants in both societies and cultures, while their parents usually feel more comfortable with the culture of their ancestors and in the company of their compatriots. Children of Polish migrants in Ireland often become a link for their parents – in a symbolic and practical sense – between the family and the host society in which they are living. Although my respondents' foreign language capabilities usually increased over time, some immigrant parents had lost motivation to ‘practise’ speaking English or learn it because someone in their family speaks English fluently. Sometimes, they try to avoid the situations in which they would have to speak English, and if it is necessary, they often count either on their partners who speak the foreign language better, or on their children whose ability and confidence in speaking English had grown. Children of migrants who speak English poorly are often expected to serve as interpreters for their parents. For example, one father confessed:

We have a son to deal with all these things in English, in offices or somewhere else. He is going to high school here, so he speaks English like Irish people. (Janusz, 41)

Some parents come to feel dependent upon their children and these parents worry about how their children perceive their limited language skills. As has been noticed by psychologists, “Their sense of empowerment in the new world can influence how their children perceive them and how they (the mothers) negotiate the dilemmas of their home or the outside world on behalf of their children” (Mirkin *et al.* 2005: 91–92). For example, Aniela feels ashamed in front of her children when she cannot understand what people around her are saying:

“They asked me for example: mum, what that lady said to you? And I didn’t know what to answer them because I simply didn’t understand that woman. I felt ashamed that I couldn’t explain such simple things”.

Did you take it as you were losing your parental authority?

“I think it was something like that. Maybe it wasn’t true but I felt a little bit that in the eyes of my children I was losing the position of a person who knows everything and can explain the world to them”. (Aniela)

Children’s relatively rapid language acquisition and adaptation to their new life may cause tension in the parent-child relationship. Parents face the stress of risking losing a certain degree of power or alternating the parent-child power relationship. This intergenerational tension may intensify if the child rejects his or her parents’ culture of origin, as was the case with 14-year old Klaudia. The girl and her parents emigrated from Poland when she was 5. Klaudia now feels more tied to Ireland than to Poland and she rejects the Polish culture of her parents. She perceives it as the “old-fashioned” way she calls “Polishness” (*polskość*). She is ashamed of her Polish heritage to such extent that she prefers to use the English version of her name – Claudia – instead of the Polish one – Klaudia. Although Klaudia’s parents are building a house in Poland, their daughter does not want to go to Poland even for summer holidays. She gets irritated with her parents when they try to convince her to practice “Polishness”.

Sometimes I am really pissed off that my parents forced me to do this Polishness. They want me to think their way but I’m not like them. Fortunately, they didn’t force me to go to the Polish school, but they are talking about the house in Poland that they are building.

Cultural conflict arises between parents who retain their old cultural ideals rigidly and their children establish their social, cultural, emotional life in Ireland. Misunderstandings are most likely to occur in adolescence. As has already been observed by clinical psychologists working on migrant families (Mirkin *et al.* 2005: 93–94), in many cases, generational tensions have their roots in the adversarial relations between the traditions of one culture and the different approaches of another. Adolescents usually pursue host country-like cultural patterns, while their parents are more oriented towards home-country culture and tradition. Even if these children maintain limited contact with their parents’ motherland, as in the

case of Klaudia, doing so more reflects their parents' pressure than their genuine interest or agency. Transnational parents share their lives between two countries and often plan to go back to Poland, while their children, perhaps after years of socialization in Ireland from an early age, have weaker feelings of connection, or they may feel intense embarrassment or strongly object to their parent's plans and the "old-country". These oppositional approaches may cause generational stresses within the family, in daily life, and in the planning and organization of a possible return to Poland. Klaudia cannot imagine her life in Poland, but her parents plan to return soon. As previously stated, migrant parents rarely take into account their children's opinion when they plan to migrate. This applies both to the decision about emigration and the decision about potential return migration. Klaudia's father expresses his dismay at his daughter's rejection of his idea to return the whole family to Poland: "So long as I rule in this house, she would have to go, no matter what".

Immigrant parents often make great sacrifices for what they hope will be a better future for their children. They tend to expect their offspring to be grateful for their sacrifices. Instead of gratitude, they may find their children are ambivalent about joining their parents in the transnational migration process. This intergenerational family conflict between migrant parents and their children can lead to children's perception of family closeness, co-operation, and familial solidarity, as a form of overbearing parental control and care. After years of living in Ireland, parents' decisions about returning to their home country means the separation of children from yet another social environment to which they already have grown accustomed. This creates an analogous situation about the decision over emigration from Poland. Although formally it is "a return" to the home country, practically (taking social ties etc.) for socialized children it is emigration from the country they know to a country with which they are unfamiliar, and/or one they do not want to know, or that they know only to a limited extent, as the country of their holidays and grandparents.

Transnational children are raised in the cultural borderlands, where many aspects of two or sometimes more than two different cultures meet. Knowing that differences are seldom neutral towards each other, relations between migrants and their children may be wrought with conflict. To some extent, transnationalism among children seems to be forced by parents, who see their own and their children's future in Poland, or they are unclear about their future plans. It seems that the problem is directly related to the time children spend abroad. The age of the children when they left for Ireland is also significant. The younger the children are when they arrive in the new country and the longer they live abroad, the transnational practices of children seem to have a more forced nature resulting from their parents' requirements rather than children's own preferences. Although Polish children are frequently raised in families where values, goods, norms, and traditions from Poland are present on a daily basis, it is clear that for most of them transnational activities will not be central to their lives and they will not participate on their own volition in Polish cultural activities with the same inten-

sity, affection and frequency as their parents. "Therefore, it is possible to think of children of immigrants as emotional transmigrants (Wolf 2002) to the extent that their cultural attachments are mediated through the parent's attachments" (Falicov 2005: 402).

Transnational family migration is a current social phenomenon. On the one hand, migration becomes a broadly acceptable life strategy; on the other hand, when it comes to children engaged in the process, there are additional social concerns. Transnational family separation is a traumatic experience both for parents and children, who are often deprived of the presence and care of one or both parents. Gifts and money given by migrant parents to their children during the separation and shortly after the reunification are intended to not only improve children's living conditions, but are often the way in which migrant parents attempt to alleviate their guilt stemming from the separation. Migrant parents often feel guilty about their children's experience of double separation; the first one from an emigrating parent or parents, and then from all the children were attached to and identified with in Poland. Nevertheless, migrant parents often expect gratitude from their children for the sacrifices they make, and the hard work they do to make, in their opinion, their children's future life easier. However, when the family reunification in the host country occurs, children often have problems with socialization to the new life circumstances, especially when juvenile offspring had already formed strong social ties in the home country. While reunified in the host country, children are often situated between two cultural and social realities which they separate depending on where and with whom they are at the moment. The Polish reality and the Irish reality rarely complement each other in the life of the children of Polish migrants in Ireland. Migrant children who are already socialized in the new country are often not transmigrants by choice, but rather by their parents' transnational practices. Children are involved in such practices sometimes against their will. Many generational tensions within migrant families are caused by the contradictions between parents' traditions and the children's new approaches.

Even if transnational family migration becomes a contemporary social norm, this norm seems to have a conflictual character for familial relations. Further research could pursue questions about possible pathological aspects of transnational family migration.

Bibliography

- Bafekr S., 1999, *Schools and their undocumented Polish and "Romany Gypsy" pupils*, International Journal of Educational Research, vol. 31, no. 4, pp. 295–302.
- Borraz F., 2005, *Assessing the impact of remittances on schooling: The Mexican experience*, Global Economy Journal, vol. 5, no. 1, pp. 1–30.
- Dreby J., 2010, *Divided by borders: Mexican migrants and their children*, Berkeley: University of California Press.

- Dreby J., 2015, *US immigration policy and family separation: The consequences for children's well-being*, *Social Science & Medicine*, no. 132, pp. 245–251.
- Falicov C.J., 2005, *Emotional transnationalism and family identities*, *Family Process*, vol. 44, no. 4, pp. 399–406.
- Huang S., Yeoh B.S.A., 2005, *Transnational families and their children's education: China's 'study mothers' in Singapore*, *Global Networks*, vol. 5, no. 4, pp. 379–400.
- Jones-Correa M., 2002, *The study of transnationalism among the children of immigrants: Where we are and where we should be headed* [in:] P. Levitt, M.C. Waters (eds.), *The changing face of home: The transnational lives of the second generation*, New York: Russell Sage Foundation.
- Lahaie C. et al., 2009, *Work and family divided across borders: The impact of parental migration on Mexican children in transnational families*, *Community, Work & Family*, vol. 12, no. 3, pp. 299–312.
- Mazzucato V., Schans D., 2011, *Transnational families and the well-being of children: Conceptual and methodological Challenges*, *Journal of Marriage and Family*, vol. 73, no. 4, pp. 704–712.
- Menjívar C. Abrego D., 2009, *Parents and children across borders* [in:] N. Foner (ed.), *Across Generations: Immigrant Families in America*, New York: New York University Press.
- Mirkin Pravder M., Llerena-Quinn R., 2005, *Immigrant Mothers* [in:] M. Mirkin Pravder, K.L. Suyemoto, B.F. Okun (eds.), *Psychotherapy with women: Exploring diverse contexts and identities*, New York–London: The Guilford Press.
- Fog Olwig K., 1999, *Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 25, no. 2, pp. 267–284.
- Parreñas R., 2005, *Children of global migration: Transnational families and gendered woes*, Stanford: Stanford University Press.
- Parreñas R., 2005, *Long distance intimacy: class, gender and intergenerational relations between mothers and children in Filipino transnational families*, *Global Networks*, vol. 5, no. 4, pp. 317–336.
- Parreñas R., 2008, *Transnational fathering: Gendered conflicts, distant disciplining and emotional gaps*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 34, no. 7, pp. 1057–1072.
- Parreñas R., 2013, *Transnational mothering: A source of gender conflict in the family* [in:] T. Geisen, T. Studer, E. Yildiz (Hrsg.), *Migration, familie und soziale lage*, Wiesbaden: Springer VS.
- Schmalzbauer L., 2004, *Searching for wages and mothering from afar: The case of Honduran transnational families*, *Journal of Marriage and Family*, vol. 66, no. 5, pp. 1317–1331.
- Sigad L.I., R.A. Eisikovits, 2010, "You Can't Exactly Act American Here In Israel!": *Identity Negotiations of Transnational North American–Israeli Children and Youth*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 36, no. 7, pp. 1013–1031.
- Suárez-Orozco C., Todorova I.L.G., Louie J., 2002, *Making up for lost time: The experience of separation and reunification among immigrant families*, *Family Process*, vol. 41, no. 4, pp. 625–643.
- Suárez-Orozco C., Bang H.J., Kim H.Y., 2010, *I felt like my heart was staying behind: Psychological implications of family separations & reunifications for immigrant youth*, *Journal of Adolescent Research*, vol. 26, issue 2, pp. 222–257.

Robert Opora¹

Klienci kasyn w wypowiedziach pracowników

Kasyno jest miejscem wielu różnorodnych doświadczeń dla jego personelu. Artykuł przedstawia specyfikę pracy w kasynie oraz opisuje różne typy klientów, z jakimi spotykają się pracownicy kasyna. Celem podjętych badań było opisanie sposobu percepcji klientów kasyn przez personel oraz wskazanie na specyficzne właściwości różnicujące klientów kasyn.

Doświadczenia osób badanych pozwoliły na wyodrębnienie i opisanie rodzajów klientów kasyn w wypowiedziach personelu. Kryterium różnicującym poszczególne rodzaje klientów są ich zachowania problemowe, z jakimi zmagają się pracownicy kasyna.

Słowa kluczowe: hazard, uzależnienie, kasyno

Casino customers in the statements of the staff

Casino is a place where staff can gain several experiences. The article describes the specificity of working in a casino and different types of casino clients. The purpose of the research was to describe the clients of the casino and the ways they were perceived by the staff. The survey indicates specific differences among casino clients.

The staff experiences allowed me to distinguish types of casino clients based on the criteria such as difficult behaviour, which the staff have to struggle with.

Key words: gambling, casino clients, casino

Wprowadzenie

Ustawa z dnia 19 listopada 2009 r. o grach hazardowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r., poz. 471, ze zm.) wyjaśnia, że przez pojęcie gier hazardowych rozumie się gry losowe, zakłady wzajemne i gry na automatach.

¹ Uniwersytet Gdański; innro@ug.edu.pl.

Od wieków znane są aktywności hazardowe. Pojawiły się one już w trzecim tysiącleciu przed naszą erą na Dalekim Wschodzie i w Egipcie. Wzmianki na temat hazardu możemy znaleźć w najstarszych przekazach historycznych, jak również w starożytnej mitologii, gdzie bóg nazywany przez Greków Hermesem uznawany był za inicjatora gier hazardowych (Lelonek-Kureta 2015). W sarkofagach egipskich odkryto kości do gry, oznaczone w taki sposób, aby służyły do oszukiwania (Lelonek-Kureta 2005).

Juliusz Cezar oraz jego przyjaciel Marek Aureliusz byli znani nie tylko ze swoich osiągnięć, ale również przez hazard. Dowody na gry hazardowe zostały utrwalone w piramidzie Cheopsa. W Biblii jest zapis o rzymskich żołnierzach, grających w kości o szaty Chrystusa w momencie Jego konania na krzyżu.

Zarówno dawniej, jak i dziś hazard jest odbierany jako forma rozrywki. Znaczącą różnicą jest to, iż w starożytności gra rozumiana była jako aktywność, która nie prowadziła do pozyskania dóbr materialnych. Traktowano ją jako coś samostanowczego (Pierzchała, Cekiera 2008). Natomiast współcześnie, jak twierdzi Joanna Chmielewska, jest to swego rodzaju namiętność – by ją poczuć, należy zaangażować się w grę i poświęcić pieniądze, które nie zawsze się zwracają (Chmielewska 2005).

Istotą gier hazardowych jest podejmowanie ryzyka. Gracze nie mają możliwości wpływu na wynik ani nie mogą go przewidzieć. Przedmiotem ryzyka są dobra materialne.

Według *Słownika języka polskiego*, „hazard to ryzykowne przedsięwzięcie, którego wynik zależy wyłącznie od przypadku: dotyczy to zwłaszcza gier o pieniądze” (Niewiadomska, Brzezińska 2005).

Znaczenie słowa „hazard” wywodzi się z języka arabskiego (az-zaha), co oznacza grę w kości lub kostkę. Gry opierają się przede wszystkim na pieniądzach lub dobrach materialnych, których wygrana zależy m.in. od szczęścia, przypadku, jak również w niewielkim stopniu od umiejętności gracza.

W świetle polskiego prawa hazard jest rozrywką legalną dla osób powyżej 18 roku życia (ustawa o grach hazardowych). Elementem tej rozrywki jest m.in. możliwość wygranej finansowej, która nie jest zagwarantowana.

Niektórzy hazard odbierają jako swoistą zabawę, która jest w pewnym sensie ryzykiem, a dostarcza wielu emocji. Kasyno dla jednych jest miejscem, gdzie można miło spędzić czas wraz ze znajomymi, a inni kasyna traktują jako coś obowiązkowego, swego rodzaju sposób na życie, bardzo często prowadzący do wielu problemów nie tylko osobistych, rodzinnych, ale również zawodowych.

Część osób grających w totolotka czy obstawiających mecze w zakładach bukmacherskich nie uważa tych aktywności za hazard, raczej za formę zabawy. Zazwyczaj widzą hazardzistę jako osobę, która jest uboga, bezdomna, bezrobotna i bez perspektyw (Wojewódzka *et al.* 2011).

W piątej edycji klasyfikacji zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego z 2013 r. (DSM V: 585) patologiczny hazard został określony mianem „nasilającego się zaburzenia, które charakteryzuje się stałą lub

czasową utratą kontroli nad uprawianiem gier hazardowych, zaabsorbowaniem nimi i pozyskiwaniem niezbędnych środków na ten cel, a także irracjonalnym zachowaniem oraz kontynuowaniem zachowań związanych z hazardem, pomimo negatywnych następstw” (Lesieur *et al.* 2007). Takie rozumienie patologicznego hazardu wskazuje na podobny patomechanizm jak w sytuacji rozwoju uzależnień od substancji chemicznych.

Z kolei Czesław Cekiera patologiczny hazard definiuje jako „zaburzenie osobowości, charakteryzujące się przewlekłą niemożnością powstrzymania się od gier hazardowych, co powoduje destrukcyjne zachowania człowieka w życiu osobistym i społecznym” (Pierzchała *et al.* 2008: 160).

Jak w każdym innym uzależnieniu, również i w tym możemy wyróżnić fazy jego rozwoju. Robert Custer wyróżnił następujące fazy (za: Lelonek-Kureta 2015): zwycięstw, strat, desperacji, utraty nadziei.

W początkowej fazie gracz doświadcza pozytywnych wzmocnień w związku z pierwszymi wygranymi. Kiedy pojawiają się przegrane, dąży do odtworzenia wygranych, co nasila aktywność hazardową. W efekcie przegrane zaczynają się kumulować, co ciężko jest mu zaakceptować. Dalszym etapem jest stopniowe trawienie kontroli i poczucie konieczności grania. Nagromadzenie się negatywnych konsekwencji grania, pełna utrata kontroli i przymus grania sprawiają, że taka osoba traci nadzieję na poprawę własnej sytuacji.

Custer wyróżnił sześć typów graczy, różnicując ich ze względu na stosunek do gier (UnityPoint Health – Proctor 2014):

1. gracz profesjonalny – jego życie polega tylko i wyłącznie na graniu, wszystko opiera się na żądzy wygranej i oczekiwaniu na nadejście właściwego momentu. Gra i czas na niej spędzony jest w pełni kontrolowany. Osoba ta nie jest narażona na uzależnienie;
2. gracz antyspołeczny – gra nielegalnie, aby zdobyć pieniądze, uwikłany w oszustwa;
3. gracz okazjonalny – gra to forma zabawy. Gra wyłącznie okazjonalnie, gdy wraz z przyjaciółmi stara się miło spędzić czas;
4. gracz hobbystyczny – gra stanowi źródło relaksu i rozrywki, która pochłania bardzo dużo czasu, osoba grająca kontroluje swoje zachowania;
5. gracz ucieczkowy – gra jako swoista terapia, by zapomnieć o troskach czy zmartwieniach, może wiązać się z uzależnieniem od alkoholu;
6. gracz kompulsywny – całkowicie utracił kontrolę nad własnym życiem, skutkiem nadmiernego grania mogą być różnego rodzaju przestępstwa, które spowodowane są żądzą zdobycia środków do dalszej gry.

Biorąc pod uwagę specyfikę graczy, osoby pracujące w kasynach, w zależności od stanowiska, powinny cechować się nieco innymi właściwościami i kompetencjami. Można wyróżnić kilka podstawowych wspólnych warunków, jakie powinien spełniać pracownik kasyna, tj. ukończone 18 lat, minimum średnie wykształcenie, znajomość języka angielskiego w komunikatywnym stopniu oraz brak karalności. Ponadto pracownik kasyna powinien cechować się uczciwością, cierpliwością, odpowiedzialnością oraz odpornością na stres.

W kasynie możemy wyróżnić następujące stanowiska:

- personel obsługujący automaty – to dwa stanowiska: inspektor oraz specjalista do spraw obsługi automatów, potocznie nazywany SLOT. Teoretycznie inspektor nadzoruje pracę w obrębie automatów, naprawia je oraz zajmuje się rozliczeniami. Specjalista powinien spełniać polecenia wydawane przez inspektora. W praktyce wykonują oni jednakową pracę, różniącą się minimalnie podstawą wynagrodzenia. Ich obowiązkami jest wypłacanie wygranych z automatów, rozliczanie dobowe dnia, drobna konserwacja, uprzejma obsługa klientów oraz pomoc w zrozumieniu zasad gier na poszczególnych maszynach. Każdy SLOT powinien być też technikiem, aby umieć naprawić drobne usterki. Żeby zostać przyjętym na to stanowisko, należy przejść pomyślnie rozmowę kwalifikacyjną prowadzoną przez dyrektora placówki oraz ukończyć szkolenie dotyczące obsługi maszyn, zakończone egzaminem państwowym, który należy powtarzać co trzy lata. Koszty pierwszego egzaminu opłaca firma, ale w razie negatywnego wyniku kolejne egzaminy są opłacane przez pracownika;
- krupier – aby zostać krupierem, należy odbyć dwumiesięczny bezpłatny kurs, w którym kursant zdobywa wiedzę na temat zasad gier obowiązujących w kasynie oraz umiejętności ich prowadzenia, uczy się kierowania graczami, a także szybkiego liczenia. Kurs jest zakończony egzaminem wewnętrznym. Po uzyskaniu pozytywnego wyniku osoba otrzymuje umowę na okres próbny – do momentu wyznaczenia przez Ministerstwo Finansów egzaminu państwowego. Można wyróżnić trzy typy krupierów:
 - pierwszego stopnia – to krupier, który niedawno ukończył kurs i zdał egzamin, jego zarobki nie przekraczają najniższej krajowej,
 - drugiego stopnia – krupier z długoletnim stażem pracy, jego zarobki są takie same jak krupiera pierwszego stopnia, może on nadzorować grę prowadzoną przez inną osobę,
 - inspektor – krupier z wieloletnim stażem pracy, który wiele lat pełnił stanowisko krupiera drugiego stopnia, ale dzięki staranności w pracy otrzymał awans. Zajmuje się nadzorowaniem gier, rzadko je prowadzi. Do jego obowiązków należy również zamykanie stołów i rozliczanie żetonów;
- kierownik sali – jego praca to nadzorowanie sal gier, zamykanie i rozliczanie dnia, wyjaśnianie problemów z klientami, prowadzenie dokumentacji przychodów i rozchodów żetonów oraz pomoc w zamykaniu doby hazardowej;
- specjalista do spraw wideo kontroli – to osoba, która przez wiele lat pełniła stanowisko krupiera lub kasjera walutowego oraz bardzo dobrze zna zasady gier na stołach. Osoba taka zazwyczaj jest zatrudniana przez dyrektora generalnego. Nie może mieć ona styczności z resztą personelu pracującego w kasynie ze względu na bezpieczeństwo. Jej zadaniem jest nadzorowanie prawidłowego przebiegu gier, kontrola poprawności operacji finansowych, monitorowanie ewentualnych oszustw, a także kontrola jakości pracy personelu oraz jego wizerunku;

- recepcjonista zajmuje się rejestrowaniem osób, które chcą wejść do kasyna, jak również informowaniem o nowych promocjach. Aby zdobyć to stanowisko, należy pomyślnie przejść rozmowę kwalifikacyjną z dyrektorem ośrodka;
- barman – zajmuje się obsługą klientów, informowaniem o nowych produktach promocyjnych, jak również dbaniem o porządek na sali;
- kasjer – aby zostać kasjerem, należy ukończyć we własnym zakresie kurs walutowy w jednej z firm uczących rozpoznawać fałszywe pieniądze. Po otrzymaniu pozytywnego wyniku z egzaminu otrzymuje się certyfikat. Do obowiązków kasjera należy dokonywanie transakcji kasowych, prowadzenie ewidencji i dokumentacji związanej z prowadzonymi grami w kasynie (m.in. raporty wpłat i wypłat, ewidencja obrotu żetonów i podstaw opodatkowania, ewidencja imiennych zaświadczeń o uzyskanej wygranej), kupno i sprzedaż wartości dewizowych, będących przedmiotem odbioru, oraz ewidencjonowanie wszystkich tych transakcji, zapewnianie bieżącej ekspozycji komunikatów Narodowego Banku Polskiego, zawierających informację o walutach będących podmiotem obrotu w kantorze.

Każdy pracownik ma prawo do indywidualnego zbierania napiwków. Po zatrudnieniu taka osoba musi nabyć drewnianą puszkę zwaną TIP BOX'em, która każdorazowo przed przystąpieniem do pracy musi zostać zaplombowana przez kasjera. Zabezpieczenie ma nadany numer ścisłego zarachowania. Nałożona plomba zostaje ściągnięta w obecności kasjera oraz kierownika po zakończeniu pracy. Otrzymane napiwki zostają wpisane do ewidencji w wartości brutto, natomiast kasjer odlicza pracownikowi składki na ubezpieczenia społeczne i podatek.

Założenia metodologiczne podjętych badań

Kasyno jest miejscem, w którym pracownicy są narażeni na różnego rodzaju reakcje ze strony klientów. Praca w kasynie wymaga radzenia sobie z różnymi sytuacjami interpersonalnymi. Stąd też celem podjętego badania było odpowiedzenie na pytania, jak spostrzegani są klienci kasyn przez personel oraz czy można wyodrębnić pewne specyficzne właściwości różnicujące klientów kasyn.

Doświadczenia osób badanych pozwoliły na wyróżnienie i opisanie rodzajów klientów kasyn w wypowiedziach personelu. Kryterium różnicującym poszczególne rodzaje klientów są ich zachowania problemowe, z jakimi zmagają się pracownicy kasyna.

Przeprowadzono wywiady z dwunastoma pracownikami Trójmiejskich kasyn (10 kobiet i 2 mężczyzn). Są to osoby między 25 a 40 rokiem życia, pracujące od 2 do 5 lat na różnych stanowiskach wymagających bezpośredniego kontaktu z klientami kasyna. Dobór osób badanych został dokonany za pomocą metody kuli śnieżnej (Babbie 2004). Metoda polega na tym, że wybrana osoba pracująca w kasynie wskazała dalsze osoby, które mogą uczestniczyć w rozmowie, a te zasugerowały kolejne.

Do zgromadzenia materiału badawczego posłużono się otwartym wywiadem dziennikarskim, gdyż jest to wrażliwa i skuteczna metoda dostrzeżenia przeżyć innych osób (Kvale 2004).

Zastosowanie wywiadów dało badanym możliwość opisanie właściwości klientów kasyn z własnej perspektywy. Specyfika nocnej pracy w kasynie stanowiła istotny element kontekstu prowadzonego wywiadu (Kvale 2004). Celem analizy zgromadzonego materiału badawczego było opisanie i przyporządkowanie poszczególnych wypowiedzi badanych do wyodrębnionych kategorii klienta. Uzasadnienie dla takiego postępowania można odnaleźć w pracach Teresy Bauman (2013), Doroty Urbaniak-Zajac (2009) oraz Krzysztofa Rubachy (2008). Odnosząc się do wskazówek ostatniego autora – podjęte badania zmierzają do ujawnienia rezultatów analizy semantycznej, której podstawą jest odkrywanie jawnej warstwy otwartej wypowiedzi i jej strukturyzacja (w nawiązaniu do sposobów percepcji klientów kasyna), a następnie poszukiwania intencji badanych na drodze interpretacji badacza – co w tym projekcie oznacza ujawnienie znaczenia, jakie kryje się za pogłębionymi odpowiedziami w odniesieniu do specyfiki i trudności pracy w kasynie (Skarżyńska 1981).

Chcąc zapewnić neutralność miejsca badania, wywiady zostały przeprowadzone w gabinecie na Uniwersytecie Gdańskim.

Najpierw osoby badane zostały poproszone o opowiedzenie o swojej pracy. Główne kwestie i interpretacje były pogłębiane dodatkowymi pytaniami nawiązującymi do omawianych treści.

Prezentacja uzyskanych wyników

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji spostrzegania społecznego. Najogólniej, jest to proces poznawania ludzi. Krystyna Skarżyńska ukazuje trzy komponenty spostrzegania: atrybucję (przypisywanie trwałych i doraźnych właściwości), wywoływanie emocji oraz przypisywanie oczekiwań, które współgrają ze sobą. Emocje, które okazujemy w stosunku do innej osoby są skutkiem przypisania jej przez przedmiot określonych oczekiwań i właściwości, jak również mogą powodować przypisanie dodatkowych właściwości, adekwatnych do ich emocji. W przypadku oczekiwania może być ono wynikiem nadania spostrzeganej osobie pewnych właściwości, które są łatwiej przypisywane niż inne (Skarżyńska 1981).

Podczas badań skupiłem się na tym, w jaki sposób personel kasyn spostrzega swoich klientów oraz jak praca w kasynie wpływa na postawę pracowników nie tylko do klientów, ale ogólnie – do wszystkich ludzi. Celem badań było dowiedzenie się, czy personel będący świadkiem różnych sytuacji w pracy wyodrębnia określone rodzaje klientów.

Osoby badane stwierdziły, że praca w kasynie nauczyła je przede wszystkim tolerancji, ze względu na różnorodność osób, które tam poznają. Jak przynajmniej

jedna z kobiet: „No, jednak w tej pracy spotyka się cały wachlarz różnych ludzi, więc wydaje mi się... nauczyło mnie to właśnie tolerancji” (badana 4).

Wypowiedź ta ukazuje poszanowanie godności człowieka oraz szacunek dla niego jako osoby. Innym przykładem jest tolerancja dla zachowań człowieka: „Jestem na pewno bardziej tolerancyjna. Rzadziej oceniam ludzi pod względem statusu majątkowego, a bardziej pod względem zachowania” (badana 12). „W pracy zauważyłam, że osoby bogate potrafią się gorzej zachowywać niż osoby uboższe. Osoby uboższe bywają bardziej kulturalne i są mniej roszczeniowe” (badana 11).

Podjęcie aktywności hazardowych ma charakter egalitarny. Oznacza to, że z tej formy rozrywki korzystają osoby z różnych grup społecznych i o różnym statusie socjoekonomicznym (Lelonek-Kureta 2015). Ludzie, którzy przychodzą do kasyna różnią się nie tylko zamożnością, ale również zachowaniem. Jedni są uzależnieni, inni przychodzą tylko raz, aby spędzić miło wieczór kawalerski, urodziny czy po prostu weekendowy wieczór.

Rozumienie tolerancji przez badane osoby nawiązuje do definicji podanej przez Grażynę Klimowicz: tolerancja to przyjmowanie człowieka takim, jaki jest, uświadomienie sobie jego niepowtarzalności oraz akceptacja jego niezależności i odrębności. To zdolność człowieka do myślenia, działania i przeżywania oraz do reagowania na informacje odnośnie do samego siebie, innych i świata (Klimowicz 2004). Moi respondenci zdają sobie sprawę, że pracując w takim miejscu należy być tolerancyjnym i na wiele spraw patrzeć z dystansem.

Z przeprowadzonych wywiadów wyłoniono kategorie, które powstały dzięki wysyceniu pojęciowemu zgromadzonego materiału.

Jedna z respondentek opowiadała przed wywiadem, że gdy rozpoczynała pracę w kasynie otrzymała w prezencie od swojej znajomej książkę *Wampiry emocjonalne*, która opisuje różne typy osobowości i typy ludzi, którzy pozbawiają innych energii i poczucia własnej wartości. Uczy, jak ich rozpoznawać i jak sobie z nimi razić (Bernstein 2004). Jako młoda dziewczyna, która dopiero wkraczała w dorosłe życie, miała problem z dostosowaniem się do nowej, trudnej sytuacji.

Na podstawie wypowiedzi respondentów wyodrębniono kategorie klientów ze względu na ich zachowanie w kasynie:

- agresywni – osoby ekscytujące się, które są wulgarne i bardzo często obrażają pracowników, wyladowują swoje emocje na innych. Przegrywając, nie panują nad sobą. Objaw ten jest charakterystyczny dla osób uzależnionych od hazardu, gdyż DSM V w spectrum objawów patologicznego hazardu wskazuje na fakt doświadczania rozdrażnienia bądź niepokoju w sytuacji ograniczenia lub zaprzestania grania. Respondentka opowiedziała o pewnych sytuacjach, co pozwoliło na wyłonienie tej kategorii osób: „Był sobie gruby gracz, który chciał takie same żetony, którymi grał inny gracz, a ja mu powiedziałam, że nie dostanie, no i się zdenerwował, i zaczął mnie obrzucać wyzwiskami. Jeszcze jedna sytuacja była, kiedy gracz zaczął rzucać we mnie żetonami i pieniędzmi, to powiedziałam, że nie będę z nim grała” (badana 4);

- mało komunikatywni – ludzie, którzy żyją w świecie wirtualnym i poza maszyną nie próbują się porozumiewać z otaczającymi je osobami. Przykłady wypowiedzi badanych: „Są osoby, których nie znam, bo siedzą wpatrzeni w ekran monitora, to moje relacje są czysto zawodowe” (badany 7). „Są tacy klienci, którzy wydają się być odrealnieni i nie widzą nic poza grą, z nikim nie rozmawiają i odzywają się ledwo w sytuacji, kiedy muszą żetony kupić” (badana 12);
- łatwowierni – uważają, że automaty są sterowane: „Wciąż nachodzili nas, że chcą rozmawiać z szefem, że tak to nie może być, że wrzucają 1000 euro, a tu nic, że automaty na pewno są sterowane” (badana 1);
- roszczeniowi – walczą o każdą kwotę. Gdy przegrywają, uważają, że pracownik układał karty, że przez niego klient przegrał: „No, klienci uważają, że głównie jest tak, że od nas zależy, że niby my źle tasujemy albo podobno układamy karty i że niby ja jako krupier jestem w stanie tak rzucić kulką na ruletkę, żeby klient nie wygrał i że niby potrafię rzucić taką cyfrę, jaka mi się podoba” (badana 4);
- wyłudzacze – kłamią, że włożyli pieniądze do automatu i żądają zwrotu gotówki: „Często, gdy klient uważał, że maszyna wciągnęła mu dwa euro, sprawdzaliśmy na kamerze, czy w ogóle wrzucał jakieś pieniądze, co często demaskowało jego kłamstwo” (badana 1);
- marzyciele – wierzą, że trafi im się wielka wygrana, dlatego są w kasynie praktycznie codziennie: „Najbardziej śmieszą mnie ludzie, którzy przychodzą codziennie i każdego dnia mówią, że dziś maszyna na pewno da mi pięć siódmek, co oznacza wysoką wygraną” (badany 7);
- ekstrawertycy – ludzie, którzy przychodzą do kasyna wypić np. kawę, tylko po to, aby mieć się komu wyżalić: „Przychodzili również w czasie przerwy obiadowej, żeby tylko posiedzieć, pogadać czy się wyżalić albo napić się czegoś ciepłego” (badana 1).

Podsumowanie

Klienci kasyn podejmują aktywność hazardową w celu zaspokojenia ich indywidualnych potrzeb. Wśród nich pojawiają się potrzeby towarzyskie, rywalizacji, chęć podniesienia własnej wartości, potrzeba ryzyka, ekspresji siebie czy doznań intelektualnych (Lelonek-Kureta 2015). Realizacja określonych potrzeb klientów kasyn przejawia się w różnorodnych zachowaniach, z których część jest problemowa dla personelu. Pracownicy kasyn, pozostając przez okres pracy pod wpływem atmosfery kasyna, mogą zmieniać się na lepsze, ale i na gorsze. Doświadczenia płynące z pracy z klientami mogą stanowić zarówno obciążenie, jak i wsparcie. Jednak z przeprowadzonych wywiadów można wnioskować o wielu obciążeniach, z jakimi muszą się zmierzyć pracownicy kasyn. Klienci kasyn pozostawiają ślady w ich psychice. Z jednej strony dzięki klientom personel kasyn ma zatrudnienie, z drugiej – ulega wyczerpaniu i destrukcji emocjonalnej. Może to przejawiać się

w chronicznym zmęczeniu, niewłaściwych relacjach między pracownikami kasyna, rodziną czy przyjaciółmi. Obcowanie z trudnymi przypadkami klientów może sprawiać, że przejmują oni złe obyczaje czy nie potrafią odmawiać, gdyż w kasynie liczy się przede wszystkim klient. W efekcie może dochodzić do deformacji osobowości. Z tego powodu istotne jest zwrócenie uwagi na konieczność zapobiegania tym niepożądanym zjawiskom.

Literatura

- Babbie E., 2004, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bauman T., 2013, *Kompetencje badawcze a świadomość metodologiczna* [w:] *idem* (red.), *Praktyka badań pedagogicznych*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Bernstein J.A., 2004, *Wampiry emocjonalne*, Poznań: Rebis.
- Chmielewska J., 2005, *Hazard*, Warszawa: Olesiejuk.
- DSM V, Klasyfikacja zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego.
- Klimowicz G., 1988, *Przeciwko bezradnej samotności*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Kvale S., 2004, *Interview*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lelonek-Kureta B., 2015, *Badania dotyczące psychologicznych i społecznych wyznaczników funkcjonowania mężczyzn uzależnionych od gry na automatach losowych* [w:] I. Niewiadomska (red.), *Hazard i inne uzależnienia behawioralne: doniesienia z badań*, Warszawa: Fundacja Res Humanae.
- Lesieur H.R., Rosenthal R.J., 1991, *Pathological gambling: A review of the literature (prepared for the American Psychiatric Association task force on DSM-IV committee on disorders of impulse control not elsewhere classified)*, *Journal of Gambling Studies / Co-Sponsored by the National Council on Problem Gambling and Institute for the Study of Gambling and Commercial Gaming*, vol. 7, no. 1, s. 5–39.
- Niewiadomska I., Brzezińska M., Lelonek B., 2005, *Hazard*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pierzchała K., Cekiera Cz., 2008, *Człowiek a patologie społeczne*, Toruń: Adam Marszałek.
- Rubacha K., 2008, *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ŁOSGRAF.
- Skarżyńska K., 1981, *Spostrzeżenie ludzi*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- UnityPoint Health – Proctor, 2014, <http://www.addictionrecov.org> (dostęp: 13.01.2014).
- Urbaniak-Zajac B., 2009, *W poszukiwaniu kryteriów oceny badań jakościowych* [w:] D. Kubinowski, M. Nowak (red.), *Metodologia pedagogiki zorientowana humanistycznie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Ustawa z dnia 19 listopada 2009 r. o grach hazardowych (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r., poz. 471, ze zm.).
- Wojewódzka B., Dąbrowska K., 2011, *Gra, zabawa czy nałogowe granie? Poradnik dla rodzin hazardzistów*, Warszawa: PAMPAMEDIA.

Aleksandra Peplińska¹, Karolina Gierszewska², Piotr Połomski³

Wzorzec zachowań związanych z pracą a jakość i poczucie sensu życia u osób pracujących, zagrożonych utratą pracy oraz bezrobotnych

Praca to jedna z ważniejszych aktywności człowieka w jego dorosłym życiu. Wokół pracy skupia się większość życiowych decyzji. Dzięki pracy spełniamy swoje cele, marzenia i plany. Praca to miejsce, w którym spędzamy wiele godzin każdego dnia. Nadaje rytm codzienności. Pełni ona różne funkcje, wymaga często wysiłku, twardości charakteru, przetrwania oporu. Brak pracy jednak lub samo ryzyko jej utraty może prowadzić do wielu negatywnych konsekwencji zarówno w zakresie stosunku do pracy, jak i subiektywnego poczucia jakości i sensu życia. Celem prezentowanych badań była próba weryfikacji, jaki jest związek pomiędzy statusem zawodowym osób badanych a ich stosunkiem emocjonalnym do pracy, wzorcem przeżyć związanych z pracą, subiektywną jakością życia i celem życia. Badaniem objęto 160 osób związanych z przemysłem stoczniowym. W ramach grupy osób badanych wyróżniono trzy kategorie ze względu na status zatrudnienia, tj. osoby bezrobotne, zagrożone utratą pracy oraz pracujące. Osoby badane miały od 21 do 59 lat. W ramach badania zastosowano m.in. kwestionariusz jakości życia Teresy Rostowskiej i Doroty Urbaniak, test celu życia PIL oraz wzorzec zachowań i przeżyć związanych z pracą AVEM. Uzyskane wyniki badań skłaniają do wniosku, iż istnieje korelacja pomiędzy emocjonalnym zaangażowaniem w pracę, wzorcami przeżyć związanych z pracą a celem życia, z subiektywnym poczuciem jakości życia jako mediatorem tej relacji i statusem zawodowym jako istotnym moderatorem.

Słowa kluczowe: jakość życia, bezrobocie, praca zawodowa, sens życia, zaangażowanie zawodowe

¹ Uniwersytet Gdański; psyape@ug.edu.pl.

² Organizacja Międzyzakładowa NSZZ Solidarność, Stocznia Gdańsk; k.wolszleger@wp.pl.

³ Uniwersytet Gdański; psyppo@ug.edu.pl.

Work-related behaviours vs life quality and the meaning of life among the unemployed, those at risk of job loss, and working individuals

Work is one of the most important activities in any adult's life. Many life decisions are work-related. Work allows us to pursue our goals, plans, and dreams. Spending many hours in our workplaces every day regulates our daily lives. Work has many functions, often requires effort, personal strength, and overcoming difficulties. On the other hand, unemployment or even the risk of losing one's job may lead to many negative consequences in the areas of job attitude, subjective feelings of life quality, and the meaning of life. The aim of this study was to verify the relationship between employment status of the participants and their emotional attitude to work, work-related behaviours, subjective life quality, and the meaning of life. We examined 160 persons working in the shipbuilding industry. In the examined sample we singled out three categories of employment status: the unemployed individuals, the individuals threatened with job loss, and working individuals. The age range was between 21 and 59 years. Some of the tools used in the study were: the Life Quality Questionnaire by Rostowska and Urbaniak, the PIL (Purpose in Life) test, and the AVEM questionnaire (Work-related Behavior and Experience Patterns). The findings suggest that there is a relationship between emotional commitment, work-related behaviour patterns, one's meaning of life, and the subjective feeling of quality of life as a mediator and one's employment status as a significant moderator.

Key words: meaning of life, unemployment, career, life quality, professional commitment

Wprowadzenie

Praca zawodowa to jeden z ważniejszych obszarów aktywności człowieka. Umożliwia samorealizację, daje satysfakcję i zadowolenie, stanowi jedno z najbardziej istotnych wyzwań rozwojowych. Uznaje się ją jako główną i dominującą formę aktywności ludzkiej, komponent osobowości (Bee 2004; Peplińska, Wołoszko 2004). W wielu publikacjach wskazuje się na liczne funkcje pracy (Bańka 1990; 1996). Podkreśla się przede wszystkim jej aspekt ekonomiczny, umożliwiający zaspokojenie szeregu potrzeb, a także osobotwórczy, dający możliwość formułowania wyobrażenia o świecie i określania swojego miejsca w nim, kształtowania społecznych więzi (Czarnecki 1985; Reaburn, Rootman 1996). Zwraca się również uwagę, iż wykonywanie pracy zawodowej znacząco wpływa na subiektywne poczucie jakości życia (Derbis 1995; Lisowska 2014). Pracując, człowiek realizuje się, reguluje i podporządkowuje sobie świat, tworząc dzięki temu w dużej mierze samego siebie.

Według Donalda Supera (1994), jednostka na przestrzeni całego swojego życia odgrywa wiele ról, które wpływają na siebie wzajemnie i przenikają się, lecz właśnie czerpanie satysfakcji z pracy oddziałuje szczególnie na jakość relacji rodzinnych i podtrzymuje tym samym subiektywne poczucie jakości życia. Satysfakcja w tym zakresie oddziałuje z kolei zwrotnie na wzrost satysfakcji z pracy, dostrzeganie możliwości samorealizacji i czerpania zadowolenia z pełnionej funkcji. Niweluje

też niejednokrotnie negatywne odczucia związane z życiowymi rolami, chroniąc tym samym ogólne poczucie jakości życia jednostki (Peplińska, Rostowska 2013). Przyczynowość taka przybiera czasem i negatywny charakter, obniżając ogólny dobrostan psychiczny. Stres i problemy związane ze sferą aktywności zawodowej nierzadko negatywnie wpływają na jakość relacji rodzinnych i życie osobiste, generując kolejne napięcia, obniżając w efekcie poczucie sensu życia. Szczególne znaczenie dla człowieka ma nie tylko fakt wykonywania pracy, lecz również stres związany z jej podjęciem, zmianą, a także, a może przede wszystkim, jej utratą.

Utrata pracy

Znaczenie pracy zawodowej wyraźnie dostrzega się przez badania osób, które ją straciły lub są zagrożone zwolnieniem (Ratajczak 1995). Utratę pracy uznaje się bowiem za jedną z przyczyn urazu psychicznego, narastającego niepokoju, utraty równowagi życiowej (Cramer, Keitel 1984). Reakcje na utratę pracy są zróżnicowane, zależą od wielu czynników, np. czasu trwania bezrobocia, dotychczasowego stażu, wieku, płci, sytuacji rodzinnej, wartości utraconej pracy dla jednostki, poziomu dotychczasowego zaangażowania zawodowego, zajmowanego stanowiska czy wykształcenia (Domagała 1992; Lipka 1992). Można powiedzieć, iż reakcje te i potencjalne konsekwencje zależą od tego, kogo dotknęły, w jakim momencie życia i jaka była sama utracona praca. Niezależnie jednak od tych uwarunkowań, utratę pracy postrzega się obiektywnie jako sytuację niezwykle trudną, która może całkowicie zdezorganizować życie jednostki i tym samym wywołać szereg zaburzeń zachowania i emocjonalnych (Chirkowska-Smolak 1992). Dodatkowo wskazuje się, iż uruchomienie w takiej sytuacji mechanizmów zaradczych może doprowadzić do zacieśniania bliskich relacji w rodzinie i, paradoksalnie, do wzrostu subiektywnego poczucia jakości życia.

Do najczęściej wskazywanych w literaturze przedmiotu (Skarżyńska 1992; Kalbarczyk 1999) negatywnych konsekwencji utraty pracy zalicza się głównie pogorszenie stanu zdrowia fizycznego i psychicznego jednostki, szereg zaburzeń natury emocjonalnej, doświadczanie negatywnych napięć i emocji, wzrost symptomów depresji i tym samym wskaźnika samobójstw, jak również obniżenie poziomu zadowolenia z życia, poczucia jego sensu i celu, zaburzenia tożsamości jednostki szczególnie silnie identyfikującej się z wykonywaną pracą, nierzadko też obniżenie samooceny czy podwyższony samokrytycyzm.

Często dostrzega się także zachodzące u osób bezrobotnych zmiany w obrazie własnej osoby, przejawiające się obniżeniem poczucia własnej wartości, wiary we własne możliwości, poczuciem braku kontroli nad swoim życiem, bezradnością czy spadkiem poczucia bezpieczeństwa (Manek 1991; Orpen 1994). Utrata pracy generuje także zmiany w obszarze wzorców i stopnia aktywności człowieka oraz jego funkcjonowania społecznego. W tym zakresie najczęściej wskazuje się na spadek aktywności we wszystkich obszarach funkcjonowania, ograniczanie życia towarzyskiego ze stopniową tendencją do autoizolacji, wzrost poczucia bezcelowości,

bezwartościowości oraz zmiany w strukturalizacji czasu i działania. Istotnym czynnikiem determinującym różnice w obszarze wspomnianych konsekwencji jest czas pozostawania bez pracy (Rowley, Feather 1987; Kinicki, Latack 1990). Zdecydowanie można zauważyć, że poszczególne negatywne skutki pozostawania bez pracy pojawiają się lub nasilają stopniowo wraz z czasem przedłużania się bezrobocia. Jako pierwszą fazę bezrobocia uznaje się już fakt antycypacji utraty pracy. Samo oczekiwanie na potencjalne zwolnienie stanowi wysoce stresującą sytuację w życiu człowieka (Retowski 2011). Badania niektórych autorów (Grzelak *et al.* 1996) wskazują, iż osoby oczekujące na zwolnienie, w porównaniu z osobami już zwolnionymi lub długotrwale bezrobotnymi, odczuwają silniej pogarszanie się stanu zdrowia fizycznego i psychicznego. Kluczowym czynnikiem w tym przypadku jest przedłużająca się niepewność i tym samym brak poczucia bezpieczeństwa, które mogą generować napięcie. Zdarza się, że jednostki nieradzące sobie z tą sytuacją uprzedzają działanie pracodawcy i same podejmują decyzję o zwolnieniu, poprawiając tym samym swój dobrostan psychiczny (Gajda, Rongińska 2003). Faza bezpośrednio po utracie pracy bywa nazywana (Retowski 1995) fazą szoku, w której dominuje poczucie klęski i porażki życiowej, uczucie pokrzywdzenia, wstydu i upokorzenia wynikającego m.in. z konieczności pobierania zasiłku czy pomocy rodziny. Bywa to też okres żalu wobec dotychczasowego pracodawcy, poczucia niesprawiedliwego potraktowania i wykorzystania. Pojawia się poczucie bycia gorszym, narasta zagubienie i bezsilność, lęk przed przyszłością oraz szereg zaburzeń emocjonalnych. Po okresie obniżonego dobrostanu psychicznego, trwającego ok. miesiąca, następuje stopniowa poprawa samopoczucia. Osoby bezrobotne przejawiają większą aktywność w poszukiwaniu pracy, narasta optymizm i wiara w znalezienie pracy. Dla niektórych okres ten kończy się sukcesem i stopniowym niwelowaniem negatywnych konsekwencji wcześniejszej sytuacji (Retowski 2011). Choć, jak często podkreśla się w literaturze, osoby te pozostają ze swoistym piętnem utraty pracy i zaburzonym poczuciem bezpieczeństwa. Nie dla wszystkich niestety faza optymizmu kończy się szczęśliwym rozwiązaniem. W takich przypadkach obserwuje się ponowne pogorszenie kondycji psychicznej jednostki, narastający pesymizm, rezygnację czy wręcz fatalizm, które wiążą się z szeregiem wymienionych już wcześniej zaburzeń. Richard DeFrank i John Ivancevich (1986) oraz Brent Mallinckrodt i Jeanine Bennett (1992) najczęściej wskazują na okres od sześciu miesięcy do roku pozostawania bez pracy jako na moment narastającego fatalizmu, rezygnacji i apatii bezrobotnych. Efekty te i ich przebieg są jednak wysoce indywidualnie zróżnicowane, a grupa osób bezrobotnych nie jest grupą homogeniczną. Podkreśla się ponadto znaczenie samej treści utraconej pracy, stopnia zaspokajania dzięki niej potrzeb jednostki i jej funkcji w życiu. Istotnym czynnikiem modyfikującym psychologiczne skutki utraty pracy bywają atrybucje jej przyczyn. Nancy Schlossberg i Zandy Leibowitz 1980, Anthony Winefield i Marika Tiggemann (1989) czy Zofia Ratajczak (1995) w publikacjach wyników swych badań podkreślają rozróżnienie dwóch rodzajów prac ze względu na ich cechy – i tym samym dwóch rodzajów bezrobocia: dobrego i złego. Dobra praca to taka, która umożliwia zaspokajanie nie tylko potrzeb materialnych jed-

nostki, ale także realizację celów indywidualnych, podtrzymując psychiczny dobrostan jednostki. Utrata zatem dobrej pracy może wiązać się z tzw. złym bezrobociem, determinującym szereg negatywnych konsekwencji, o których wspomniano wcześniej. Nie każda jednak praca ma znamiona dobrej. Gdy bowiem zaangażowanie i aktywność zawodowe jednostki nie pozwalają na zaspokojenie potrzeb czy realizację wyznaczonych sobie celów, praca zaburza i osłabia kondycję psychiczną oraz prowadzi do narastającego wycieńczenia i wzrostu odczuwanego napięcia emocjonalnego, obniżenia dobrostanu i odczuwania wyczerpania emocjonalnego – utrata takiej pracy może paradoksalnie wpłynąć na poprawę kondycji psychicznej jednostki, choć generuje także poczucie braku bezpieczeństwa czy niepewność jutra.

Praca a jakość życia

Na przestrzeni ostatnich lat problematyka jakości życia ujmowana jest wielowymiarowo w perspektywach interdyscyplinarnych (Bańka 2005; Peplińska, Rostowska 2013). W zależności od analizowanego wymiaru, można mówić o ujęciu medycznym, społecznym, ekonomicznym czy filozoficznym i kulturowym (Rapley 2003). Wszystkie te ujęcia łączy dbałość o najbardziej optymalny poziom jakości życia, a głównym celem jest dążenie do jego podwyższania we wszystkich aspektach (Daszykowska 2006). Wśród czynników wpływających na jakość życia osób dorosłych wymienia się najczęściej czynniki fizyczne, emocjonalne, intelektualne, w tym satysfakcję z życia, funkcjonowanie społeczne, witalność, energię, status ekonomiczny, aktywność seksualną oraz sposób spędzania wolnego czasu (Bauman 2006). Augustyn Bańka (2005) definiuje jakość życia jako efekt rozwoju jednostki. Podkreśla, że człowiek oceniając jakość swojego życia odwołuje się do przeszłych doświadczeń, ale także teraźniejszych przeżyć oraz oczekiwań odnośnie do przyszłości. Odczuwany poziom jakości życia ulega zmianie wraz z etapem rozwoju człowieka. Na każdym z nich można wyróżnić określone cele do zrealizowania, role życiowe do spełnienia przy konieczności uwzględniania społeczności, w jakiej żyje jednostka, oraz specyficznego bagażu doświadczeń. Jakość życia zatem jest ujmowana w innych kategoriach przez osoby będące na różnych etapach rozwoju psychospołecznego (Peplińska, Wołoszko 2014).

W zakresie pojęcia jakości życia wyróżnia się także dwa ujęcia – obiektywne i subiektywne (Rostowska 2009). Ujęcie obiektywne pozwala na ocenę w oparciu o ilościowe i wartościowe mierniki obiektywne. Podejście subiektywne natomiast daje możliwość oceny jakości życia uwzględniające poziom zadowolenia jednostki ze stopnia, w jakim zaspokajane są jej potrzeby, mówi o zależności między poziomem jakości dóbr czy usług a satysfakcją odczuwaną przez człowieka. Wśród najczęściej wymienianych czynników kształtujących subiektywne poczucie jakości życia wymienia się zarówno te o charakterze socjodemograficznym (płeć, wiek, poziom wykształcenia, wykonywany zawód, stopień zamożności, warunki mieszkaniowe, stan cywilny i posiadanie dzieci), jak również stan zdrowia czy

status społeczno-ekonomiczny determinowany pracą zawodową. Zdaniem Janusza Czapińskiego (1994) najczęstszym predyktorem szczęścia jest zdrowie, jednak nie jego obiektywna ocena dokonywana przez człowieka, a aspekt subiektywny.

Warto pamiętać, że do jednych z istotnych czynników kształtujących subiektywne poczucie jakości życia należy także status społeczno-ekonomiczny determinowany przede wszystkim pracą zawodową. Do tej pory wielu badaczy zajmujących się psychologią pracy skupiało się głównie na problematyce patologii w miejscu pracy i ich wpływie na życie człowieka (Lubrańska 2008). Coraz częściej jednak uwaga badaczy, jak i praktyków kieruje się ku wpływie pracy zawodowej na poprawę jakości życia (Rostowska 2009). Wskazuje się, iż praca może mieć bardzo duży wpływ na kształtowanie się zadowolenia z codzienności, na subiektywne poczucie jakości życia jako całości (Derbis 2003; Maj 2007). Wyniki przeprowadzonych i prezentowanych przez autorów badań mieszczą się w tym zakresie poszukiwań.

Metodologia badań

Cel badań

Celem prezentowanych badań była próba weryfikacji, jak status zawodowy osób badanych wpływa na postrzeganą subiektywnie jakość życia, wzorce przeżyć związanych z pracą i poczucie sensu życia (cel 1) oraz czy subiektywnie odczuwana jakość życia stanowi zmienną pośredniczącą pomiędzy wzorcami przeżyć związanych z pracą a poczuciem sensu życia z uwzględnieniem zawodowego statusu badanych (cel 2).

Postawiono następujące pytania badawcze:

1. Czy ze względu na status zawodowy wystąpią różnice w zakresie deklarowanego subiektywnego poczucia jakości i sensu życia oraz wzorców przeżyć związanych z pracą?
2. Czy subiektywne poczucie jakości życia może stanowić zmienną pośredniczącą relacji pomiędzy wzorcami przeżyć związanych z pracą a poczuciem sensu życia?
3. Czy status zawodowy może stanowić istotny moderator w/w zależności?

Hipotezy badawcze

Postawione pytania badawcze implikowały następujące założenia:

H1: Mając na uwadze dotychczasowe wyniki badań dotyczących jakości życia i aktywności osób bezrobotnych (Retowski 2011) oraz zagrożonych bezrobociem (Ratajczak 1995), założono, iż osoby te w porównaniu z osobami pracującymi będą wykazywały najniższe wskaźniki subiektywnie odczuwanej jakości życia,

sensu życia, a także najniższe wskaźniki zaangażowania zawodowego, emocjonalnego stosunku do pracy i odporności psychicznej (Bańka 1996). Dodatkowo zakładano, iż pomiędzy tymi dwiema grupami nie będą występowały różnice ze względu na porównywalny poziom doświadczanego stresu, napięcia i niepewności jutra (Ratajczak 1995).

H2: Na podstawie wyników badań dotyczących czynników determinujących subiektywne poczucie jakości życia (Rapley 2003, Peplińska *et al.* 2014) założono, iż zmienna ta będzie stanowiła istotny mediator relacji pomiędzy wzorcami przeżyć związanych z pracą a poczuciem sensu życia.

H3: Założono ponadto, iż status zawodowy osób badanych będzie istotnym moderatorem w/w zależności. Na podstawie bowiem dotychczasowych badań związanych z bezrobociem zakładano, iż w przypadku osób zwolnionych, jak i zagrożonych utratą pracy niska subiektywna jakość życia będzie ten związek silniej modyfikowała niż w przypadku osób pracujących (Orpen 1994).

Grupa badana i procedura realizacji badań

Grupa osób badanych obejmowała łącznie 160 respondentów związanych z przemysłem stoczniowym. W jej zakresie 30,6% stanowiły osoby zwolnione, których okres bezrobocia był krótszy niż 1–2 miesiące; 25,6% – osoby zagrożone zwolnieniem, które pracowały w działach wskazanych do koniecznej redukcji etatów, oraz 43,8% – osoby pracujące w działach, w obrębie których nie planowano żadnej redukcji zatrudnienia. Zdecydowaną większość badanych (79,4%) stanowili mężczyźni. Wiek osób badanych wahał się od 21 do 59 lat ($M = 34,3$), a staż w branży stoczniowej wynosił powyżej dwóch lat. W obszarze poziomu wykształcenia dominowały osoby z wykształceniem średnim (55,6%), zaś 29,4% posiadało wykształcenie zasadnicze zawodowe. Pozostałe osoby badane (15%) legitymowało się wykształceniem podstawowym.

Badanie zrealizowano w latach 2014–2015 na terenie trójmiejskich stoczni. Udział w badaniu był dobrowolny, a jego wyniki anonimowe. Do osób badanych docierano za pośrednictwem działów kadr poszczególnych spółek stoczniowych. Procedura obejmowała badanie kwestionariuszowe drogą bezpośrednią, metodą „papier – ołówek”.

Narzędzia pomiarowe

W celu weryfikacji postawionych hipotez badawczych posłużono się trzema narzędziami pomiarowymi:

1. Kwestionariusz Jakości Życia (KJŻ) Rostowskiej i Urbaniak dotyczący różnych sfer życia, codzienności i uczuć im towarzyszących. Współczynnik Alfa Cronbacha na ogólne odczucie jakości życia wynosi 0,81 (Olszewska 2014).

2. Test Sensu Życia (PIL) Jamesa C. Crumbaugh'a i Leonarda T. Maholicka w polskiej adaptacji Zenony Płużek (Popielski 1997). Współczynnik Alfa Cronbacha dla poszczególnych podskal narzędzia waha się od 0,64 do 0,70.
3. Wzorzec zachowań i przeżyć związanych z pracą (AVEM) Uwe Scharschmidta i Andreeasa W. Fishera (Gaida, Rongińska 2003) weryfikujący trzy wzorce przeżyć: zaangażowanie zawodowe, odporność psychiczną i strategie zwalczania sytuacji problemowych, emocjonalny stosunek do pracy. Współczynnik Alfa Cronbacha dla poszczególnych skal waha się od 0,71 do 0,84.

Analiza statystyczna

W celu weryfikacji postawionych pytań badawczych i towarzyszących im hipotez na bazie zebranych danych podzielono grupę osób badanych na „zwolnionych”, „zagrożonych zwolnieniem” oraz „pracujących”. Następnie dokonano następującej statystycznej analizy:

1. Celem weryfikacji istotności międzygrupowych różnic przeprowadzono porównanie średnich wyników z zastosowaniem jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) i testem post-hoc (b-Tukey'a) z użyciem pakietu SPSS 23. Istotne różnice zobrazowano odpowiednimi wykresami i tabelami.
2. Dla oszacowań pośredniczącej roli oceny jakości życia w relacji między zmiennymi przeprowadzono analizę efektów prostych (Direct) i pośrednich (Indirect) poprzez symulację typu bootstrap z użyciem pakietu AMOS 22. Relacje zmiennych zobrazowano w odpowiednich diagramach wraz z wartościami dopasowania.
3. W celu weryfikacji założenia o moderującej roli statusu zawodowego badanych dokonano międzygrupowych porównań modeli (analiza kontrastów) również z użyciem pakietu AMOS 23.

Wyniki

Status zawodowy a subiektywne poczucie sensu życia i jakości życia

W kontekście wyników analiz (weryfikacja różnic międzygrupowych) dotyczących pierwszego problemu badawczego i towarzyszącej mu hipotezy, nie dostrzeżono pomiędzy badanymi grupami istotnych statystycznie różnic w zakresie deklarowanego poczucia sensu życia. Fakt utraty pracy bądź zagrożenia jej utratą nie naruszał zatem poczucia sensu życia osób badanych tak silnie, jak podejrzewano na podstawie dotychczasowych badań związanych z problematyką bezrobocia.

Natomiast w obszarze subiektywnej oceny jakości życia dostrzeżono istotne zależności w obrębie kilku zmiennych. Grupa pracujących ($M = 5,97$) wykazywała najwyższe wskaźniki deklarowanego samopoczucia ($F = 6,06$; $p \leq 0,003$), zaś grupa bezrobotnych najniższe ($M = 5,12$). Wynik ten pozostaje w zgodzie zarówno z zakładaną

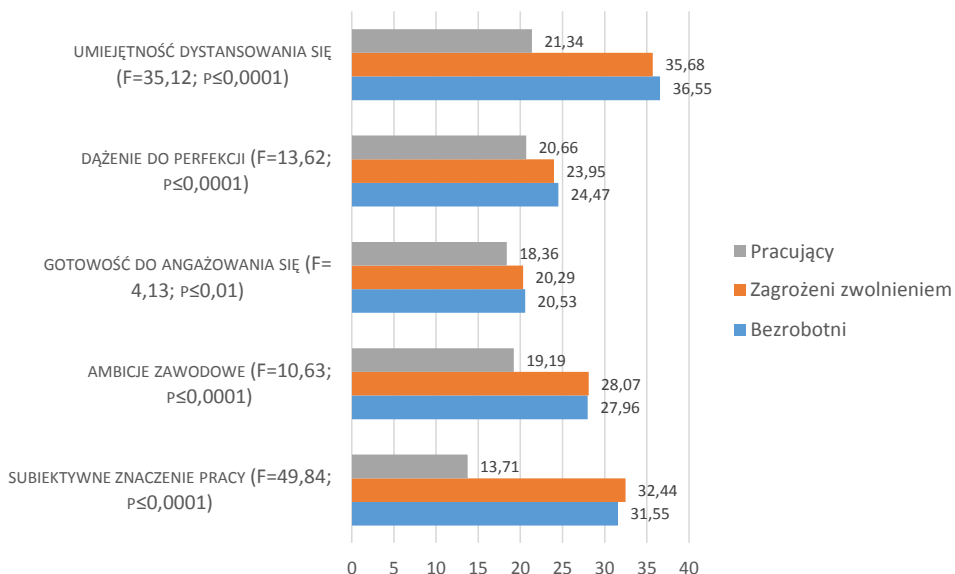
hipotezę, jak i dotychczasowymi rezultatami badań dotyczącymi konsekwencji utraty pracy (Retowski 2011). Co jednak interesujące, w zakresie pozostałych zmiennych prawidłowości te uległy odwróceniu. I tak w przypadku subiektywnej oceny jakości relacji z partnerem ($F = 4,43$; $p \leq 0,01$), poczucia znaczenia religii w życiu ($F = 6,24$; $p \leq 0,002$) oraz ogólnego poczucia jakości życia ($F = 4,48$; $p \leq 0,01$) grupa osób pracujących wykazywała istotnie najniższe wskaźniki (odpowiednio $M = 2,85$; $M = 2,90$; $M = 3,55$), szczególnie w porównaniu z osobami zagrożonymi zwolnieniem, których wyniki na podstawie analizy testu post-hoc prezentowały się na najwyższym poziomie (odpowiednio $M = 3,82$; $M = 3,76$; $M = 3,81$). Ponadto grupa osób pracujących wykazywała także najniższe wskaźniki oceny jakości relacji rodzinnych ($F = 3,54$; $p \leq 0,03$) oraz satysfakcji ze sposobów spędzania wolnego czasu ($F = 3,28$; $p \leq 0,04$), uzyskując odpowiednio wyniki $M = 3,86$ oraz $M = 3,01$, w porównaniu z wynikami osób bezrobotnych, które z kolei plasowały się na najwyższym poziomie (odpowiednio $M = 4,18$; $M = 3,28$). Uzyskane w ten sposób rezultaty całkowicie zaprzeczyły postawionej w tym względzie hipotezie i stawiają pod znakiem zapytania możliwe interpretacje. Nasuwa się tutaj odniesienie do zjawiska tzw. dobrego bezrobocia i konsekwencji pracy prowadzącej do wycieńczenia psychicznego, gorszego niż jej utrata.

Status zawodowy a wzorce przeżyć związanych z pracą

W zakresie analizy porównawczej badanych grup respondentów odnośnie do wzorów przeżyć związanych z pracą, uzyskane rezultaty badań wskazują na występowanie istotnych zależności w obrębie wszystkich wymiarów, tj. zaangażowania zawodowego, odporności psychicznej, strategii zwalczania sytuacji problemowych oraz emocjonalnego stosunku do pracy. Uzyskane w tym obszarze wyniki ponownie jednak zakwestionowały postawioną wcześniej hipotezę. W obrębie zmiennej zaangażowanie zawodowe istotne zależności dostrzeżono w zakresie wszystkich jej wyznaczników (wykres 1). Ponadto w ramach wszystkich różnic najniższe istotne wyniki (analiza post-hoc) uzyskiwały osoby pracujące, zaś grupa osób bezrobotnych i zagrożonych utratą pracy różniła się jedynie w zmiennej gotowości do angażowania. Osoby pracujące wykazywały najniższy poziom subiektywnego znaczenia pracy, ambicji zawodowych, gotowości do angażowania się, dążenia do perfekcji oraz umiejętności dystansowania się.

Jak już wspomniano, grupy osób bezrobotnych i zagrożonych bezrobociem różniły się pomiędzy sobą jedynie w przypadku gotowości do zmiany, w zakresie której najwyższe wyniki uzyskiwała grupa bezrobotnych (tabela 1).

W przypadku odporności psychicznej i strategii zwalczania sytuacji problemowych istotne statystycznie różnice dostrzeżono w zmiennych: ofensywne strategie rozwiązywania problemów ($F = 13,06$; $p \leq 0,001$) oraz wewnętrznego spokoju i równowagi ($F = 27,07$; $p \leq 0,001$). Ponownie w obu tych przypadkach grupa osób pracujących wykazywała istotnie najniższe wyniki (odpowiednio $M = 20,07$; $M = 19,31$), zaś grupy osób bezrobotnych i zagrożonych zwolnieniem nie różniły się istotnie pomiędzy sobą.



Wykres 1. Rozkład istotnych różnic średnich wyników dotyczących pomiaru poziomu zaangażowania zawodowego (AVEM) z uwzględnieniem statusu zawodowego badanych

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 1. Szczegółowe rozłożenie międzygrupowych różnic średnich wyników dla skali „gotowości do angażowania się” AVEM (test b’Tuckey’a)

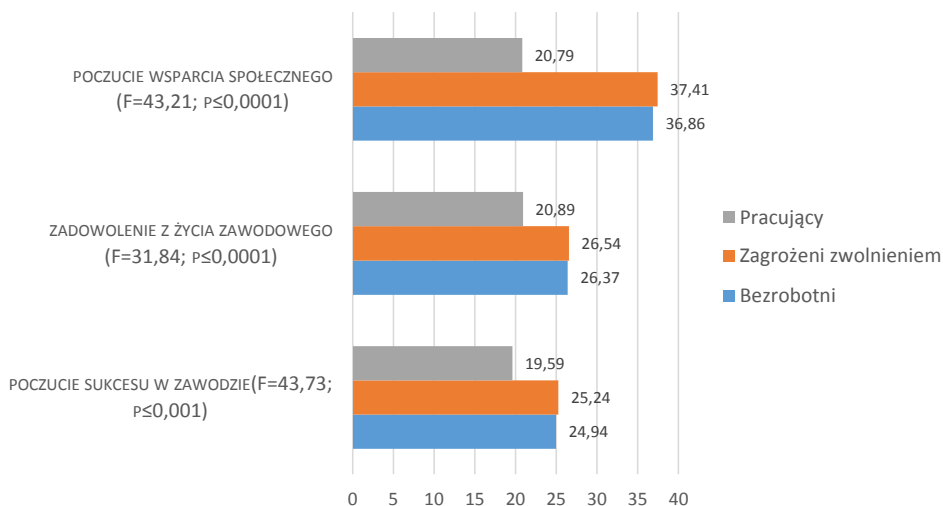
Status zawodowy	n	$\alpha = 0.05$	
		1	2
Pracujący	70	18,36	
Zagrożeni zwolnieniem	41	20,29	20,29
Bezrobotni	49		20,53

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza wyników dotyczących emocjonalnego stosunku do pracy pozostawała w zgodzie z zaprezentowanymi i ukazała istotne zależności we wszystkich czynnikach ją determinujących. W każdej z tych zmiennych istotnie najniższe wyniki (analiza post-hoc) uzyskała grupa osób pracujących (wykres 2). Wykazali oni najniższe poczucie sukcesu w zawodzie, zadowolenia z życia zawodowego oraz poczucia wsparcia społecznego.

Grupy osób bezrobotnych i zagrożonych utratą pracy nie różniły się pomiędzy sobą w tym zakresie.

Celem weryfikacji kolejnych hipotez badawczych przeprowadzono analizy pośredniczenia (mediacji i moderacji). Wskazały one istotne zależności jedynie w zmiennej zaangażowanie zawodowe oraz emocjonalny stosunek do pracy.



Wykres 2. Rozkład istotnych różnic średnich wyników dotyczących pomiaru emocjonalnego stosunku do pracy (AVEM) z uwzględnieniem statusu zawodowego badanych

Źródło: Opracowanie własne.

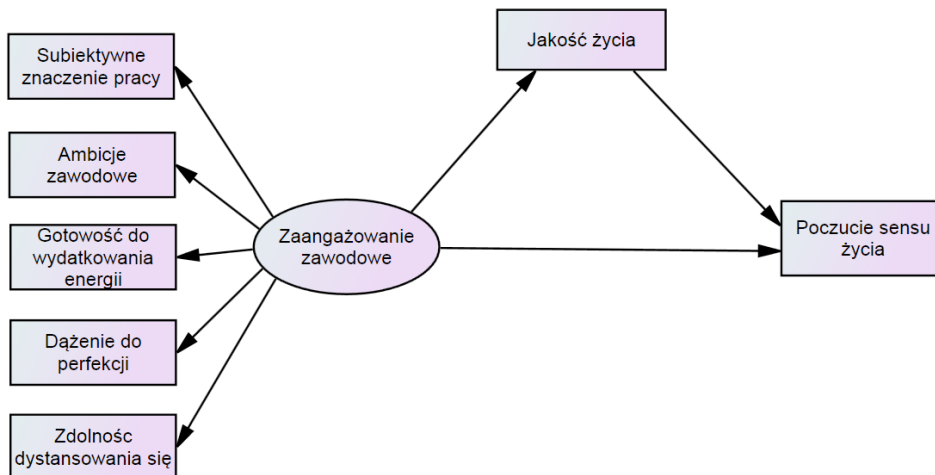
Zaangażowanie zawodowe a poczucie sensu życia – pośrednicząca rola jakości życia

W ramach zaprezentowanego poniżej modelu (schemat 1) założono, iż poczucie jakości życia stanowi zmienną pośredniczącą relacji między zawodowym zaangażowaniem a poczuciem sensu życia badanych. Zakładano też moderującą rolę w tym zakresie statusu zawodowego.

Dla oszacowań roli oceny jakości życia w wymienionej relacji między zmiennymi przeprowadzono analizę efektów prostych (*direct*) i pośrednich (*indirect*) poprzez symulację typu bootstrap z użyciem pakietu AMOS 22. W celu weryfikacji moderującej roli statusu zawodowego badanych dokonano międzygrupowych porównań modelu (analiza kontrastów), tj. w grupie „zwolnionych”, „zagrożonych zwolnieniem” oraz „pracujących”.

W kontekście wyników przeprowadzonych analiz stwierdzono, iż zawodowy status badanych okazał się związek wymienionych zmiennych moderować. Analiza kontrastów dla modelu (tabela 2 i tabela 3) wskazała, iż model dla grupy osób zwolnionych z pracy istotnie różni się parametrami (zmiana $\text{Chi}^2 = 12,975$; $p = 0,005$). Siła zatem relacji między zmiennymi w ramach modelu różniła się istotnie od modelu równości (ogólnego) w grupie osób niepracujących w trakcie badania.

Dalsza analiza efektów prostych i pośrednich dla zakładanych modeli ukazała także, iż poczucie jakości życia stanowi mediator relacji między zaangażowaniem zawodowym a poczuciem sensu życia w grupach osób pracujących (schemat 2) oraz zagrożonych zwolnieniem (schemat 3). W grupie osób zwolnionych relacji pośredniczenia nie stwierdzono. Ocena ta zatem zmienia istotnie (tabela 4 i tabela 5) bezpośrednie znaczenie zawodowego zaangażowania w ocenie sensu życia pośród badanych.



Schemat 1. Ogólny diagram ścieżkowy opisywanego modelu

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 2. Zmiana χ^2 i jej poziom istotności w porównaniu modelu swobodnego (alternatywnego) z modelem równości

Grupa	df	Zmiana χ^2	istotność zmiany
Model równości	6	19,376	004

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 3. Zmiana χ^2 i jej poziom istotności w porównaniach modelu między grupami wobec modelu równości

Grupa	df	Zmiana χ^2	istotność zmiany
Pracujący	3	4,307	ni
Zagrożeni	3	7,722	ni
Zwolnieni	3	12,975	0,005

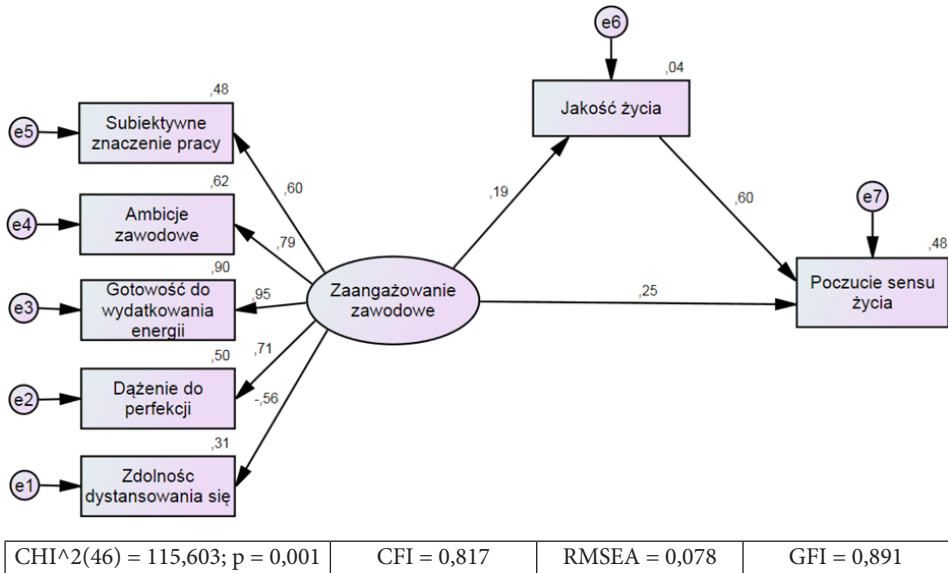
Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 4. Zaangażowanie zawodowe a poczucie sensu życia – pośrednicząca rola oceny jakości życia w grupie osób pracujących

	Poczucie sensu życia	
	Wpływ pośredni	Wpływ bezpośredni
Zaangażowanie zawodowe	0,112	0,253***
Dolna granica	-0,441	0,192
Górna granica	0,252	0,320

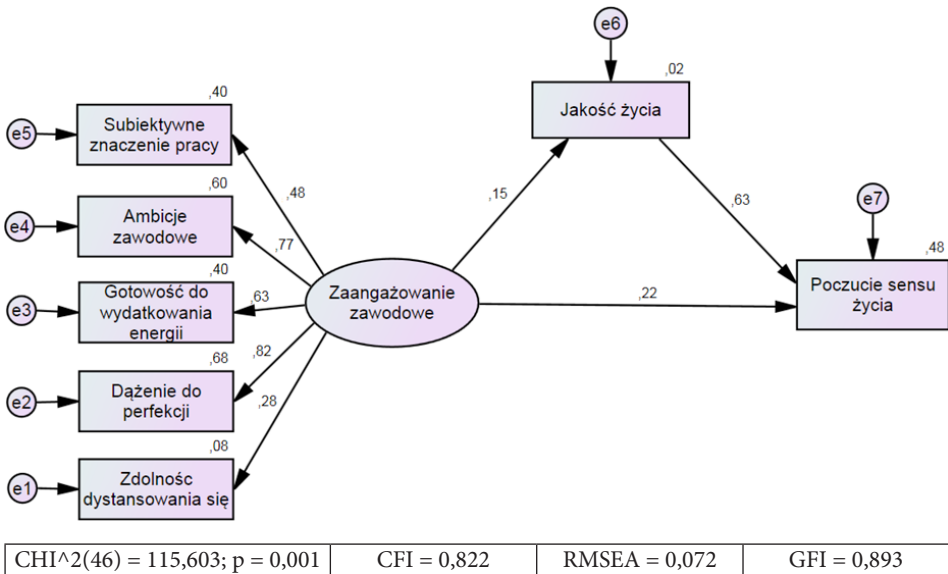
*** $p < .001$

Źródło: Opracowanie własne.



Schemat 2. Wynikowy diagram ścieżkowy opisywanego modelu dla grupy pracujących

Źródło: Opracowanie własne.



Schemat 3. Wynikowy diagram ścieżkowy opisywanego modelu dla grupy zagrożonych zwolnieniem

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 5. Zaangażowanie zawodowe a poczucie sensu życia – pośrednicząca rola oceny jakości życia w grupie osób zagrożonych zwolnieniem

	Poczucie sensu życia	
	Wpływ pośredni	Wpływ bezpośredni
Zaangażowanie zawodowe	0,096	0,217***
Dolna granica	-0,021	0,061
Górna granica	0,248	0,309

*** $p < .001$

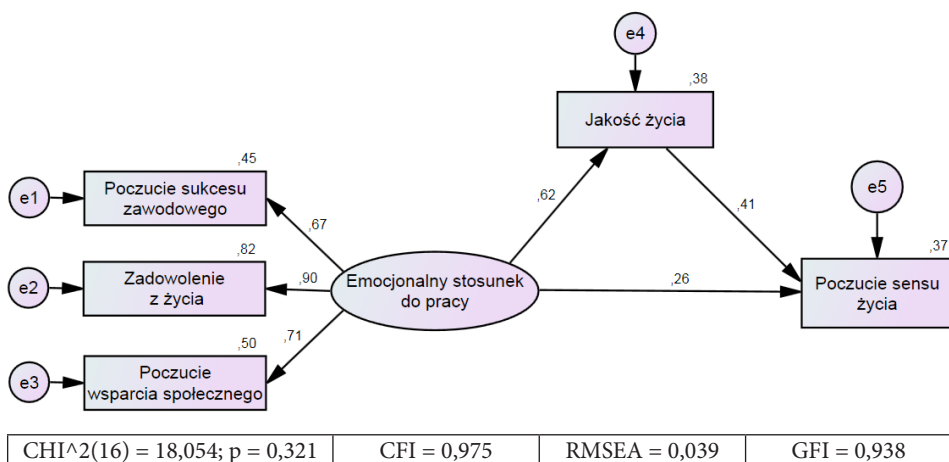
Źródło: Opracowanie własne.

Emocjonalny stosunek do pracy a poczucie sensu życia – pośrednicząca rola jakości życia

W celu weryfikacji zakładanej pośredniczącej roli poczucia jakości życia badanych w relacji emocjonalnego stosunku do pracy i poczucia sensu życia oraz moderującej w tym zakresie zmiennej status zawodowy, podobnie jak w kontekście wyżej opisywanych modeli, przeprowadzono analizę efektów prostych (*direct*) i pośrednich (*indirect*) poprzez symulacje bootstrap oraz porównania międzygrupowe z wykorzystaniem kontrastów.

Wyniki przeprowadzonych analiz wskazują, że jakość życia stanowi istotną zmienną pośredniczącą (schemat 4, tabela 6) relacji pomiędzy emocjonalnym stosunkiem do pracy a poczuciem sensu życia, osłabiając znacząco siłę tej relacji (mediacja częściowa).

Analizy porównań międzygrupowych dla modelu wskazały ponadto (tabela 7), iż status zawodowy nie stanowił istotnej zmiennej moderującej opisywana zależność. Zakładany model obowiązuje zatem dla każdej z grup badanych.



Schemat 4. Wynikowy diagram ścieżkowy opisywanego modelu dla ogólnej grupy badanych

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 6. Zmiana χ^2 i jej poziom istotności w porównaniu modelu swobodnego (alternatywnego) z modelem równości

Grupa	DF	Zmiana χ^2	istotność zmiany
Model równości	6	9,091	0,164

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 7. Zaangażowanie zawodowe a poczucie sensu życia – pośrednicząca rola oceny jakości życia w grupie osób zagrożonych

	Poczucie sensu życia	
	Wpływ pośredni	Wpływ bezpośredni
Emocjonalny stosunek do pracy	0,195***	0,264***
Dolna granica	0,124	0,067
Górna granica	0,391	0,435

** $p < 0,1$; *** $p < .001$

Źródło: Opracowanie własne.

Dyskusja wyników

Utrata pracy, jak i antycypacja potencjalnego zwolnienia są w literaturze przedmiotu uznawane za jedno z najsilniej traumatyzujących wydarzeń w życiu człowieka (Winfield, Tiggemann 1989; Ratajczak 1995). Wpływają one na jego dobrostan psychiczny i prowadzą nierzadko do szeregu zaburzeń emocjonalnych i zachowania (Chirkowska-Smolak 1992; Derbis 2003). Sytuacje te istotnie wpływają też na subiektywne poczucie jakości i sensu życia oraz odgrywają niezwykle istotną rolę w innych obszarach funkcjonowania jednostki, np. życiu rodzinnym (Cramer, Keitel 1984).

Jednym z celów prezentowanych badań była próba weryfikacji, jak status zawodowy osób badanych wpływa na postrzeganą subiektywnie jakość życia, wzorce przeżyć związanych z pracą oraz poczucie sensu życia. Zakładano, iż w obrębie trzech wyróżnionych grup, tj. bezrobotnych, zagrożonych utratą pracy oraz pracujących, to ci ostatni na tle pozostałych będą wykazywali najwyższe wskaźniki dobrostanu psychicznego, zaangażowania zawodowego i strategii ofensywnych radzenia sobie z problemami, a także emocjonalnego stosunku do pracy. Wyniki przeprowadzonych badań skłoniły jednak do odrzucenia tych pierwotnych założeń. Jak się bowiem okazało, to właśnie grupa osób pracujących wykazywała najniższe wskaźniki w większości wymienionych zmiennych. O ile w kontekście deklarowanego samopoczucia charakteryzowali się oni, zgodnie z założeniami, najwyższym wskaźnikiem, o tyle w zakresie jakości życia czy wzorów przeżyć związanych z pracą wypadali istotnie najgorzej. Jedynie w przypadku poczucia sensu życia nie dostrzeżono żadnych znaczących różnic pomiędzy badanymi grupami. Nasuwa się zatem pytanie: jak interpretować tak uzyskane rezultaty, szczególnie w kontekście dotychczasowych badań związanych z problematyką bezrobocia

(Retowski, 2011)? Wniosek, przy założeniu wiarygodności udzielanych odpowiedzi przez respondentów, ujawnia prawdopodobieństwo występowania zjawiska tzw. dobrego bezrobocia. Najczęściej praca w mniejszym lub większym stopniu stanowi dla człowieka źródło zaspokojenia jego potrzeb (Bańka 2005), ale zdarzają się jednak sytuacje, które temu przeczą. Istnieją bowiem przypadki, kiedy praca wykonywana doprowadza do gorszych konsekwencji psychicznych i zdrowotnych niż jej brak. Są to szczególnie przypadki, w których wykonywanie pracy wiąże się z silnym napięciem emocjonalnym, szeregiem stresów, problemów, złą atmosferą w organizacji, złymi relacjami ze współpracownikami lub przełożonymi czy też niedobłą organizacją samej pracy. Wiąże się także z odczuwaną frustracją, poczuciem braku możliwości rozwoju prowadzącą do narastania rezygnacji, apatii czy wręcz symptomów depresji. Jak wiemy z literatury przedmiotu, aktywność zawodowa człowieka jest jedną z wielu ról w życiu jednostki, wpływając silnie na inne pełnione przez nią funkcje (Peplińska, Rostowska 2013). Pomiedzy poszczególnymi sferami aktywności zachodzą stałe przepływy, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Jeśli zatem wykonywana praca wiąże się z szeregiem wspomnianych napięć, problemów czy zaburzeń emocjonalnych, oddziałuje to silnie nie tylko na jakość relacji rodzinnych, formy spędzania wolnego czasu czy jakość życia społecznego, ale także motywację do samej pracy, obniżając poziom zaangażowania zawodowego (Super 1994). Można zatem przypuszczać, iż właśnie z takim rodzajem pracy, w opinii badanych pracujących, mieliśmy do czynienia w prezentowanym badaniu. Co ważne, obniżony dobrostan psychiczny osób pracujących, wpływający na niski poziom odczuwanej jakości życia, nie determinował obniżenia elementarnego poczucia sensu życia. Stosunkowo dobrze to zatem rokuje w kontekście radzenia sobie z zaistniałą sytuacją i być może powinno prowadzić do ważnych, ale i trudnych z drugiej strony, decyzji związanych z przyszłością i dalszą aktywnością zawodową.

Drugim zasadniczym celem prezentowanych badań była próba weryfikacji, czy subiektywnie odczuwana jakość życia stanowi zmienną pośredniczącą pomiędzy wzorcami przeżyć związanych z pracą a poczuciem sensu życia. Praca zawodowa jest współcześnie istotnym wyznacznikiem wartości jednostki, wpływa na poczucie celu i sensu życia, ale stopień tego wpływu jest zależny od stopnia ważności samej pracy, stosunku człowieka do niej oraz szeregu zmiennych podmiotowych (Veenhoven 1991). Zakładano zatem, iż zarówno zaangażowanie zawodowe, jak i pozostałe wzorce przeżyć związanych z pracą pozostaną w dodatnim związku z poczuciem sensu życia. Subiektywnie odczuwana jakość życia, związana m.in. z przeżyciami wynikającymi z aktywności zawodowej, będzie natomiast ten związek nasilała bądź osłabiała – zależnie od poziomu wspomnianej jakości życia. Ważna staje się satysfakcja. Jeżeli aktywność zawodowa jednostki i jej przeżycia związane z pracą będą stanowiły źródło wspomnianej satysfakcji, ale także będą wiązały się z odczuwaną satysfakcją w innych obszarach aktywności, np. rodzinnych, może to prowadzić do nasilenia tego związku. Jeżeli natomiast będzie zachodzić odwrotna sytuacja, związek ten może istotnie osłabiać. Warto jednak

pamiętać, iż na jakość życia człowieka składa się wiele zmiennych, które na siebie wzajemnie oddziałują. Wspomniana satysfakcja determinująca ogólne poczucie jakości życia może też niwelować negatywne związki pomiędzy przeżyciami związanymi z pracą a poczuciem sensu życia. W takim przypadku należałoby się doszukiwać szeregu czynników na płaszczyźnie pozazawodowej stanowiących bufor radzenia sobie z trudnościami, obniżającymi napięcia i tym samym chroniącymi elementarne poczucie sensu życia.

Uwzględniając założenia metodologiczne przeprowadzonych badań postawiono także dodatkową hipotezę dotyczącą roli statusu zawodowego osób badanych jako potencjalnego moderatora związku pomiędzy przeżyciami związanymi z pracą a jakością życia i poczuciem jego sensu. Uzyskane rezultaty badań wskazały zasadność takich założeń, jednak pośrednicząca rola jakości życia pomiędzy przeżyciami związanymi z pracą a poczuciem sensu życia okazała się istotna jedynie w przypadku takich zmiennych jak zaangażowanie zawodowe oraz emocjonalny stosunek do pracy.

W zakresie zmiennej zaangażowanie zawodowe dostrzeżono jej istotny dodatni związek z poczuciem sensu życia. Zgodnie zatem z założeniami poziom zaangażowania w pracę może dodatnio wpływać na poczucie celu i sensu życia jednostki, determinując jej wartość i dookreślając status społeczny (Peplińska *et al.* 2014). Jak się jednak okazało, subiektywnie odczuwana jakość życia jest istotną zmienną pośredniczącą w tej relacji, związek ten niwelując. Można zatem odwołać się do sygnalizowanego wcześniej negatywnego oddziaływania niskiej jakości życia, odczuwanego braku satysfakcji w różnych obszarach funkcjonowania człowieka, w tym i zawodowego, dla braku odczuwanej satysfakcji na płaszczyźnie życia osobistego, trudności w relacjach z dziećmi czy partnerem. Co ważne, status zawodowy okazał się w tym przypadku istotną zmienną moderującą zaobserwowane zależności. Istotna pośrednicząca rola jakości życia dotyczyła bowiem tylko osób pracujących oraz zagrożonych zwolnieniem. W przypadku bezrobotnych takiego związku nie zaobserwowano. Być może zatem w odniesieniu do osób pozostających bez pracy istnieją jeszcze inne, dodatkowe zmienne, które na ten związek wpływają, a których w prezentowanym badaniu nie uwzględniono.

W przypadku zmiennej emocjonalny stosunek do pracy dostrzeżono ponownie dodatnie oddziaływanie stosunku do pracy i poczucia sensu życia. Im bardziej zatem jednostka jest emocjonalnie związana z pracą, im większą wartość dla niej stanowi, tym silniej wpływa to na subiektywne poczucie celu i sensu życia. W zakresie tej relacji odczuwana jakość życia okazała się także istotną zmienną pośredniczącą, ale związek ten jedynie osłabiając, a nie niwelując. Mówimy zatem w tym przypadku o mediacji częściowej. Można zatem przypuszczać, iż w wymiarze emocjonalnym brak satysfakcji z różnych obszarów życia, poczucie niskiej jakości życia związek ten osłabia, ale nie wpływa na samą ważność pracy jako determinanty sensu życia. Zmienna status zawodowy osób badanych w tym przypadku nie okazała się być istotnym moderatorem. Zatem zaobserwowane zależności dotyczyły tylko ogółu badanych, a nie poszczególnych jego grup.

Wnioski

Praca zawodowa ma istotne znaczenie dla każdego człowieka i to nie tylko z uwagi na fakt zaspokajania potrzeb ekonomicznych, ale i szeregu potrzeb społecznych oraz osobowych. Najlepszym dowodem znaczenia pracy dla człowieka jest obserwowanie konsekwencji psychologicznych wynikających z jej utraty. Nie każda jednak praca ma znamiona „dobrej”. Zdarzają się bowiem przypadki, kiedy to praca sama w sobie i szereg czynników z nią związanych doprowadza do gorszych konsekwencji psychologicznych i zdrowotnych niż jej brak. Należy ponadto mieć na uwadze, iż aktywność zawodowa człowieka – choć istotna – jest jedną z wielu form aktywności jednostki, które wzajemnie na siebie wpływają, determinując w całokształcie określony dobrostan psychiczny jednostki i jakość jej życia. Nie można zatem analizować wpływu aktywności zawodowej lub jej braku na kondycję psychiczną człowieka w oderwaniu od pozostałych obszarów determinujących jej subiektywne poczucie jakości życia. Te inne obszary mogą stanowić istotne źródła wsparcia, stanowić swoiste bufony radzenia sobie z wieloma trudnościami wynikającymi m.in. z aktywności zawodowej lub jej braku. Mogą też niestety stanowić pierwotne lub wtórne źródło kolejnych problemów i trudności, obniżając tym samym ocenę ogólnego dobrostanu psychicznego.

Przeprowadzone i zaprezentowane wyniki badań pozwalają na interesujące wnioski dotyczące siły oddziaływania statusu zawodowego człowieka na wzorce przeżyć związanych z pracą, ogólny dobrostan psychiczny jednostki i jej poczucie jakości i sensu życia. W wysnuwanych wnioskach nie należy zapominać o ograniczeniach generalizacji tak uzyskanych rezultatów ze względu choćby na specyfikę badanej grupy osób. Zasadnym wydaje się zatem poszukiwanie analogicznych zależności na podstawie badań innych grup zawodowych. Wreszcie wpływ aktywności zawodowej, w kontekście jakości życia i poczucia sensu życia na kondycję psychiczną człowieka, jest różny, zdeterminowany wieloma czynnikami, wśród nich znaczące są: staż pracy, zajmowane stanowisko, przywiązanie do pracy, poczucie etosu pracy. Wydaje się zatem słusznym silniejsze monitorowane opisanych zmiennych w kolejnych tego typu projektach badawczych.

Literatura

- Bańka A., 1990, *U źródeł psychopatologii pracy*, Poznań: Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej.
- Bańka A., 1996, *Psychopatologia pracy*, Poznań: Print-B.
- Bańka A., 2005, *Jakość życia a jakość rozwoju. Społeczny kontekst płci, aktywności i rodziny* [w:] *idem* (red.), *Psychologia jakości życia*, Poznań: Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bauman Z., 2006, *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.
- Bee H., 2004, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań: Zysk i S-ka.

- Chirkowska-Smolak T., 1992, *Zaburzenia zachowania, ich interpretacja i przeciwdziałania u bezrobotnych* [w:] A. Bańka (red.), *Bezrobocie. Podręcznik pomocy psychologicznej*, Poznań: Print-B.
- Cramer S.H., Keitel M., 1984, *Family effects of dislocation, unemployment, and discouragement* [w:] S.H. Cramer (ed.), *Perspectives on work and the family*, Rockville: MD Aspen Systems.
- Czapiński J., 1994, *Psychologia szczęścia: przegląd badań i zarys teorii cebulowej*, Poznań: Akademos.
- Czarnecki K., 1985, *Rozwój zawodowy człowieka*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Daszykowska L., 2006, *Jakość życia w koncepcjach związanych ze zdrowiem*, Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego, nr 2.
- DeFrank R.S., Ivancevich J.M., 1986, *Job loss: An individual level review and model*, Journal of Vocational Behavior, vol. 28.
- Domagała A., 1992, *Psychologiczne uwarunkowania bezrobocia*, Polityka Społeczna, nr 5–6.
- Derbis R., 1995, *Znaczenie pracy dla jakości życia* [w:] A. Bańka, R. Derbis (red.), *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo oraz bezrobotnych*, Poznań–Częstochowa: Print-B.
- Derbis R., 2003, *Jakość życia z pracą i bez pracy* [w:] *idem* (red.), *Niepokoje i nadzieje współczesnego człowieka. Człowiek w sytuacji przelomu*, Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie.
- Gajda A., Rongińska T., 2003, *Strategie radzenia sobie z obciążeniem psychicznym w pracy zawodowej*, Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Grzelak J. et al., 1996, *Bezradność, niepewność i praca. Sposoby radzenia sobie w sytuacji zagrożenia bezrobociem*, nieopublikowany raport dla Instytutu Spraw Publicznych.
- Kalbarczyk A., 1999, *Psychologiczne konsekwencje utraty pracy i bezrobocia*, Warszawa: Wydawnictwo UM.
- Kinicki A.J., Latack J.C., 1990, *Explication of the construct of coping in the involuntary job loss*, Journal of Vocational Behavior, no. 36.
- Lipka A., 1992, *Indywidualne koszty bezrobocia. Próba klasyfikacji*, Polityka Społeczna, nr 3.
- Lisowska E., 2014, *Informacje o konferencji „Równość kobiet i mężczyzn na rynku pracy: oczekiwania i rzeczywistość”*, Miscellanea Anthropologica et Sociologica, vol. 15, no. 1.
- Lubrańska A., 2008, *Psychologia pracy. Podstawowe pojęcia i zagadnienia*, Warszawa: Difin.
- Maj K., 2007, *Przełamywanie oporów, obaw i stereotypów w pracy: szkolenia i edukacja osób pełnosprawnych i niepełnosprawnych* [w:] *idem* (red.), *Szkolenia z udziałem osób niepełnosprawnych*, t. 2, Warszawa: Academica Wydawnictwo SWPS/EFS.
- Mallinckrodt B., Bennett J., 1992, *Social support and the impact of job loss in dislocated blue-collar workers*, Journal of Counseling Psychology, vol. 39, no. 4.
- Manek A.M., 1991, *Psychologiczna problematyka bezrobocia*, Przegląd psychologiczny, nr 1.
- Olszewska S., 2014, *Psychospołeczne uwarunkowania jakości życia i zadowolenia z pracy pracowników ochrony osób i mienia*, Gdańsk: Uniwersytet Gdański, nieopublikowana rozprawa doktorska.
- Orpen C., 1994, *The effects of self-esteem and personal control on the relationship between job insecurity and psychological well-being*, Social Behavior and Personality, vol. 22, no. 1.

- Peplińska A., Rostowska T., 2013, *Quality of Life and Relations Between Work and Family*, Acta Neuropsychologica, vol. 11.
- Peplińska A., Wołoszko K., 2014, *Occupational activity and subjective perception of the quality of life in persons with motor disabilities in Poland*, Acta Neuropsychologica, vol. 12, no. 3.
- Peplińska A. et al. 2014, *Level of role conflict between partners in dual-career couples and a sense of purpose in life. Mediating role of stress and satisfaction with one's achievements*, Polskie Forum Psychologiczne, nr 19(2).
- Popielski K., 1982, *Metody badania frustracji egzystencjalnej I nerwicy noogennej stosowane w logoterapii*, Zdrowie Psychiczne, nr 1–2.
- Rapley M., 2003, *Quality of life research: a critical introduction*, London: Sage Publication.
- Ratajczak Z., 1995, *Utrata pracy jako doświadczenie traumatyzujące i wyzwanie rozwojowe* [w:] eadem (red.), *Bezrobocie. Psychologiczne i społeczne koszty transformacji systemowej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Reaburn J.M., Rootman L., 1996, *Quality of life and health promotion* [w:] R. Renwick, I. Brown, M. Neglar (eds.), *Quality of life and health promotion and rehabilitation*, New York: Sage.
- Retowski S., 1995, *Psychologiczne korelaty długotrwałego bezrobocia*, Przegląd Psychologiczny, nr 1–2.
- Retowski S., 2011, *Bezrobocie i odpowiedzialność*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Rostowska T., 2009, *Aktywność zawodowa małżonków a jakość ich życia* [w:] eadem (red.), *Psychologia rodziny. Małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań*, Warszawa: Difin.
- Rowley K.M., Feather N.T., 1987, *The impact of unemployment in relations to age and length of unemployment*, Journal of Occupational Psychology, no. 60.
- Schlossberg N.K., Leibowitz Z., 1980, *Organizational support systems as buffers to job loss*, Journal of Vocational Behavior, no. 17.
- Skarżyńska K., 1992, *Psychologiczne aspekty bezrobocia*, Nowiny Psychologiczne, nr 1.
- Super D.E., 1994, *A Life Span, Life Space. Perspective on Convergence* [w:] M.L. Savickas, R.W. Lend (eds.), *Convergence in Career Development Theories*, California: CPP BOOKS.
- Winefield A.H., Tiggemann M., 1989, *Unemployment duration and affective well-being in the young*, Journal of Occupational Psychology, no. 62.
- Veenhoven R., 1991, *Question on happiness: classical topics, modern answers, blind spots* [w:] F. Stack, M. Argyle, N. Schwarz (eds.), *Subjective well – being: an interdisciplinary perspective*, Oxford: Pergamon Press.

Artur J. Sawicki¹, Monika J. Mokosińska²,
Agnieszka Swarra³, Paweł A. Atroszko⁴

Poszukiwanie wsparcia społecznego jako mediator związku cynicznej wrogości i bezradności, stanowiących współczesne zagrożenia społeczne

Badania systematycznie pokazują związek cynicznej wrogości z wieloma zmiennymi psychologicznymi i zdrowiem. Niniejsze opracowanie ukazuje rolę cynicznej wrogości w kształtowaniu się relacji społecznych i związku ich jakości z poczuciem bezradności. Założono, że poszukiwanie wsparcia społecznego będzie mediatorem związku pomiędzy cyniczną wrogością a bezradnością u studentów. W badaniu udział wzięło 244 studentów (151 kobiet, 89 mężczyzn, 4 osoby nie podały płci) ze średnią wieku $M = 21,33$ ($SD = 2,80$). Hipoteza została częściowo potwierdzona. Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego (ale nie instrumentalnego) okazało się częściowym mediatorem badanego związku. Przedstawione wyniki wpisują się w nurt badań nad cyniczną wrogością i jej konsekwencjami. W perspektywie współczesnych tendencji koniecznym wydaje się przebadanie jej pod kątem wpływu na inne niż zdrowie przestrzenie życiowe, szczególnie te związane z interakcjami z innymi ludźmi. Sama definicja wskazuje na wrogie nastawienie do innych i brak zaufania, które z kolei nie sprzyjają współpracy, satysfakcjonującym związkom, a co za tym idzie – budowaniu kapitału społecznego i rozwoju gospodarki.

Słowa kluczowe: stres, bezradność, cynizm, wsparcie społeczne

¹ Uniwersytet Gdański; experior@ug.edu.pl.

² Uniwersytet Gdański; experior@ug.edu.pl.

³ Uniwersytet Gdański; experior@ug.edu.pl.

⁴ Uniwersytet Gdański; psypa@ug.edu.pl.

Seeking social support as a mediator of the relationship between cynical hostility and hopelessness, constituting the present-day social threats

Studies systematically show that cynical hostility is associated with a number of psychological constructs and health outcomes. This research emphasizes its role concerning social relations and hopelessness. It is hypothesized that seeking social support will mediate the relationship between cynical hostility and hopelessness among university students. Two hundred and forty four participants (151 women, 89 men, 4 persons who did not report gender) took part in this study, $M = 21.33$; $SD = 2.80$. The original hypothesis was partially confirmed. Seeking emotional (but not instrumental) support was a partial mediator of studied association. The following results are part of the research into cynical hostility and its consequences. In the perspective of current tendencies it seems necessary to examine it in terms of its impact on the areas of life which are not connected only with health but especially those related to interactions with other people. The definition itself indicates that a hostile attitude towards others and the lack of trust do not foster cooperation, satisfactory relationships, and thus do not build social capital and economic development.

Key words: stress, hopelessness, cynicism, social support

Celem niniejszej pracy jest omówienie zjawiska cynicznej wrogości w kontekście wsparcia społecznego, procesów radzenia sobie ze stresem i poczucia bezradności. Cyniczna wrogość rozumiana jest jako system przekonań, w którym dominuje cynizm – negatywny pogląd na naturę ludzką, według którego człowiek jest motywowany przede wszystkim własnym interesem, nie zaś troską o dobro innych lub podobnymi uczuciami wyższymi. Punktem wyjścia do rozważań będzie nakreślenie roli dobrych relacji społecznych w kształtowaniu dobrostanu jednostek i społeczeństw we współczesnym świecie, a także roli wsparcia społecznego w mechanizmach stresu psychologicznego i radzenia sobie ze stresem. Zostanie omówiony związek stresu z poczuciem bezradności oraz cynicznej wrogości z funkcjonowaniem psychospołecznym. Zostanie wskazany hipotetyczny mechanizm łączący cyniczną wrogość z poczuciem bezradności poprzez niskie wsparcie społeczne jako nieefektywny sposób radzenia sobie ze stresem. Zostaną przedstawione wstępne wyniki badania przeprowadzonego wśród studentów częściowo potwierdzające założone hipotetyczne relacje. Niniejsza praca koncentruje się na wskazaniu potencjalnego silnego destrukcyjnego wpływu nieufności wobec innych ludzi na funkcjonowanie we współczesnym świecie wskutek pogorszonych relacji społecznych, braku wsparcia społecznego i związanej z tym wysokiej bezradności.

Rola relacji społecznych we współczesnym świecie

W rzeczywistości coraz szybciej postępujących zmian przed współczesnym człowiekiem staje wiele pytań i wyzwań. Niektóre to doświadczenia zupełnie nowe dla ludzkości, jak zmieniający się wskutek działalności człowieka klimat, wszechobecność genetycznie modyfikowanej i/lub przetworzonej żywności czy choroby cywilizacyjne, w tym najważniejsze przyczyny śmiertelności i niepełnosprawności, takie jak choroby układu sercowo-naczyniowego, zaburzenia psychiczne (głównie depresja i zaburzenia lękowe), otyłość i cukrzyca. Inne natomiast to, znane z historii, wojny z instrumentalnym wykorzystaniem religii, spory polityczne, problemy mniejszości czy masowe migracje, których konsekwencje ekonomiczne i społeczne są szeroko opisywane (Dølvik, Visser 2009). Zasięg tych problemów stał się na tyle rozległy, że ignorancja i zamykanie się w kręgu lokalnej społeczności może przynieść wiele negatywnych konsekwencji (por. Sen 2002). Kluczowa staje się świadomość, że odpowiedzialność nie znajduje się tylko po stronie rządów, ale też po stronie każdego człowieka, który może, poprzez swoje codzienne wybory, dokonać zmiany na lepsze. W tej perspektywie rodzi się szczególna potrzeba współpracy międzynarodowej angażującej wszystkie jednostki. Propagowanie dobrych nawyków, wzajemne wsparcie, dopingowanie, łączenie sił i zasobów pełnią istotną rolę w skutecznym działaniu społecznym, jak i akademickim. Za sprawą rozwoju nauki, a w szczególności sposobu przechowywania i przekazywania informacji, rzeczywistość odmieniła się w znaczący sposób. Podejmowanie inicjatyw społecznych, kontakt z ludźmi zainteresowanymi lub wpływowymi, gromadzenie poparcia dla własnego pomysłu nigdy nie były łatwiejsze, a to za sprawą nowego medium – Internetu. W tle rosnącej potrzeby komunikacji międzynarodowej rozwinął się środek przekazu, który stał się nową przestrzenią do dialogu i przyczynił się do rozwoju fenomenu nazwanego przez Marshalla McLuhana „globalną wioską” (McLuhan 1963). W dobie szczególniego zapotrzebowania na porozumienie, identyfikowanie zjawisk szkodliwych dla relacji międzyludzkich wydaje się być istotnym zadaniem dla naukowców, polityków i społeczników. Bliskie związki z innymi są ważnym źródłem wsparcia społecznego (Kamp Dush, Amato 2005) i jednym z podstawowych wyznaczników dobrostanu psychologicznego (m.in. Czapiński, Panek 2009), a co za tym idzie – ogólnego poczucia szczęścia jednostek i społeczeństw.

Paradoksalnie jednym z zagrożeń dla jakości związków interpersonalnych jest Internet, który w pierwotnym zamyśle miał być narzędziem do znacznej poprawy komunikacji. W czasach wprowadzania komputerów do domów wykazywano, że członkowie rodziny po kupieniu komputera spędzają ze sobą mniej czasu (Vitalari, Venkatesh, Gronhaug 1985), a użytkownicy Internetu spędzają mniej czasu z przyjaciółmi i rodziną poza domem (Nie, Erbring 2002). Innym przykładem negatywnego wpływu tego medium na relacje mogą być podłużne badania na 169 amerykańskich obywatelach, pochodzących z 93 rodzin, które wykazały, że korzystanie z Internetu prowadzi do wzrostu samotności. Na po-

trzeby badania komputery zostały przekazane rodzinom, które wcześniej ich nie posiadały. Doświadczana samotność w pierwszym pomiarze nie była predyktorem czasu korzystania z komputera, natomiast czas korzystania z komputera przewidywał doświadczanie samotności w drugim pomiarze (Kraut *et al.* 1998). Związek między używaniem Internetu i samotnością wynika również w dużej mierze z tendencji osób samotnych do szukania relacji z innymi poprzez to medium (Morahan-Martin, Schumacher 2003). Jest to w wielu przypadkach dysfunkcyjny sposób radzenia sobie z samotnością, mogący prowadzić do uzależnienia od Internetu lub mediów społecznościowych (Andreassen *et al.* 2016; Kuss *et al.* 2014).

Problemem na podobną skalę stał się wzrost materializmu na przestrzeni ostatnich lat (Twenge, Kasser 2013). Badacze jako główną przyczynę rozwoju materializmu opisują związaną z kapitalizmem kulturę konsumpcji, opierającą się na upowszechnianiu zasad stanowiących standardy zachowań dla jednostek (Zawadzka 2014). Wśród takich zasad dominuje natychmiastowość gratyfikacji, niechęć podejmowania trudnych i złożonych celów czy zasada obfitości („im masz więcej, tym lepiej”), co skutkuje niechęcią do autorefleksji i powszechną „mentalnością prawego kciuka” (preferowanie rozwiązań szybkich, prostych i jednoznacznych). Przykładem kultury konsumpcji jest zjawisko „szybkiej mody”, charakteryzujące się powszechnością kolekcji odzieżowych odpowiadających szybko zmieniającym się trendom i na tyle tanich, by po sezonie można było wymienić dużą część (lub całą) garderobę (Joy *et al.* 2012). Materializm wiąże się z dążeniem do celów zewnętrznych – bogactwem, sławą i atrakcyjnością fizyczną (Kasser 2002), a także z wartościami wzmacniania siebie, takimi jak władza, hedonizm, stymulacja, osiągnięcia, praca i wysoki status społeczny, a negatywnie – z wartościami przekraczania siebie, takimi jak religijność i przynależność, oraz z wartościami społecznymi, takimi jak rodzina i orientacja na wspólnotę (Burroughs, Rindfleisch 2002). Taki układ dążeń prowadzi do niższego dobrostanu i relacji z innymi. Aspiracje materialistyczne i wartości wzmacniania siebie są przeciwstawne do aspiracji autonomicznych i wartości przekraczania siebie, zapewniających dobrostan (Kasser, Ryan 1993; Ryan, Deci 2000), a także związane z roszczeniowością (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, Clinton 2015) i niższą jakością związków interpersonalnych (Żmuda 2014, za: Zawadzka 2014).

Status socjoekonomiczny (SES) jest wskaźnikiem, który systematycznie w badaniach pokazuje swoją ogromną rolę w kształtowaniu się osobowości, przekonań i wartości (por. Bradley, Corwyn 2002). W tym opracowaniu autorzy skupili się na statusie subiektywnym, którego ocena bazuje na obiektywnym, jednak jest poszerzona o perspektywę psychologiczną zjawiska, mianowicie postrzeganie siebie na tle reszty społeczeństwa. Na jego ocenę składają się dwa kluczowe przekonania: satysfakcja ze standardów życiowych i wiara w bezpieczeństwo finansowe w przyszłości (Adler *et al.* 2000). Poczucie bezpieczeństwa i stabilności jest niezwykle istotne dla pozbawionego lęku i przynoszącego satysfakcję rozwoju (Sand-

strom, Huerta 2013). Niestabilna sytuacja finansowa jednostki może się wiązać z brakiem przewidywalności, szczególnie w dzisiejszym świecie, gdzie sytuacja na rynku pracy jest zmienna, trudna i wymaga elastyczności. Współczesny człowiek, który jest oszołomiony ogromem możliwości, trendów oraz sposobów na łatwe i szybkie szczęście, zostaje także obarczony koniecznością wybierania jedynie dobrych dróg, niepopelniania jakichkolwiek błędów, a także bycia lepszym od innych. Pod znakiem zapytania staje jakość relacji, w obliczu niepokonanego indywidualizmu, rywalizacyjności i nieufności.

Wzrastająca złożoność współczesnego świata – w której chaos informacyjny, procesy związane z rozwojem Internetu, dominujący materializm i dramatycznie rosnące różnice socjoekonomiczne tworzą doskonałe warunki do rozwoju nieufności względem innych ludzi czy całych społeczeństw – sprawia, że ludzie w coraz mniejszym stopniu są świadomi jednego z najważniejszych aspektów człowieczeństwa, mianowicie tego, że jesteśmy „zwierzętami społecznymi” (Aronson 1980; Tomasello 2014) i nasz dobrostan w dużej mierze zależy od jakości relacji z innymi. Wydaje się, że rzeczywistość życia w zachodniej cywilizacji jest tak prześląknięta poczuciem alienacji, że ludzie nawet nie dostrzegają świadomie, jak bardzo ich relacje z własną rodziną, nauczycielami w szkole, kolegami i przełożonymi w pracy nie są spontanicznymi przejawami kontaktu ludzkiego, lecz realizacją zaprogramowanych skryptów z dominującym odcieniem braku zaufania.

Przedstawione tendencje poza bezpośrednim wpływem na jakość relacji społecznych wiążą się również z doświadczanym stresem. Dysonans między oczekiwaniami współczesnego świata wobec człowieka a jego możliwościami może rodzić negatywne emocje jak poczucie winy, wstyd, brak poczucia skuteczności, i odbijać się na jego fizjologii.

Stres psychologiczny a funkcjonowanie człowieka

Zjawisko stresu towarzyszy ludziom w życiu niemal każdego dnia, a z perspektywy funkcjonowania wielu społeczeństw spowodowany chronicznym stresem niekorzystny stan zdrowia pracowników może okazać się ogromnym obciążeniem dla instytucji związanych ze zdrowiem, zmniejszając tym samym wydajność gospodarczą oraz negatywnie wpływając na PKB danego kraju (Bejean, Sultan-Taieb 2005). Ponadto, chroniczny stres oddziałuje także na pogorszenie się społecznego funkcjonowania ludzi, które objawia się w zaniedbywaniu przez nich obowiązków zawodowych (Goergen, 2001) oraz rodzinnych, a także oddalaniu się od bliskich (Taylor *et al.* 2009). Dziać się to może za sprawą większej podatności ludzi żyjących w chronicznym stresie na ucieczkę od otaczającej ich rzeczywistości poprzez popadanie w rozmaite nałogi, takie jak alkoholizm (Palmisano, Pandey 2017) czy narkomania (Commons, 2010). Osoby pozostające pod wpływem stresu mają również większe szanse na uzależnianie się od świata technologii, nadmiernie koncentrując się na urządzeniach takich jak smartfony (Samaha, Havi 2016), za-

niedbując tym samym realne kontakty ze swoimi bliskimi. Stwierdzono także, iż silne bodźce stresowe poprzedzają pierwszy epizod dużej depresji (Technow *et al.* 2015; Brown, Harris, Hepworth 1995), która w istotnym stopniu zaburza codzienne funkcjonowanie człowieka, powodując między innymi jego stopniowe wycofywanie się z życia społecznego. Co więcej, bodźce stresowe pobudzają działanie ciała migdałowatego, potęgując tym samym lęk u osób z zaburzeniami lękowymi (Karst *et al.* 2002). Ponadto, pozostawanie pod wpływem długotrwałego stresu zakłóca pracę hipokampa, będącego jedną ze struktur w mózgu odpowiedzialną za pamięć (Bremner *et al.* 1995). U zdrowych ludzi z kolei zaobserwowano negatywny wpływ stresu na wydobywanie informacji z pamięci (Newcomer *et al.* 1999) oraz obniżenie efektywności podczas wykonywania zadań trudnych (Hancock, Ganey 2003; Yerkes, Dodson 1908).

Hans Selye definiuje pojęcie stresu jako „niespecyficzną reakcję organizmu na jakiegokolwiek wymagania na niego nałożone” (Selye 1979). Według tego badacza, choć źródłem stresu mogą być wydarzenia o pozytywnym charakterze, to negatywne zdarzenia mają największy wpływ na zdrowie. Inni autorzy zajmujący się tematyką stresu podkreślają z kolei psychologiczny wymiar tego zjawiska. Według Richarda Lazarusa i Susan Folkman stres psychologiczny jest specyficzną relacją między osobą a otoczeniem, mającą miejsce, gdy człowiek postrzega daną sytuację jako zagrażającą dobrostanowi oraz przekraczającą możliwości poradzenia sobie z nią (Lazarus, Folkman 1984).

Stres psychologiczny bezpośrednio wpływa negatywnie także na funkcjonowanie organizmu człowieka, przyczyniając się tym samym do pogorszenia jakości życia. Przykładem niekorzystnych skutków stresu na zdrowie mogą być choroby psychosomatyczne takie jak wrzody trawienne (Kanno *et al.* 2013; Feldman *et al.* 1986), choroba niedokrwienna serca, zwana inaczej chorobą wieńcową (Di-Vincenzo *et al.* 2014; Greenwood *et al.* 1996) oraz inne choroby układu sercowo-naczyniowego (Steptoe, Kivimäki 2013). Zagrożenie to jest szczególnie niebezpieczne, ponieważ choroby układu krążenia są najczęstszą przyczyną śmierci w Polsce (Cierniak-Piotrowska *et al.* 2015), w Europie (Eurostat 2015) i na świecie (Kearney *et al.* 2005). Kolejnym istotnym aspektem wpływu stresu na organizm człowieka jest zwiększona podatność na otyłość (Sato, Fahrenkamp 2016). Doświadczanie długotrwałego stresu ma również wpływ na obniżenie odporności poprzez zahamowanie wrodzonej odpowiedzi immunologicznej organizmu – komunikacja między limfocytami zostaje zakłócona (Cohen, Herbert 1996), a zatem ryzyko przeziębienia zwiększa się (Janicki *et al.* 2016; Cohen, Tyrrell, Smith 1991). Stwierdzono również, iż przebieg chorób nowotworowych znajduje się pod wpływem działania stresu (Moreno-Smith, Lutgendorf, Sood 2010; Munck, Guyre 1991). Wpływa on również, poprzez zahamowanie aktywności układu odpornościowego, na przebieg AIDS (Cole, Hemeny 2001).

Rola wsparcia społecznego w procesach radzenia sobie ze stresem

Jednym z najbardziej efektywnych czynników chroniących przed stresem jest wsparcie społeczne, które można definiować jako „pomoc i wsparcie będące wynikiem interakcji z otoczeniem społecznym” (Bishop 2000). Zgodnie z typologią House’a, można wyróżnić cztery rodzaje wsparcia społecznego. Pierwszym z nich jest wsparcie emocjonalne, które obejmuje okazywanie ludziom zaufania, empatyczną postawę w stosunku do nich oraz opiekę nad nimi. Kolejnym typem jest wsparcie instrumentalne, które objawia się w zachowaniach, takich jak wspólne rozwiązywanie zadań bądź pomoc materialna. Jako następny rodzaj wsparcia uznano wsparcie informacyjne, które oznacza uczenie nowych umiejętności oraz przekazywanie informacji. Ostatnim typem wsparcia społecznego jest wsparcie oceniające, które, jak sama nazwa wskazuje, polega na ocenie działań osobistych oraz udzielaniu informacji zwrotnych, a także wpływaniu na samoocenę (House 1981).

Niejednokrotnie stwierdzono, iż otrzymywanie wsparcia społecznego sprzyja prawidłowemu funkcjonowaniu w życiu codziennym oraz utrzymaniu dobrego samopoczucia (Bosworth *et al.* 2003), chroni i stabilizuje samoocenę (Baumeister, Leary 1995), a także przyczynia się do ogólnego poczucia dobrostanu (Kafetsios, Sideridis 2006). Co więcej, wysokie wsparcie społeczne wpływa na zmniejszenie nasilenia depresji (Knoll, Schwarzer 2002). Z drugiej strony brak wsparcia wraz z poczuciem samotności mogą prowadzić do pogorszenia stanu zdrowia oraz zwiększenia ryzyka zgonu (Schwarzer, Knoll, Rieckman 2004). Już w roku 1976 John Cassel postulował wsparcie społeczne jako czynnik chroniący ludzi przed negatywnym wpływem stresu na zdrowie (Cassel 1976). W późniejszych latach potwierdzono, iż wsparcie społeczne jest buforem między nieprzyjemnymi zdarzeniami życiowymi i stresem, bezpośrednio wpływając na zdrowie (Cohen, Wills 1985; Uchino, Cacioppo, Kiecolt-Glaser 1996; Soulsby, Bennett 2015). Jednym z przykładów świadczących o dobroczynnym wpływie wsparcia społecznego na przebieg chorób jest badanie pacjentów z chorobą wieńcową przeprowadzone przez Redforda Williamsa, w którym osoby pozbawione wsparcia społecznego umierały trzykrotnie częściej w przeciągu najbliższych pięciu lat niż pacjenci posiadający wsparcie bliskich. W badaniu kontrolowano zaawansowanie choroby wieńcowej (Williams 1996). Bliski kontakt emocjonalny chorych z osobami znaczącymi w ich życiu pozytywnie wpływa na dobry stan psychiczny, który bezpośrednio przekłada się na akceptację wszelkich dolegliwości związanych z chorobą (Pommersbach 1998). Co więcej, otrzymywanie wsparcia społecznego obniża lęk przed śmiercią (Teoria Opanowywania Trwogi; Mikulincer, Florian 2000).

W obrębie pojęcia wsparcia społecznego należy także wyróżnić wsparcie spostrzegane oraz otrzymywane. Wsparcie spostrzegane odnosi się do indywidualnego przekonania człowieka, że wsparcie jest dostępne, a jednostka dostaje to, czego potrzebuje w danej relacji. Wsparcie otrzymywane natomiast oznacza faktyczne

wsparcie udzielane osobie przez innych (Norris, Kaniasty 1996). W badaniu przeprowadzonym przez Tiffany McDowell i Julliane Serovich wykazano, iż wpływ otrzymywanego wsparcia społecznego na zdrowie psychiczne pacjentów z HIV/AIDS był istotnie mniejszy niż wpływ wsparcia postrzeganego (McDowell, Serovich 2007). Wraz z postępem badań nad wsparciem społecznym zaczęto również zwracać uwagę na rozróżnienie między wsparciem otrzymywanym a wsparciem dawanym. Okazuje się, iż dawanie innym wsparcia instrumentalnego pozytywnie wpływa na ogólne poczucie dobrostanu u ludzi, a zwłaszcza u osób starszych (Krause, Herzog, Baker 1992). Stwierdzono, że pomaganie innym powoduje spadek odczuwanego przez ludzi dystresu (Kessler, McLeod, Wethington 1985) oraz niższy poziom depresji (Piferi, Lawler 2006). W kontekście wsparcia społecznego można wyróżnić także konstrukt poszukiwania wsparcia społecznego. Jednym z czynników, które będą ułatwiać poszukiwanie wsparcia społecznego jest zaufanie do innych i gotowość do okazania im swojej słabości. Osoby, które boją się stygmatyzacji społecznej i negatywnej oceny przez innych, rzadziej będą szukać wsparcia społecznego w sposób bezpośredni. W jednym z badań potwierdzającym tę tezę wzięły udział kobiety żyjące w biedzie oraz kobiety doświadczające przemocy domowej, które w obawie przed odrzuceniem ze strony pomagającego nie wykazywały zachowań związanych z bezpośrednim szukaniem wsparcia społecznego (Williams, Mickelson 2008).

Rola wsparcia społecznego w poczuciu bezradności

Poczucie bezradności jest konstruktem, który oznacza postrzeganie swojej przyszłości jako niesprzyjającej i niemożliwej do kontrolowania (Beck *et al.* 1974) oraz uznanie siebie samego jako niezdolnego do osiągnięcia czegokolwiek wartościowego (Avcı *et al.* 2009). Jest ona jednym z głównych komponentów depresji (Melges, Bowlby 1969; Abramson, Metalsky, Alloy 1989) i wiąże się z innymi chorobami o podłożu psychologicznym, takimi jak alkoholizm (Smart 1968; Bolland 2003). Zarówno w klasycznej teorii wyuczzonej bezradności Seligmmana i współpracowników (1975), jak i nowszym modelu braku nadziei (Abramson, Metalsky, Alloy 1989) bezradność jest opisywana jako następstwo sposobu wyjaśniania przyczyn negatywnych zdarzeń. Wsparcie społeczne stanowi czynnik chroniący przed bezradnością (Lamis *et al.* 2016; Panzarella, Alloy, Whitehouse 2006) na dwa sposoby. Po pierwsze, wsparcie społeczne wiąże się z dostarczaniem informacji zwrotnych pozwalających weryfikować zniekształcone sądy (*depressogenic inferential style*, Ross 1977) i dających możliwość spojrzenia na sytuację z innej perspektywy. Po drugie, wsparcie społeczne redukuje efekty samego negatywnego wydarzenia, chroniąc przed stresem (np. Cohen, Wills 1985), co zostało opisane wcześniej. Wykazano, że wśród studentek występuje negatywny związek pomiędzy efektywnymi sposobami radzenia sobie ze stresem a bezradnością, natomiast nieadaptacyjne strategie radzenia sobie ze stresem pozytywnie wiążą się z ogra-

niczonym emocjonalnym wsparciem społecznym oraz bezradnością (Atroszko, Wyszomirska-Góra, Wenta 2014). Kierunek zależności wsparcie społeczne – bezradność jest obustronny: niskie wsparcie społeczne powoduje wyższą bezradność, ale też bezradność może powodować zmniejszanie się sieci społecznej (Joiner *et al.* 1999), a przez to też wyższy stres.

Podsumowując, dotychczasowe badania systematycznie i spójnie wykazują, że zarówno otrzymywanie, jak i dawanie wsparcia społecznego jest pozytywnie i silnie związane z funkcjonowaniem psychospołecznym. Dane te mają olbrzymie znaczenie z perspektywy zjawiska cynicznej wrogości, która jest z kolei silnie związana zarówno z niższym otrzymywanym wsparciem społecznym, jak również z obniżoną gotowością do dawania go innym.

Cyniczna wrogość a wsparcie społeczne i funkcjonowanie psychospołeczne

Cyniczna wrogość jest zmienną psychologiczną wykorzystywaną głównie w psychologii zdrowia jako predyktor chorób układu sercowo-naczyniowego. Jej głównym poznawczym elementem jest cynizm – przekonanie dotyczące natury ludzkiej, w którym dominuje przeświadczenie o egoistycznej motywacji innych ludzi (Smith 1994: 26). Z takiego przekonania wynika z kolei nieufność, objawiająca się czujnością w relacjach interpersonalnych, traktowaniem innych jako osoby nieprzewidywalne, takie, na których nie można polegać – potencjalne źródła rozczarowań, krzywdy i niesprawiedliwości, mimo okazywanej przez nich sympatii czy skłonności do współpracy (Smith 1994: 26). Nieufność ta przekłada się na wrogi styl atrybucyjny – interpretowanie niejednoznacznych zachowań innych w sposób zakładający złą wolę i wrogie intencje. Jednym z pierwszych narzędzi do pomiaru cynicznej wrogości była Skala Wrogości Cooka i Medleya (1954), nazwana dość niefortunnie, ponieważ nie mierzyła skłonności do agresji, gniewu czy irytacji, a raczej pogardę wobec innych i słabość więzi interpersonalnych (Costa *et al.* 1986). W wersji skróconej funkcjonuje do dziś i jest jednym z najczęściej używanych narzędzi psychologicznych w badaniach epidemiologicznych dotyczących chorób serca i funkcjonowania w wieku podeszłym. Związek między cyniczną wrogością a chorobami układu sercowo-naczyniowego staje się jaśniejszy przy zastosowaniu modelu Koła Zachowań Społecznych (Leary 1957; Wiggins 1996), składającego się z dwóch wymiarów: afiliacja – wrogość i dominacja – uległość. Osoby cynicznie wrogie osiągają wysokie wyniki na wymiarze wrogości i uległości (Gallo, Smith 1998). Wyjaśnia to charakterystyczną dla nich podwyższoną czujność w relacjach – unikanie kłopotliwych i spornych sytuacji, w których ludzie niepewni siebie i mniej asertywni mogliby sobie nie poradzić (Smith *et al.* 2004). Ta czujność i tendencja do wycofywania się może prowadzić do gorszej jakości relacji społecznych, a więc i do otrzymywania mniejszej ilości wsparcia społecznego, silnie związanego ze stresem i zdrowiem.

Cyniczna wrogość wiąże się z niższą satysfakcją z relacji społecznych (O’Neil, Emery 2002). Cynicznie wrogie osoby deklarowały mniej otrzymywanego wsparcia od małżonka w porównaniu z grupą kontrolną (Glazer *et al.* 2002a, za: Smith *et al.* 2004), a partnerzy życiowi osób cynicznie wrogich deklarowali mniej otrzymywanego wsparcia od partnerów osób niecynicznych (Glazer *et al.* 2002a, za: Smith *et al.* 2004; Smith *et al.* 1988). Wykazano również, że w sytuacji otrzymywania wsparcia osoby cynicznie wrogie „wykorzystują” je słabiej – wsparcie społeczne nie obniża u nich reakcji układu krążeniowego w obliczu stresorów (Lepore 1995; Smith *et al.* 2003, za: Smith *et al.* 2004). W dotychczasowych badaniach wykazywano związek cynizmu z dysfunkcjonalnymi sposobami radzenia sobie w sytuacjach trudnych (Sendal, Krzyżaniak *et al.* 2016), a także z lękiem i depresyjnością (Sendal, Sawicki *et al.* 2016). Biorąc pod uwagę również wyniki wskazujące na związek cynicznej wrogości z dążeniem do władzy i osiągnięć (Sęktas *et al.* 2016) można wnioskować o tendencji do izolowania się osób cynicznych, braku poczucia bezpieczeństwa i ich nastawieniu na ochronę własnych zasobów. Taka postawa jest związana z poczuciem bezradności (niskiej samoskuteczności). Oba systemy przekonań związane są raczej z niższą pozycją społeczną i niższym wykształceniem (Lynch, Kaplan, Salonen 1997), niezdrowym trybem życia charakteryzującym się częstszym stosowaniem używek czy wyższym wskaźnikiem masy ciała (BMI) (Calhoun *et al.* 2001; Whiteman *et al.* 1997), gorszym zdrowiem i wyższą śmiertelnością (Barefoot *et al.* 1995; Everson *et al.* 1996, 1997), oba mają także źródła w dzieciństwie; są warunkowane statusem socjoekonomicznym rodziców, przede wszystkim wykonywanym zawodem i wykształceniem (Chritensen *et al.* 2004; Harper *et al.* 2002; Mokosińska *et al.* 2016). Mimo podobnych źródeł i konsekwencji są to zjawiska rozłączne, ich wpływ na zdrowie i funkcjonowanie psychospołeczne ma inny mechanizm (Pollitt *et al.* 2005).

Autorzy niniejszej pracy pragną skupić się na związku cynizmu, bezradności i emocjonalnej bliskości z innymi opisywanymi w literaturze trudnościami w zmianie swojego statusu społecznego (m.in. Lynch *et al.* 1997). Badania takie mogą mieć znaczenie w kontekście budowania społeczeństwa obywatelskiego i zmniejszania nierówności społecznych. Niski status socjoekonomiczny jest silnie powiązany z cyniczną wrogością i można w tym przypadku mówić o związku dwukierunkowym: niższy status społeczny jest jednym z predyktorów cynicznej wrogości, a cyniczne przekonania utrudniają rozwój społeczny i ekonomiczny (Stavrova, Ehlebracht 2015). W ujęciu autorów tego artykułu należy szukać przyczyn takiego stanu rzeczy w trudnościach w relacjach z innymi (współpracownikami, rodziną), opisywanymi wcześniej (m.in. Glazer *et al.* 2002a, za: Smith *et al.* 2004; O’Neil, Emery 2002) przejawiających się niechęcią do współpracy (Kurman 2011), a także niechęcią do poszukiwania i dawania wsparcia społecznego. Wsparcie społeczne jest czynnikiem chroniącym przed bezradnością i innymi objawami depresji i stresu (Cohen, Wills 1985; Johnson *et al.* 2001; Panzarella, Alloy, Whitehouse 2006; Peirce *et al.* 2000). W ramach paradygmatu podatność – stres dowodzono, że myślenie o swojej przyszłości w pozytywny sposób jest

czynnikiem chroniącym przed występowaniem bezradności w następstwie stresu (O'Connor *et al.* 2004), a negatywny styl atrybucji zdarzeń społecznych, charakterystyczny komponent cynicznej wrogości, w połączeniu z negatywnymi zdarzeniami społecznymi przekładał się na wyższy stres (Joiner, Rudd 1995). Jednym z podstawowych korelatów cynicznej wrogości jest niższe wykształcenie (Christensen *et al.* 2004; Haukkala 2002), przekładające się w większości przypadków na niższy status ekonomiczny. Konsekwencje postaw cynicznych mogą utrudniać zdobycie wykształcenia i funkcjonowanie zawodowe między innymi poprzez devaluację relacji nauczyciel – uczeń czy przełożony – podwładny (Sawicki, Atroszko 2016).

Badania własne

Hipotezy

Dotychczasowe badania wskazują na: (1) związek cynicznej wrogości z wyższym stresem i poczuciem bezradności, (2) związek cynicznej wrogości z niższym wsparciem społecznym i brakiem poszukiwania tego wsparcia, (3) związek niskiego wsparcia społecznego z poczuciem bezradności. Dane te sugerują, że wysoka cyniczna wrogość może wpływać na otrzymywanie niższego wsparcia społecznego, a to z kolei – na wyższe poczucie bezradności i stres. Odwrotny kierunek zależności również jest prawdopodobny: poczucie bezradności może zmniejszać tendencję do poszukiwania wsparcia w sytuacjach trudnych, co z kolei może wpływać na tworzenie się cynicznych postaw wobec społeczeństwa. W badaniu tym przyjęto jednak podejście zgodne z modelem braku nadziei (Abramson, Metalsky, Alloy 1989, Panzarella, Alloy, Whotehouse 2006), w którym poszukiwanie wsparcia społecznego jest jednym z czynników związanych z występowaniem bezradności. Na podstawie dotychczasowych badań i teorii postawiono hipotezę, że wsparcie społeczne jest mediatorem związku pomiędzy cyniczną wrogością a poczuciem bezradności.

Metody

Grupa badana

W badaniu wzięły udział 244 osoby: 151 kobiet (62%), 89 mężczyzn i 4 osoby, które nie podały płci. Średni wiek w tej grupie wyniósł $M = 21,22$ lat ($SD = 2,80$). Uczestnicy badania studiowali na uczelniach wyższych w województwie Pomorskim: Uniwersytecie Gdańskim i Politechnice Koszalińskiej. Badani studenci byli rekrutowani z różnych wydziałów i kierunków.

Narzędzia

Cyniczna wrogość została zmierzona Skróconą Skalą Cynicznej Wrogości (Clarke *et al.* 2008), stworzoną na bazie Skali Wrogości Cooka i Medleya (1954). Jest to narzędzie szeroko wykorzystywane w dużych badaniach epidemiologicznych dotyczących zdrowia i funkcjonowania psychospołecznego. Skala ta składa się z pięciu twierdzeń o zakresie odpowiedzi od 1 (zdecydowanie się nie zgadzam) do 6 (zdecydowanie się zgadzam). Narzędzie to ma potwierdzoną w poprzednich badaniach rzetelność i trafność (Clarke *et al.* 2008). W badanej próbie współczynnik rzetelności Alfa Cronbacha wyniósł $\alpha = 0,76$.

Bezradność zmierzono skróconą Skalą Bezradności stworzoną na podstawie kwestionariusza bezradności Becka (Beck *et al.* 1974; wersja skrócona Clarke *et al.* 2008). Narzędzie to składa się z czterech twierdzeń o zakresie odpowiedzi od 1 (całkowicie się nie zgadzam) do 6 (całkowicie się zgadzam). W badanej próbie współczynnik rzetelności Alfa Cronbacha wyniósł $\alpha = 0,90$.

Wsparcie społeczne zostało zmierzone skalą Brief-Cope (Carver 1997; polska adaptacja Juczyński, Ogińska-Bulik 2009). Jest to narzędzie służące do pomiaru dyspozycyjnego radzenia sobie, tj. do oceny typowych sposobów reagowania i odczuwania w sytuacjach doświadczania stresu. Składa się z 28 twierdzeń o skali odpowiedzi od 0 (prawie nigdy tak nie postępuję) do 3 (prawie zawsze tak postępuję), mierzące każdą strategię za pomocą dwóch twierdzeń. Miarą wsparcia społecznego jest natężenie stosowania strategii poszukiwania pomocy u innych w sytuacjach trudnych. Trafność tej skali wykazywano w poprzednich badaniach (Juczyński, Ogińska-Bulik 2009). Współczynniki rzetelności Spearmana-Browna w badanej próbie wyniosły 0,84 w przypadku poszukiwania wsparcia emocjonalnego i 0,83 w przypadku poszukiwania wsparcia instrumentalnego.

Subiektywny Status Socjoekonomiczny został zmierzony za pomocą Skali Subiektywnego Statusu Społecznego McArthur'a (Adler *et al.* 2000). Zadaniem badanego jest zaznaczenie swojego miejsca na dziesięciostopniowej drabinie opisanej w następujący sposób: „Na szczycie drabiny znajdują się ludzie, którym wiedzie się najlepiej – ci, którzy mają najwięcej pieniędzy, mają najlepsze wykształcenie i wykonują najbardziej szanowane zawody. Na dole znajdują się osoby, którym wiedzie się najgorzej – mają najmniej pieniędzy, są najsłabiej wykształceni i wykonują najmniej szanowane zawody lub są bezrobotni. Im wyżej znajdujesz się na tej drabinie, tym bliżej jesteś tych ludzi, którzy są na samym szczycie; im niżej się znajdujesz, tym bliżej jesteś tych osób, które są na samym dole”.

Narzędzia do pomiaru cynicznej wrogości i bezradności zostały przetłumaczone na język polski przez dwóch niezależnych tłumaczy. Przegląd i porównanie tłumaczeń wykazało ich duże podobieństwo. Uzgodnioną wersję polską poddano tłumaczeniu zwrotnemu przez dwóch niezależnych tłumaczy. Obecnie są przygotowywane publikacje właściwości psychometrycznych obu adaptacji. Wstępne wyniki pozwalają oceniać je jako użyteczne.

Procedura

Dobór próby był nielosowy. Dane były zbierane w ramach projektu dotyczącego identyfikacji predyktorów pracoholizmu wśród studentów. Udział w badaniu był anonimowy. Stu dziewięćdziesięciu ośmiu (81,1%) studentów zostało przebadanych kwestionariuszowo, metodą papier – ołówek, w trakcie zajęć na uczelni, a czterdziestu sześciu wypełniło internetową wersję tego samego kwestionariusza. Udział w badaniu nie wiązał się z żadnymi korzyściami materialnymi.

Analizy statystyczne

Policzono średnie, odchylenia standardowe, wartości procentowe i współczynniki korelacji między badanymi zmiennymi. Przeprowadzono analizę mediacji, w której cyniczna wrogość była zmienną niezależną, bezradność zmienną zależną, a dwa sposoby radzenia sobie ze stresem – poszukiwanie instrumentalnego wsparcia i poszukiwanie emocjonalnego wsparcia – były mediatorami. W analizie kontrolowano płeć, wiek i subiektywny status socjoekonomiczny jako potencjalne zmienne zakłócające. Przeprowadzono analizy regresji liniowej w celu zapewnienia, że ścieżki *c*, *a* i *b* (przy kontrolowaniu efektu zmiennej zależnej na zmienną niezależną) są istotne statystycznie i tym samym spełnione są założenia analizy mediacji. W celu przeprowadzenia analiz mediacji wykorzystano metodę bootstrap z przedziałami ufności uwzględniającymi poprawkę na obciążenie (MacKinnon, Lockwood, Williams 2004; Preacher, Hayes 2004). W obecnym badaniu zastosowano 95% przedziały ufności dla efektów pośrednich z 10 tysiącami prób bootstrap (Preacher, Hayes 2008). Wszystkie analizy zostały przeprowadzone w programie IBM SPSS 24 (z makro PROCESS; Hayes 2013).

Wyniki

Średnie, odchylenia standardowe, wartości procentowe i współczynniki korelacji między badanymi zmiennymi zaprezentowano w tabeli 1. Na rysunku 1 przedstawiono teoretyczny model badanych zależności. Cyniczna wrogość była związana pozytywnie z bezradnością, a także negatywnie z poszukiwaniem instrumentalnego i emocjonalnego wsparcia. Poszukiwanie emocjonalnego wsparcia było istotnym, częściowym mediatorem związku między cyniczną wrogością i bezradnością. Model ogółem wyjaśniał 22% wariancji bezradności ($F_{6,213} = 10,16$, $p < 0,001$). W tabeli 2 zaprezentowano niestandardyzowane współczynniki regresji, testy *t* Studenta i poziomy istotności *p* każdej ścieżki testowanego modelu. Efekt bezpośredni cynicznej wrogości wyniósł 0,21 [0,07–0,36; 95%CI], efekt pośredni (poprzez poszukiwanie emocjonalnego wsparcia) wyniósł 0,08 [0,02–0,19; 95%CI], a efekt pośredni (poprzez poszukiwanie instrumentalnego wsparcia) wyniósł 0,01 i był nieistotny statystycznie [–0,06–0,08; 95%CI].

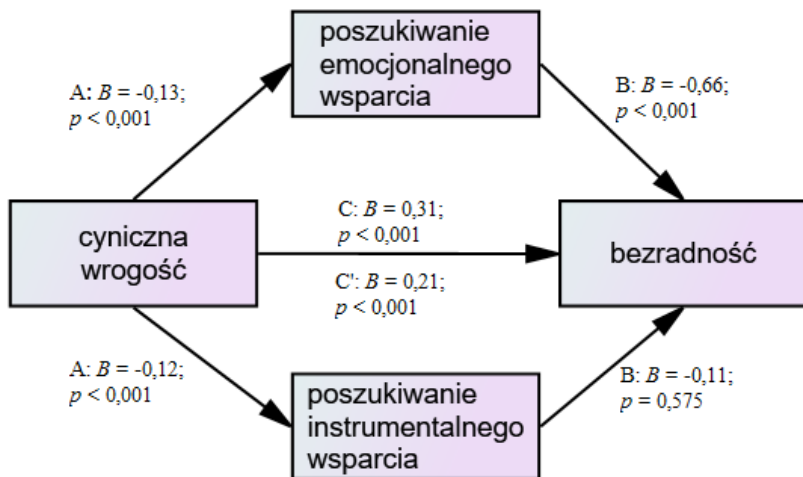
Tabela 1. Średnie, odchylenia standardowe, wartości procentowe i współczynniki korelacji Pearsona między badanymi zmiennymi

	<i>M (SD)/%</i>	2.	3.	4.	5.	6.	7.
1. płeć	61,9% kobiet	0,08	0,28**	0,26**	-0,44**	-0,40**	0,02
2. wiek	21,33 (2,80)		0,19**	0,13*	-0,13 ^a	-0,01	0,19**
3. cyniczna wrogość	19,02 (4,39)			0,34**	-0,42**	-0,36**	0,01
4. bezradność	9,20 (4,64)				-0,40**	-0,32**	-0,08
5. poszukiwanie emocjonalnego wsparcia	3,79 (1,73)					0,78**	0,03
6. poszukiwanie instrumentalnego wsparcia	3,81 (1,70)						0,10
7. subiektywny status socjoekonomiczny	5,46 (1,72)						

Płeć – 0 = kobieta, 1 = mężczyzna, wiek – wiek w latach, ^a $p = 0,051$

* $p < .05$; ** $p < .01$

Źródło: Opracowanie własne.



Rysunek 1. Model mediacji, w którym cyniczna wrogość jest zmienną niezależną, bezradność zmienną zależną, a poszukiwanie instrumentalnego wsparcia i poszukiwanie emocjonalnego wsparcia są mediatorami

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 2. Niestandaryzowane współczynniki regresji, testy *t* Studenta i istotność statystyczna *p* każdej ścieżki w modelu mediacji

			ścieżka	<i>B</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
poszukiwanie instrumentalnego wsparcia	←	cyniczna wrogość	a	-0,12	-4,87	< 0,001
poszukiwanie emocjonalnego wsparcia	←	cyniczna wrogość	a	-0,13	-5,34	< 0,001
bezradność	←	poszukiwanie instrumentalnego wsparcia	b	-0,11	-0,56	0,575
bezradność	←	poszukiwanie emocjonalnego wsparcia	b	-0,66	-3,33	< 0,001
bezradność	←	cyniczna wrogość	c	0,31	4,34	< 0,001
bezradność	←	cyniczna wrogość	c'	0,21	2,89	< 0,001

Źródło: Opracowanie własne.

Wnioski

Tendencja do poszukiwania emocjonalnego wsparcia u innych w sytuacjach stresowych jest częściowym mediatorem związku między cyniczną wrogością a bezradnością, wskazując, że osoby cynicznie wrogie rzadziej poszukują takiego wsparcia, co wiąże się z większym poczuciem bezradności. Poszukiwanie instrumentalnego wsparcia nie było niezależnym mediatorem związku cynicznej wrogości z bezradnością, pomimo oczekiwanego związku tej zmiennej zarówno z cyniczną wrogością, jak i bezradnością. Potwierdza to częściowo hipotezy i jest zgodne z niektórymi wynikami poprzednich badań dotyczących wsparcia społecznego i objawów depresji (Wallsten *et al.* 1999). Takie wyniki pokazują emocjonalną naturę bezradności osób cynicznych. Mała liczba osób bliskich, dystans wobec innych i nieufność mogą powodować tendencję osób cynicznych do rozwiązywania swoich problemów samodzielnie (bądź wycofywania się). Osoby takie mogą interpretować nieuniknione sytuacje stresowe jako takie, z którymi sobie nie poradzą, co szybko prowadzi do pesymizmu i bezradności. Związek cynizmu, bezradności i emocjonalnego kontaktu między ludźmi ma znaczenie w kontekście sprawnego działania społeczeństwa. W rozwiniętych społeczeństwach kapitał społeczny jest istotnym predyktorem wzrostu ekonomicznego (por. Czapiński 2008), a cyniczna wrogość może być rozumiana jako popularne przekonanie zmniejszające kapitał społeczny i prowadzące do atomizacji wspólnot. Wzrastający w ostatnich latach indywidualizm przyjmuje w tym przypadku zdecydowanie negatywną formę: koncentracja jedynie na własnych potrzebach i interesach w kombinacji z raczej słabą konstrukcją psychiczną (Twenge *et al.* 2008) może prowadzić do stresu, bezradności i samotności, a w dalszym ciągu do zaburzeń

lękowych i depresji. Otrzymane wyniki należy jednak traktować z należytą dozą ostrożności. Główną wadą jest grupa badana, zarówno jeśli chodzi o wielkość, jak i wewnętrzne zróżnicowanie. Nie pozwala to z całą pewnością generalizować wyników na całą populację. Jest to badanie poprzeczne, a użyte narzędzia oparto na samoopisie. Uzyskane efekty, choć istotne, nie pozwalają na wyciąganie daleko idących wniosków ze względu na ich relatywną słabość. Wsparcie emocjonalne było jedynie częściowym mediatorem związku cynicznej wrogości i bezradności, co sugeruje, że w proces zaangażowane są dodatkowe czynniki. W celu potwierdzenia trafności zawartych w artykule spostrzeżeń z pewnością potrzeba jeszcze badań podłużnych, a także pomiaru bezradności i wsparcia społecznego przy użyciu miar behawioralnych i fizjologicznych. Takie podejście umożliwi weryfikację obu kierunków zależności między badanymi zmiennymi, co pozwoli na wyciąganie bardziej ogólnych wniosków dotyczących tego mechanizmu.

W świetle dostępnych danych z badań empirycznych związek pomiędzy cyniczną wrogością, gorszymi relacjami społecznymi, stresem i bezradnością jest dobrze udokumentowany. Przeprowadzone przez autorów tej pracy badanie wskazuje na jeden z potencjalnych mechanizmów tego związku, sugerując pośredniczącą rolę niskiego wsparcia społecznego pomiędzy wysokim cynizmem a bezradnością. Biorąc to pod uwagę, wyłania się kluczowe pytanie: w jaki sposób zmniejszyć potencjalny negatywny wpływ cynicznej wrogości na relacje społeczne i w związku z tym wyższy stres i pogorszony dobrostan człowieka? W ostatnich latach można zaobserwować rozkwit badań empirycznych w obszarze psychologii pozytywnej koncentrującej się na zrozumieniu szczęścia (Lyubomirsky 2008; Sin, Lyubomirsky 2009). Jest to spowodowane tym, że w ostatnich dekadach zamożność zachodnich społeczeństw i związane z nią warunki życia dynamicznie się poprawiają, jednak nie idzie to w parze ze wzrostem poczucia szczęścia. Taki stan rzeczy był silnym bodźcem do rozwoju badań nad uwarunkowaniami dobrostanu człowieka, przede wszystkim zaś do przejścia od badań korelacyjnych do badań eksperymentalnych, które pozwalają na wyciąganie wniosków o związkach przyczynowo-skutkowych między konkretnymi działaniami a poczuciem szczęścia. Wnioski z tych badań wskazują, że kluczowym aspektem rozwoju poczucia szczęścia jest kultywowanie nawyków związanych w dużej mierze z dobrymi relacjami społecznymi, takimi jak praktykowanie wdzięczności i przebaczenia, rozwój nadziei i optymizmu (Lyubomirsky 2008), a także praktyki oparte o trening uważności, które stają się rewolucją w obszarze psychologii szczęścia (Chiesa, Serretti 2009), ale również w obszarze zdrowia publicznego (Gotink *et al.* 2015). Jednym z ważnych mechanizmów poprawy dobrostanu związanego z treningiem uważności jest poprawa relacji z innymi ludźmi (Fredrickson *et al.* 2008). Wydaje się, że zastosowanie tych interwencji w populacjach osób wykazujących wysoką cyniczną wrogość może mieć duży potencjał. Konieczne są jednak dalsze badania nad skutecznością tych interwencji w redukcji cynizmu oraz czynników, które temu sprzyjają, zwłaszcza w kontekście związku cynicznej wrogości z niskim statusem socjoekonomicznym. Wydaje się bowiem, że bezpieczeństwo materialne może

być silnym moderatorem skuteczności tych interwencji. Z tej perspektywy kluczowe wydają się działania mające na celu propagowanie świadomości na temat związku nierówności społecznych z ogólnym dobrostanem całego społeczeństwa, a w związku z tym świadomości, że redukcja tych nierówności leży w interesie wszystkich, a nie tylko osób o niskim statusie socjoekonomicznym. Podsumowując, zważywszy na to, na co wskazują badania – że dobre relacje społeczne i wzajemne zaufanie są podstawą szczęścia ludzi i społeczeństw – wydaje się niedorzeczne podtrzymywanie kultury opartej na rywalizacji i walce o zasoby w świecie gospodarki opartej na wiedzy, w którym podstawowe zasoby materialne stają się nieograniczone, a tym, co jest deficytowe – to współpraca w zakresie ich optymalnego wykorzystania (Atroszko 2013).

Literatura

- Abramson L.Y., Metalsky G.I., Alloy L.B., 1989, *Hopelessness depression: A theory-based subtype of depression*, *Psychological Review*, no. 96(2), s. 358.
- Adler N.E. et al., 2000, *Relationship of subjective and objective social status with psychological and physiological functioning: Preliminary data in healthy, white women*, *Health Psychology*, no. 19(6), s. 586.
- Andreassen C.S. et al., 2016, *The relationship between addictive use of social media and video games and symptoms of psychiatric disorders: A large-scale cross-sectional study*, *Psychology of Addictive Behaviors*, no. 30(2), s. 252.
- Aronson E., 1980, *The social animal*, New York: Palgrave Macmillan.
- Atroszko P.A., 2013, *Zachowania i postawy studentów związane z uczeniem się a determinanty rozwoju gospodarki opartej na wiedzy [w:] J. Osiński, M. Pachocka (red.), Zmieniający się świat. Perspektywa demograficzna, społeczna i gospodarcza*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej.
- Atroszko P.A., Wyszomirska-Góra M., Wenta A., 2014, *Coping strategies predicting hopelessness in female students—considerations for effective learning*. In *Proceedings in EIIC—The 3rd Electronic International Interdisciplinary Conference*, no. 1.
- Avcı I.A. et al., 2009, *Women's marital adjustment and hopelessness levels after mastectomy*, *European Journal of Oncology Nursing*, no. 13(4), s. 299–303.
- Barefoot J.C. et al., 1995, *Hostility, incidence of acute myocardial infarction, and mortality in a sample of older Danish men and women*, *American Journal of Epidemiology*, no. 142(5), s. 477–484.
- Beck A.T. et al., 1974, *The measurement of pessimism: the hopelessness scale*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, no. 42(6), s. 861.
- Bejan S., Sultan-Taieb H., 2005, *Modelling the economic burden of diseases imputable to stress at work*, *The European Journal of Health Economics*, no. 50, s. 16–23.
- Bishop G.D., 2000, *Psychologia zdrowia*, Wrocław: Astrum.
- Bolland J.M., 2003, *Hopelessness and risk behaviour among adolescents living in high-poverty inner-city neighbourhoods*, *Journal of adolescence*, no. 26(2), s. 145–158.
- Bosworth H.B. et al., 2003, *The impact of religious practice and religious coping on geriatric depression*, *International journal of geriatric psychiatry*, no. 18(10), s. 905–914.

- Bradley R.H., Corwyn R.F., 2002, *Socioeconomic status and child development*, Annual review of psychology, no. 53(1), s. 371–399.
- Brown G., Harris T., Hepworth C., 1995, *Loss, humiliation and entrapment among women developing depression: a patient and non-patient comparison*, Psychological Medicine, no. 25, s. 7.
- Burroughs J.E., Rindfleisch A., 2002, *Materialism and well-being: A conflicting values perspective*, Journal of Consumer research, no. 29(3), s. 348–370.
- Calhoun P.S. et al., 2001, *The relationship between hostility and behavioral risk factors for poor health in women veterans*, Preventive Medicine, no. 33(6), s. 552–557.
- Carver C.S., 1997, *You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the brief cope*, International Journal of Behavioral Medicine, no. 4(1), s. 92.
- Cassel J.C., 1976, *The contributions of the social environment to host resistance*, American Journal of Epidemiology, no. 104, s. 107–123.
- Chiesa A., Serretti A., 2009, *Mindfulness-based stress reduction for stress management in healthy people: a review and meta-analysis*, Journal of Alternative and Complementary Medicine, no. 15(5), s. 593–600.
- Christensen U. et al., 2004, *Cynical hostility, socioeconomic position, health behaviors, and symptom load: a cross-sectional analysis in a Danish population-based study*, Psychosomatic medicine, no. 66(4), s. 572–577.
- Clarke P. et al., 2008, *Guide to content of the HRS psychosocial leave-behind participant lifestyle questionnaires: 2004 & 2006*, Ann Arbor: Survey Research Center, Institute for Social Research.
- Cierniak-Piotrowska M., Marciniak G., Stańczak J., 2015, *Statystyka zgonów i umieralności z powodu chorób układu krążenia [w:] Z. Strzelecki, J. Szymborski (red.), Zachorowalność i umieralność na choroby układu krążenia a sytuacja demograficzna Polski*, Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa.
- Cohen S., Wills T.A., 1985, *Stress, social support, and the buffering hypothesis*, Psychological Bulletin, no. 98(2), s. 310.
- Cohen S., Tyrrell D., Smith A., 1991, *Psychological stress and susceptibility to the common cold*, New England Journal of Medicine, no. 325, s. 606.
- Cole S.W., Kemeny M.E., 2001, *Psychosocial influences on the progression of HIV infection*, Psychoneuroimmunology, no. 2, s. 583–612.
- Commons K.G., 2010, *Neuronal pathways linking substance P to drug addiction and stress*, Brain research, no. 1314, s. 175–182.
- Cook W.W., Medley D.M., 1954, *Proposed hostility and pharisaic-virtue scales for the MMPI*, Journal of Applied Psychology, no. 38(6), s. 414.
- Costa Jr P.T. et al., 1986, *Cynicism and paranoid alienation in the Cook and Medley HO Scale*, Psychosomatic Medicine, no. 48(3), s. 283–285.
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny. Polski paradoks*, Zarządzanie Publiczne, no. 2(4), s. 5–28.
- Czapiński J., Panek T., 2009, *Diagnoza społeczna 2009, Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- DiVincenzo L. et al., 2014, *Connecting the dots – Establishing causality between chronic stress, depression, and cardiovascular disease*, Journal of Applied Physiology, no. 117, s. 957–958.

- Dølvik J.E., Visser J., 2009, *Free movement, equal treatment and workers' rights: can the European Union solve its trilemma of fundamental principles?*, *Industrial relations journal*, no. 40(6), s. 491–509.
- Eurostat, *Key figures on Europe. 2015 edition*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Everson S.A. et al., 1996, *Hopelessness and risk of mortality and incidence of myocardial infarction and cancer*, *Psychosomatic Medicine*, no. 58(2), s. 113–121.
- Everson S.A. et al., 1997, *Hostility and increased risk of mortality and acute myocardial infarction: the mediating role of behavioral risk factors*, *American Journal of Epidemiology*, no. 146(2), s. 142–152.
- Feldman M. et al., 1986, *Life events, stress and psychosocial factors in men with peptic ulcer disease: a multidimensional case-controlled study*, *Gastroenterology*, no. 91, s. 1370.
- Fredrickson B.L. et al., 2008, *Open hearts build lives: Positive emotions, induced through loving-kindness meditation, build consequential personal resources*, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 95(5), s. 1045–1062.
- Gallo L.C., Smith T.W., 1998, *Construct validation of health-relevant personality traits: Interpersonal circumplex and five-factor model analyses of the Aggression Questionnaire*, *International Journal of Behavioral Medicine*, no. 5(2), s. 129–147.
- Goergen T., 2001, *Stress, conflict, elder abuse and neglect in German nursing homes: A pilot study among professional caregivers*, *Journal of Elder Abuse & Neglect*, no. 13(1), s. 1–2.
- Gotink R.A. et al., 2015, *Standardised Mindfulness-Based Interventions in Healthcare: An Overview of Systematic Reviews and Meta-Analyses of RCTs*, *PloS one*, no. 10(4): s. e0124344
- Greenwood D. et al., 1996, *Coronary heart disease: a review of the role of psychosocial stress and social support*, *Journal of Public Health Medicine*, no. 18, s. 221.
- Hancock P.A., Ganey H.C., 2003, *From the inverted-U to the extended-U: The evolution of a law of psychology*, *Journal of Human Performance in Extreme Environments*, no. 7(1), s. 3.
- Harper S. et al., 2002, *Life course socioeconomic conditions and adult psychosocial functioning*, *International Journal of Epidemiology*, no. 31(2), s. 395–403.
- Haukkala A., 2002, *Socio-economic differences in hostility measures-A population based study*, *Psychology and Health*, no. 17(2), s. 191–202.
- Hayes A.F., 2013, *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*, New York: Guilford Press.
- House J.S., 1981, *Work Stress and Social Support*, Massachusetts: Addison Wesley Longman Publishing Company.
- Janicki Deverts D., Cohen S., Doyle W.J., 2016, *Dispositional Affect Moderates the Stress-Buffering Effect of Social Support on Risk for Developing the Common Cold*, *Journal of Personality*. Epub ahead of print.
- Johnson J.G. et al., 2001, *Hopelessness as a mediator of the association between social support and depressive symptoms: Findings of a study of men with HIV*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, no. 69(6), s. 1056–1060.
- Joiner T.E., Rudd M.D., 1995, *Negative attributional style for interpersonal events and the occurrence of severe interpersonal disruptions as predictors of self-reported suicidal ideation*, *Suicide and Life-Threatening Behavior*, no. 25(2), s. 297–304.

- Joy A. *et al.*, 2012, *Fast fashion, sustainability, and the ethical appeal of luxury brands*, *Fashion Theory*, no. 16(3), s. 273–295.
- Juczynski Z., Ogińska-Bulik N., 2009, *Narzędzia pomiaru stresu i radzenia sobie ze stresem*, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Kafetsios K., Sideridis G.D., 2006, *Attachment, Social Support and Well-being in Young and Older Adults*, *Journal of Health Psychology*, no. 11(6), s. 863–875.
- Kanno T. *et al.*, 2013, *Peptic ulcers after the Great East Japan earthquake and tsunami: possible existence of psychosocial stress ulcers in humans*, *Journal of Gastroenterology*, no. 48(4), s. 483–490.
- Kamp Dush C.M., Amato P.R., 2005, *Consequences of relationship status and quality for subjective well-being*, *Journal of Social and Personal Relationships*, no. 22(5), s. 607–627.
- Kasser T., 2003, *The high price of materialism*, New York: MIT Press.
- Kasser T., Ryan R.M., 1993, *A dark side of the American dream: correlates of financial success as a central life aspiration*, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 65(2), s. 410.
- Karst H. *et al.*, 2002, *Glucocorticoids alter calcium conductances and calcium channel subunit expression in basolateral amygdala neurons*, *European Journal of Neuroscience*, no. 16, s. 1083.
- Kearney P.M. *et al.*, 2005, *Global burden of hypertension: Analysis of worldwide data*, *Lancet*, no. 365, s. 217–223.
- Kessler R.C., McLeod J.D., Wethington E., 1985, *The costs of caring: A perspective on the relationship between sex and psychological distress*. In *Social support: Theory, research and applications*, Rotterdam: Springer Netherlands.
- Knoll N., Schwarzer R., 2002, *Gender and age differences in social support: A study of East German migrants*, IOS Press, no. 327, s. 198–210.
- Krause N., Herzog A.R., Baker E., 1992, *Providing support to others and well-being in later life*, *Journal of gerontology*, no. 47(5), s. 300–311.
- Kraut R. *et al.*, 1998, *Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being?*, *American Psychologist*, no. 53(9), s. 1017.
- Kurman J., 2011, *What I do and what I think they would do: Social axioms and behaviour*, *European Journal of Personality*, no. 25(6), s. 410–423.
- Kuss D. *et al.*, 2014, *Internet addiction: a systematic review of epidemiological research for the last decade*, *Current Pharmaceutical Design*, no. 20(25), s. 4026–4052.
- Lamis D.A. *et al.*, 2016, *Depressive symptoms and suicidal ideation in college students: the mediating and moderating roles of hopelessness, alcohol problems, and social support*, *Journal of Clinical Psychology*, no. 72(9), s. 919–932.
- Lazarus R., Folkman S., 1984, *Stress, appraisal, and coping*, New York: Springer Publishing Company.
- Leary T., 1957, *The Interpersonal Theory of Personality*, New York: Ronald Press.
- Lepore S.J., 1995, *Cynicism, social support, and cardiovascular reactivity*, *Health Psychology*, no. 14(3), s. 210.
- Lynch J.W., Kaplan G.A., Salonen J.T., 1997, *Why do poor people behave poorly? Variation in adult health behaviours and psychosocial characteristics by stages of the socioeconomic lifecourse*, *Social Science & Medicine*, no. 44(6), s. 809–819.

- Lyubomirsky S., 2008, *The how of happiness. A scientific approach to getting the life you want*, London: Penguin.
- MacKinnon D.P., Lockwood C.M., Williams J., 2004, *Confidence limits for the indirect effect: Distribution of the product and resampling methods*, *Multivariate Behavioral Research*, no. 39(1), s. 99–128.
- McDowell T.L., Serovich J.M., 2007, *The effect of perceived and actual support on the mental health of HIV-positive persons*, *AIDS Care*, no. 19, s. 1223–1229.
- McLuhan M., 1963, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto: University of Toronto.
- Melges F.T., Bowlby J., 1969, *Types of hopelessness in psychopathological proces*, *Archives of General Psychiatry*, no. 20(6), s. 690–699.
- Mettovaara H.L. et al., 2006, *Cynical hostility as a determinant of toothbrushing frequency and oral hygiene*, *Journal of Clinical Periodontology*, no. 33(1), s. 21–28.
- Mikulincer M., Florian V., 2000, *Exploring individual differences in reactions to mortality salience: Does attachment style regulate terror management mechanisms?*, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 79(2), s. 260.
- Mokosińska M., Sawicki A., Atroszko P.A., 2016, *Relationship between cynical hostility and socioeconomic status from educational perspective, Preliminary research [w:] J. Leśny, J. Nyćkowiak (red.), Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne*, Poznań: Młodzi Naukowcy.
- Morahan-Martin J., Schumacher P., 2003, *Loneliness and social uses of the Internet*, *Computers in Human Behavior*, no. 19(6), s. 659–671.
- Moreno-Smith M., Lutgendorf S.K., Sood A.K., 2010, *Impact of stress on cancer metastasis*, *Future Oncology*, no. 6(12), s. 1863–1881.
- Munck A., Guyre P., 1991, *Glucocorticoids and immune function*, *Psychoneuroimmunology*, no. 2, s. 583.
- Newcomer J. et al., 1999, *Decreased memory performance in healthy humans induced by stress-level cortisol treatment*, *Archives of General Psychiatry*, no. 56, s. 527.
- Nie N.H., Erbring L., 2000, *Internet and society*, *Stanford Institute for the Quantitative Study of Society*, no. 3, s. 14–19.
- Norris F.H., Kaniasty K., 1996, *Received and perceived social support in times of stress: A test of the social support deterioration deterrence model*, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 71, s. 498–511.
- O'Connor R. et al., 2004, *Hopelessness, stress, and perfectionism: The moderating effects of future thinking*, *Cognition & Emotion*, no. 18(8), s. 1099–1120.
- O'Neil J.N., Emery C.F., 2002, *Psychosocial vulnerability, hostility, and family history of coronary heart disease among male and female college students*, *International Journal of Behavioral Medicine*, no. 9(1), s. 17.
- Palmisano M., Pandey S.C., 2017, *Epigenetic mechanisms of alcoholism and stress-related disorders*, *Alcohol*, no. 60, s. 7–18.
- Panzarella C., Alloy L.B., Whitehouse W.G., 2006, *Expanded hopelessness theory of depression: On the mechanisms by which social support protects against depression*, *Cognitive Therapy and Research*, no. 30(3), s. 307–333.
- Peirce R.S. et al., 2000, *A longitudinal model of social contact, social support, depression, and alcohol use*, *Health Psychology*, no. 19(1), s. 28.

- Piferi R.L., Lawler K.A., 2006, *Social support and ambulatory blood pressure: An examination of both receiving and giving*, International Journal of Psychophysiology, no. 62(2), s. 328–336.
- Pollitt R.A. et al., 2005, *Mediation and modification of the association between hopelessness, hostility, and progression of carotid atherosclerosis*, Journal of Behavioral Medicine, no. 28(1), s. 53–64.
- Pommersbach J., 1998, *Wsparcie społeczne a choroba*, Przegląd Psychologiczny, nr 31(2), s. 503–525.
- Preacher K.J., Hayes A.F., 2004, *SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models*, Behavior Research Methods, Instruments, & Computers, no. 36(4), s. 717–731.
- Preacher K.J., Hayes A.F., 2008, *Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models*, Behavior Research Methods, no. 40(3), s. 879–891.
- Randall P., Scott T., 1997, *Mri-based Measurement of Hippocampal Volume in Patients With Combat-related Posttraumatic Stress Disorder*, Year Book of Psychiatry and Applied Mental Health, no. 1997(7), s. 294–296.
- Ross L., 1977, *The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process*, Advances in Experimental Social Psychology, no. 10, s. 173–220.
- Ryan R.M., Deci E.L., 2000, *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*, American Psychologist, no. 55(1), s. 68.
- Samaha M., Hawi N.S., 2016, *Relationships among smartphone addiction, stress, academic performance, and satisfaction with life*, Computers in Human Behavior, no. 57, s. 321–323.
- Sandstrom H., Huerta S., 2013, *The Negative Effects of Instability on Child Development: A Research Synthesis*, Washington (DC): Urban Institute.
- Sato A.F., Fahrenkamp A.J., 2016, *From Bench to Bedside: Understanding Stress-Obesity Research Within the Context of Translation to Improve Pediatric Behavioral Weight Management*, Pediatric Clinics of North America, no. 63(3), s. 401–423.
- Sawicki A., Atroszko B., Atroszko P., 2016, *Uwarunkowania i potencjalne konsekwencje cynicznej wrogości w perspektywie edukacyjnej* [w:] A. Nawrocka, F. Makurat, R. Breska (red.), *Psychospołeczne aspekty zdrowia*, Sopot: Athenae Gedanenses.
- Sen A., 2002, *How to judge globalism*, The American Prospect, no. 13(1), s. 1–14.
- Schwarzer R., Knoll N., Rieckmann N., 2004, *Social support*, Health Psychology, no. 158, s. 181.
- Sendal L. et al., 2016, *The mediating effect of coping strategies on cynical hostility and perceived stress: preliminary findings* [w:] J. Leśny, J. Nyckowiak (red.), *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne*, Poznań: Młodzi Naukowcy.
- Sendal L. et al., 2016, *Relationship of cynical hostility with anxiety and depressiveness among university students in Poland* [w:] J. Leśny, J. Nyckowiak (red.), *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne*, Poznań: Młodzi Naukowcy.
- Seligman M.E.P., 1975, *Helplessness: On Depression, Development, and Death*, San Francisco: W.H. Freeman and Company.

- Selye H., 1979, *The Stress Concept and some of its Implications* [w:] V. Hamilton, D.M. Warburton (eds.), *Human Stress and Cognition*, London: John Wiley & Sons.
- Sęktas M. et al., 2016, *Relationship between cynical hostility and values from educational perspective preliminary research* [w:] J. Leśny, J. Nyćkowiak (red.), *Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce. Nauki humanistyczne i społeczne*, Poznań: Młodzi Naukowcy.
- Sin N.L., Lyubomirsky S., 2009, *Enhancing well-being and alleviating depressive symptoms with positive psychology interventions. A practice-friendly meta-analysis*, *Journal of Clinical Psychology*, no. 65(5), s. 467–487.
- Smart R.G., 1968, *Future time perspective in alcoholic and social drinkers*, *Journal of Abnormal Psychology*, no. 73, s. 81–83.
- Smith T.W., 1992, *Hostility and health: current status of a psychosomatic hypothesis*, *Health Psychology*, no. 11(3), s. 139.
- Smith T.W., 1994, *Concepts and methods in the study of anger, hostility, and health* [w:] A.W. Siegman, T.W. Smith (eds.), *Anger, hostility, and the heart*, New Jersey: Erlbaum.
- Smith T.W. et al., 2004, *Hostility, anger, aggressiveness, and coronary heart disease: An interpersonal perspective on personality, emotion, and health*, *Journal of Personality*, no. 72(6), s. 1217–1270.
- Smith T.W. et al., 2003, *Hostility, anger, and cardiovascular reactivity during marital interaction*, paper presented at American Psychosomatic Society.
- Smith T.W. et al., 1988, *Cynical hostility at home and work: Psychosocial vulnerability across domains*, *Journal of Research in Personality*, no. 22(4), s. 525–548.
- Soulsby L.K., Bennett K.M., 2015, *Marriage and psychological wellbeing: The role of social support*, *Psychology*, no. 6(11), s. 1349.
- Stavrova O., Ehlebracht D., 2016, *Cynical beliefs about human nature and income: Longitudinal and cross-cultural analyses*, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 110(1), s. 116.
- Steptoe A., Kivimäki M., 2013, *Stress and cardiovascular disease: an update on current knowledge*, *Annual Review of Public Health*, no. 34, s. 337–354.
- Taylor C.A. et al., 2009, *Intimate partner violence, maternal stress, nativity, and risk for maternal maltreatment of young children*, *American Journal of Public Health*, no. 99(1), s. 175–183.
- Technow J.R. et al., 2015, *Stress sensitivity interacts with depression history to predict depressive symptoms among youth: Prospective changes following first depression onset*, *Journal of Abnormal Child Psychology*, no. 43(3), s. 489–501.
- Tomasello M., 2014, *The ultra-social animal*, *European Journal of Social Psychology*, no. 44(3), s. 187–194.
- Twenge J.M. et al., 2008, *Egos inflating over time: a cross-temporal meta-analysis of the Narcissistic Personality Inventory*, *Journal of Personality*, no. 76(4), s. 875–902.
- Uchino B.N., Cacioppo J.T., Kiecolt-Glaser J.K., 1996, *The relationship between social support and physiological processes: a review with emphasis on underlying mechanisms and implications for health*, *Psychological Bulletin*, no. 119(3), s. 488.
- Vitalari N.P., Venkatesh A., Gronhaug K., 1985, *Computing in the home: Shifts in the time allocation patterns of households*, *Communications of the ACM*, no. 28(5), s. 512–522.

- Wallsten S.M. *et al.*, 1999, *Disability and depressive symptoms in the elderly: The effects of instrumental support and its subjective appraisal*, *The International Journal of Aging and Human Development*, no. 48(2), s. 145–159.
- Whiteman M.C. *et al.*, 1997, *Hostility, cigarette smoking and alcohol consumption in the general population*, *Social Science & Medicine*, no. 44(8), s. 1089–1096.
- Williams R., Littman A., 1996, *Psychosocial factors: role in cardiac risk and treatment, strategies*, *Cardiology Clinics*, no. 14, s. 97.
- Williams S.L., Mickelson K.D., 2008, *A paradox of support seeking and rejection among the stigmatized*, *Personal Relationships*, no. 15, s. 493–509.
- Wiggins J.S., 1996, *The five-factor model of personality: Theoretical perspectives*, New York–Londyn: Guilford Press.
- Yerkes R.M., Dodson J.D., 1908, *The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation*, *Journal of Comparative Neurology and Psychology*, no. 18, s. 459–482.
- Zawadzka A.M., 2014, *Wartości, cele i dobrostan w kulturze konsumpcji* [w:] A.M. Zawadzka, M. Niesiołędzka, D. Godlewska-Werner (red.), *Kultura konsumpcji – wartości, cele, dobrostan: Psychologiczne aspekty zjawiska*, Warszawa: Wydawnictwo Stowarzyszenia Filomatów.
- Žemojtel-Piotrowska M., Piotrowski J., Clinton A., 2015, *Materialism, subjective well-being and psychological entitlement: interplay between materialism and social functioning*, *Ceskoslovenska Psychologie*, no. 59, s. 56.
- Žmuda N., 2014, *Dobrostan w związku a materializm i wartości poszukiwane w zakupach*, niepublikowana praca magisterska, Uniwersytet Gdański.

Justyna Siemionow¹

Wybrane teoretyczne aspekty zjawiska niedostosowania społecznego w perspektywie poznawczej. Rozważania na pograniczu nauk: pedagogiki i psychologii

Celem prezentowanego artykułu jest wskazanie wybranych teoretycznych podstaw zjawiska niedostosowania społecznego w odniesieniu do interdyscyplinarnego charakteru, zarówno pedagogiki ogólnej, jak i pedagogiki resocjalizacyjnej. W artykule przedstawiona jest perspektywa kognitywna jako teoretyczna podstawa do projektowania i organizowania działań wychowawczych w odniesieniu zarówno do nieletnich, jak i dorosłych sprawców. Praca prezentuje poznawczą, szeroko dziś stosowaną, teorię przestępczego stylu myślenia i życia według Glena D. Waltersa, która akcentuje związek między przyjmowaniem i przetwarzaniem informacji przez człowieka a jego przestępczym działaniem. Wspólny mianownik dla osiągnięć dzisiejszej pedagogiki resocjalizacyjnej oraz perspektywy poznawczej w psychologii może stać się źródłem licznych inspiracji do poszukiwania skutecznych rozwiązań w procesie resocjalizacji. Niezbędne do tego jest doprecyzowanie i jasne określenie kluczowych dla tego procesu pojęć.

Słowa kluczowe: niedostosowanie społeczne, pedagogika resocjalizacyjna, pedagogika kreująca, perspektywa poznawcza w psychologii i pedagogice

Some selected theoretical aspects of the social maladjustment in the cognitive perspective. The considering in the borderland: of pedagogy and psychology

The article presents chosen theoretical aspects of the social maladjustment. This is an important issue for interdisciplinary character, of both general pedagogy, and rehabilitation pedagogy. In the article the reader is able to remind the most important theses of cognitive psychology and gets to know how to combine them with pedagogy perspective. The main conclusion of this article sounds that a cognitive perspective as a theoretical base is

¹ Uniwersytet Gdański; justyna.siemionow@ug.edu.pl.

the best solution for organizing process of social rehabilitation for juveniles and adults. The article mentioned as the example of cognitive, widely today often used – theory of the criminal style of thinking and a lifestyle which is created by Glen D. Walters. To sum it up we can say that interdisciplinary character of rehabilitation pedagogy is a chance of seeking efficient solutions for researchers.

Key words: socially maladjusted, social rehabilitation pedagogy, creating pedagogy, cognitive aspect in psychology and pedagogy

Wprowadzenie

Stała zmienność współczesnego świata we wszystkich jego wymiarach wyznacza linię rozwoju cywilizacji dzisiejszego człowieka, który jest jednocześnie jego sprawcą (twórcą) i ofiarą. Stąd też, dla nauk społecznych, w tym pedagogiki resocjalizacyjnej, płyną wciąż nowe wyzwania, wymagające od jej przedstawicieli budowania oryginalnych konstruktów teoretycznych, metodologicznych i metodycznych w toku transdyscyplinarnych poszukiwań i głębokich penetracji dokonanych w innych dyscyplinach naukowych (Nowak 2011: 143). O współczesnej pedagogice resocjalizacyjnej możemy powiedzieć, że stała się ona nauką usługową, co oznacza, że oczekuje się od jej twórców już nie tylko teoretycznych koncepcji, ale również gotowych pomysłów, rozwiązań czy też inspiracji w zakresie działań resocjalizacyjnych. Ponadto, oczekiwania te dotyczą także możliwości weryfikacji prowadzonych działań, ich oceny, co w dalszej kolejności powinno doprowadzić do wskazania skutecznych form pracy z osobami niedostosowanymi społecznie. Nie jest to zadanie łatwe, gdyż pedagogika resocjalizacyjna w perspektywie takich wyzwań stanęła wobec licznych trudności, których nie jest w stanie rozwiązać samodzielnie jako nauka, pomimo iż nie jest dyscypliną jednorodną, a jej dorobek badawczy jest bogaty i różnorodny. Fundamenty pedagogiki opierają się na osiągnięciach nauk medycznych, prawnych i społecznych. Interdyscyplinarny charakter dzisiejszej pedagogiki resocjalizacyjnej jest jej wielkim atutem, ale też jednocześnie trudnością dla praktyków, którzy nie są w stanie znaleźć wspólnego punktu odniesienia do prowadzonych działań. Oznacza to także, że jej bazy teoretyczna i metodyczna nie są jednorodne metodologicznie.

Pedagogika resocjalizacyjna swoje podstawy teoretyczne opiera, jak już wspomniano, na wielu różnych źródłach, sięgając do nauk m.in. filozoficznych, psychologicznych, kryminologicznych, medycznych i pedagogicznych. Jednocześnie na gruncie już zaadoptowanych teorii próbuje tworzyć własne koncepcje, wyjaśniające przyczyny niedostosowania społecznego oraz różnych patologicznych form funkcjonowania i działalności człowieka. Działalność praktyczna pedagogiki resocjalizacyjnej oparta jest na współdziałaniu wielu teorii reprezentujących różne nurty i dyscypliny naukowe. Tak szerokie podejście stanowi niekwestionowaną

praktyczną zaletę, ale jednocześnie stwarza przesłanki do różnych wątpliwości i sporów metodologicznych (Konopczyński 2006: 50–51).

W prezentowanym artykule przyjęto założenie, że pedagogika resocjalizacyjna jest przede wszystkim nauką praktyczną, jej wielotorowość w poszukiwaniu skutecznych rozwiązań wobec osób niedostosowanych społecznie może stanowić o jej sukcesie lub porażce. Kolejne przyjęte tu założenie dotyczy tego, że to, co człowiek czuje, myśli i jak się zachowuje, jak reaguje na określone bodźce, zależy przede wszystkim od procesów przetwarzania docierających do niego informacji – od sposobu, w jaki rozumie on bieżącą sytuację i napotykaną w niej ludzi. Sposób interpretacji tych danych zależy natomiast od posiadanej już wiedzy i tego, jakie treści są aktualnie dostępne i aktywne (Wojciszke 2002: 20). Podejście poznawcze wyjaśnia przyczyny określonych zachowań jednostki bieżącą interpretacją konkretnej sytuacji, w jakiej się ona znalazła. Ujęcie poznawcze poświęca wiele uwagi problemowi, w jaki sposób te struktury wiedzy są zorganizowane, co wpływa na osobistą wiedzę jednostki i jak się ona kształtuje, jak określone informacje są wydobywane z pamięci, jak wpływają na rozumienie oraz zapamiętywanie odbieranych informacji. Można zatem stwierdzić, że zachowanie człowieka zależy w większym stopniu od tego, jak rozumie on otaczający go świat niż od tego, jaki ten świat w istocie jest.

Paradygmat poznawczy nie jest w pełni jednolity, jednak jego podstawowe założenia są wspólne. Stosowane w obrębie tego paradygmatu konstrukty opisowe i wyjaśniające odpowiadają wymogom operacjonalizacyjnym, umożliwiającym pomiar różnych zmiennych, a w konsekwencji poprawnej naukowo weryfikacji twierdzeń (Stanik 2013: 147). Zasadniczym obiektem badań pedagogiki resocjalizacyjnej jest człowiek, który z różnych przyczyn nie jest w stanie prawidłowo funkcjonować w społeczeństwie oraz realizować swoich potrzeb w oparciu o obowiązujące normy i zasady życia społecznego. Stąd też obecny na gruncie psychologii poznawczej sposób ujmowania osobowości człowieka, jako ogólnego systemu organizacji informacji podmiotu poznającego świat, innych oraz siebie samego, a także systemu, który nie tylko odzwierciedla otaczającą rzeczywistość, ale jednocześnie wyznacza swoje cele, zadania, tworzy plany, pozwala zrozumieć, dlaczego ten człowiek tak się zachowuje oraz jakie czynniki leżą u podstaw jego działań. Równie istotną kwestią dla pedagogiki resocjalizacyjnej jest to, jak pomóc i ponownie zsocjalizować takiego człowieka, jakie projektować działania i programy wspierające proces społecznej readaptacji, aby mógł on właściwie i prospołecznie funkcjonować w środowisku otwartym.

Niedostosowanie społeczne – komplikacje terminologiczne

Ciekawe poznawczo oraz niezmiernie przydatne rozważania na temat pojęcia resocjalizacja podjął Jan Szałański (2008: 14–21), akcentując, że istotny mankament stosowanych często w literaturze przedmiotu terminów „resocjalizacja” i „reintegracja”

jak i terminu wywodzącego się z języka angielskiego – „readaptacja”, stanowi przedrostek „re”, oznaczający przywracanie czegoś, co już wcześniej zaistniało. Tymczasem spośród osób poddawanych procesowi resocjalizacji zaledwie nieznaczna część była właściwie socjalizowana, zdecydowana większość nie, a zatem nie ma tu mowy o przywracaniu stanu, który już wcześniej został przez jednostkę osiągnięty, a później utracony w wyniku określonych doświadczeń. Interesujące rozwiązanie wskazał Lesław Pytka (2000). Zaproponował on autorski projekt instytucji dla nieletnich: Młodzieżowy Ośrodek Adaptacji Społecznej – MOAS – do której byliby kierowani nieletni na podstawie prawomocnego postanowienia sądu, kontrolującego również zasadność pobytu nieletnich. Zaprezentowane przez wspomnianego autora założenia, cele i główne zadania MOAS są bardzo zbliżone do aktualnie istniejących Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych, gdzie podmiotowe traktowanie wychowanków, indywidualizacja pracy, koncentracja na mocnych stronach nieletnich – to przyjmowane priorytety w pracy wychowawczej.

Sposób nazywania i definiowania osób resocjalizowanych, procesu resocjalizacji, jak i działań w niego wpisanych jest jedną z ważniejszych kwestii decydującej o tożsamości pedagogiki resocjalizacyjnej jako subdyscypliny pedagogiki, jak i tożsamości reprezentujących ją teoretyków i praktyków. Odpowiedzi na kluczowe pytania: „kim jest osoba resocjalizowana?”, „jak ją właściwie określać?”, mają bardzo istotne znaczenie dla procesu diagnozy oraz wyboru dalszych rozwiązań w procesie resocjalizacji. Terminem najbardziej nośnym, jednoznacznym, utworzonym specjalnie po to, by eksponować i rozwijać swoistość pedagogicznego podejścia do resocjalizacji, jest termin wykolejenia społecznego. Został on zaproponowany przez klasyków pedagogiki specjalnej, Czesława Czapówa oraz Stanisława Jedlewskiego, w książce pt. *Pedagogika resocjalizacyjna* (1971). Termin ten był konsekwentnie stosowany przez tych oraz innych autorów. Określa się nim stan osobowości i zachowania, którego istotą jest antagonizm destruktywny, będący układem postaw wraz z towarzyszącymi mu zachowaniami o charakterze agresywnym, nazywanymi reakcjami negatywnymi (Bartkowicz 2013: 15). Postawy antagonistyczno-destruktywne mają trzy warstwy: poznawczą, emocjonalną i behawioralną. W warstwie poznawczej, czyli percepcyjnej, są pojęciami i przekonaniami jednostki na temat własnej osoby, otaczającej rzeczywistości oraz zachodzących w niej zjawisk. W kolejnej warstwie – emocjonalnej – są wrogimi, negatywnymi nastawieniami wobec konkretnych elementów, sytuacji, osób, natomiast w warstwie behawioralnej – to negatywne zachowania i czynności. Antagonizm destruktywny jest w istocie systemem nawyków agresywnego myślenia, odczuwania i zachowania. Termin ten uświadamia, że istotą wykolejenia społecznego jest wysoki poziom agresji, a tym samym najważniejsze zadanie to praca z agresorem, wskazanie przyczyn takich zachowań oraz ich korekcja. Termin „wykolejenie społeczne” doskonale wpisuje się we współczesne, poznawczo-behawioralne podejście do rozumienia przestępczości, osoby przestępcy, jak i procesu jego resocjalizacji. „Wykolejenie społeczne”, coraz rzadziej stosowane pojęcie, z uwagi na jego mocno negatywny i deterministyczny charakter, nie da-

jący zbyt wiele optymizmu i nadziei w zmianę osoby wykołejonej społecznie, zostało zastąpione terminem: „niedostosowanie społeczne”. Aleksander Makowski akcentuje, że pojęcie „wykołejenie społeczne” jest traktowane przez niego jako degeneracja biopsychospołeczna, wynaturzenie, właściwe jednostkom niedostosowanym społecznie o głębokim stopniu dewiacji, która sprawia, że pozostają one w drastycznej kolizji z prawem i społeczeństwem (Makowski 1997: 50). Wielu autorów pojęcia „niedostosowanie społeczne” i „nieprzystosowanie społeczne” stosuje zamiennie, inna grupa autorów podkreśla odrębność znaczeniową tych terminów. Wspomniany Makowski uznaje, że – o ile niedostosowanie społeczne to dewiacja osobowościowa, która jest spowodowana czynnikami biologicznymi lub środowiskowymi, wpływającymi negatywnie na kontakty społeczne jednostki, jej aktywność i harmonię życia, co w znacznej mierze uniemożliwia jej konstruktywną socjalizację, efektywną naukę i wychowanie itd. – o tyle nieprzystosowanie społeczne jest specyficznym stanem jednostki, który utrudnia jej adaptację do określonych warunków życia w danym środowisku (Paszkiwicz 2012: 11–12).

Bronisław Urban w wielu swoich publikacjach (m.in. 1998, 2000, 2012) akcentował, że niedostosowanie nie jest tożsame z przestępczością, którą wspomniany autor traktował jako końcowy etap rozwoju zjawiska niedostosowania. W jego obszarze nie mieści się bowiem przestępczość nieumyślna, niezawiniona czy też przypadkowa. Z kolei do niedostosowania społecznego można zaliczyć wiele przejawów dewiacji i patologii społecznej, które nie przekraczają norm prawnych, jednak naruszają wiele norm moralno-obyczajowych oraz zasad współżycia społecznego (Urban 2007: 303). Niedostosowanie społeczne ma wymiar psychologiczny (jest wewnętrznym niekorzystnym stanem emocjonalno-motywacyjnym) oraz socjologiczny, wyrażający się w sferze behawioralnej, w naruszaniu norm moralnych i prawnych. Skuteczność profilaktyki i terapii jednostek niedostosowanych wymaga przyjęcia w miarę ścisłego określenia samego pojęcia niedostosowania, zrozumiałego dla wszystkich uczestników procesu resocjalizacji oraz stosowania w praktyce diagnostycznej jednolitych kryteriów (Urban 2007: 302).

Analiza wybranych (wspomnianych powyżej) publikacji z zakresu pedagogiki i psychologii wskazuje zatem na brak jednolitej terminologii używanej do nazywania zachowań czy też funkcjonowania jednostek lub form życia zbiorowości ludzkich, które są nieadekwatne do ustanowionych, ogólnych wymogów i nakazów w konkretnych systemach społecznych. Ta nieadekwatność zachowań podejmowanych przez daną jednostkę, polegająca na łamaniu przez nią norm bądź ignorancji oczekiwań społecznych, najogólniej bywa określana jako patologia. To bardzo szerokie pojęcie, które nie oddaje uwarunkowań całego procesu, a jedynie jego efekt w postaci naruszania obowiązujących norm społecznych, prawnych i obyczajowych. Termin „patologia” stosowany jest do określenia zjawisk, które uważa się za świadczące o pewnych odchyleniach od obowiązujących w danym społeczeństwie czy grupie norm. Im ważniejsza norma dla danej społeczności, tym silniejsze naznaczenie jednostki. Terminem tym określa się z reguły zjawiska niepożądane, które powodują lub mogą powodować pewne skutki negatywne dla

rozwoju całej społeczności lub określonego społeczeństwa. Pojęcie patologii bywa używane zamiennie z takimi pojęciami jak: dewiacja, dezorganizacja życia społecznego, problemy społeczne.

Wspomniana „nieadekwatność zachowania” jednostki bywa także w literaturze przedmiotu określana jako: niedostosowanie społeczne, nieprzystosowanie społeczne, wykolejenie społeczne, zachowania dewiacyjne, zaburzenia w zachowaniu, demoralizacja, zachowanie patologiczne lub zachowanie przestępcze. Istotą pojęcia „przystosowanie” jest interakcja między jednostką a jej otoczeniem społecznym. Pojęcie nieprzystosowania społecznego jest zatem stosowane wobec jednostek, których funkcjonowanie społeczne jest zaburzone. Jednoznaczne zdefiniowanie, na czym to zaburzenie polega, okazuje się trudnym zadaniem, stąd też formułowane są różne definicje (Ostrihanska 1997: 15). Na podstawie literatury obu nauk – psychologii i pedagogiki – można stwierdzić, że autorzy nie dążą na siłę do wskazania jednej, uniwersalnej definicji omawianego zjawiska, prezentują zazwyczaj ich kilka, akcentując te, które są najbardziej przydatne dla praktyki pedagogicznej. Można wśród tych analiz odszukać również głosy wskazujące, że ta podkreślana przez wielu autorów różnorodność określeń i definicji zjawiska niedostosowania społecznego utrudnia opracowanie jednoznacznych, skutecznych metod i form pracy, a tym samym programów do realizacji zarówno w środowisku, jak i w instytucjach. Jednakże, różnorodność definicji i wielość podejść do zjawiska niedostosowania społecznego podkreślają jego wielowymiarowy i złożony charakter, zwracają uwagę na konieczność mobilizowania wysiłków różnych specjalistów, różnych resortów na rozwiązanie problemu przestępczości nieletnich oraz zaburzeń w zachowaniu i funkcjonowaniu społecznym.

Proces przystosowania społecznego rozumiany jako integracja jednostki ze społeczeństwem, wyznaczanie przez nią określonych celów życiowych korzystnych dla niej samej, jak i ogółu społeczeństwa, wchodzenie młodych osób we właściwe, zgodne w ich predyspozycjami role społeczne, a także formowanie się ich społecznej osobowości – przebiega w społeczeństwie zróżnicowanym, podzielonym, pełnym konfliktów, wśród zmian wnoszonych przez nowe odkrycia techniczne, przemian kulturowych oraz kryzysów społeczno-politycznych. Proces ten jest szczególnie trudny w okresach szybkich zmian społecznych, wymagających od jednostek poszukiwania własnej drogi i własnej tożsamości, a przede wszystkim zrozumienia otaczającej, zmieniającej się dynamicznie, rzeczywistości (Ostrihanska 1997: 14–15). Dzisiejsza rzeczywistość wymaga od ludzi funkcjonowania na wysokim „poziomie energetycznym”, aby nadążyć za określonymi zmianami, lub też umiejętności zdystansowania się do tych przemian, narzucanego przez media stylu życia i realizowania własnych celów. Jednocześnie ta sama rzeczywistość jest w wysokim stopniu lękotwórcza, wzmagająca określone obawy i niepokoje. Im słabsza zatem jednostka, tzn. o nieukształtowanym właściwie obrazie „ja”, nieadekwatnej samoocenie, obniżonych możliwościach poznawczych, dominującym w regulacji zachowania systemie popędowo-emocjonalnym, tym trudniej będzie jej właściwie przystosować się do dzisiejszej rzeczywistości.

Wychowanie resocjalizujące a resocjalizacja – proces korekcji osobowości

Termin „resocjalizacja” nie w pełni prezentuje fakt, że jest to działalność pedagogiczna, a ponieważ może także sprzyjać traktowaniu działalności resocjalizacyjnej jako bliżej niesprecyzowanych, organizacyjno-dyscyplinarnych przedsięwzięć, w niezrozumiały dla innych sposób przywracających zaburzoną jednostkę społeczeństwu. W terminie tym, użytym w odniesieniu do nieletnich kierowanych przez sądy do różnych instytucji ukryte jest pewne uzasadnienie dla określonej dotkliwości fizycznej i psychicznej, związanej z pobytem w tego typu placówkach – przyzwolenie na określony stopień dyscypliny, rygor (nieodłączne atrybuty powszechnego wciąż poczucia sprawiedliwości, opartego na idei kary i odwetu) (Bartkiewicz 2001: 9). Odwołując się do terminu „wychowanie resocjalizujące” pełniej wyrażamy istotę różnych działań podejmowanych wobec osób resocjalizowanych, akcentując ich wychowawczy i psychokorekcyjny charakter. Ponadto, uwzględniając jedno z wielu założeń współczesnej psychologii rozwoju, mówiące o tym, że człowiek rozwija się przez całe życie, oczywiście w różnym tempie, pod wpływem określonych czynników zewnętrznych i wewnętrznych, termin „wychowanie resocjalizujące” napawa optymizmem i wiarą w sukces tych działań, co jest bardzo potrzebne dla praktyków, tworzących rzeczywistość resocjalizacyjną.

Wychowanie resocjalizujące – to zatrzymywanie niekorzystnych zmian w kształtującej się osobowości oraz w zachowaniu, to też poszukiwanie skutecznych form pracy z osobami niedostosowanymi społecznie, poprzez analizę dotychczasowych i wprowadzanie nowych zadań. Oczywiście nie oznacza to, że wychowanie resocjalizujące odnosi się jedynie do nieletnich, jednak w istocie wychowanie jest procesem, w jakim zmiany mają szansę zaistnieć w określonych ramach czasowych wyznaczonych kolejnymi etapami rozwoju człowieka, a największa intensywność tych zmian oraz podatność na nie przypada na okres adolescencji i wczesnej dorosłości. Przez resocjalizację rozumie się zazwyczaj wtórne uspołecznianie osób dotkniętych wykołajeniem społecznym (najczęściej o charakterze przestępczym), dokonywane za pomocą oddziaływań resocjalizujących, które to z założenia są działaniami pedagogicznymi. Resocjalizowanie jednostki w rozumieniu działalności ukierunkowanej na cel jest – tak jak wychowanie w ujęciu ogólnym – powodowaniem pożądaných zmian w osobowości i w zachowaniu, czyli zadaniem wymagającym szczególnych kompetencji pedagogicznych (Bartkiewicz 2013: 24). Takie rozumienie pojęcia „resocjalizacja” bliskie jest wspomnianemu wyżej „wychowaniu resocjalizacyjnemu”.

Koncepcja resocjalizacji, do której odwołuję się w prezentowanym artykule, jest teorią wielodyscyplinarną, a oddziaływania resocjalizacyjne są traktowane jako posiadające potrójną naturę: działań opiekuńczych, działań wychowawczych (skupiają się na zinternalizowaniu pożądaných wartości oraz norm) oraz działań terapeutycznych – polegających na leczeniu, kompensowaniu nieprawidłowych stanów psychicznych, udzielaniu wsparcia i pomocy psychologicznej (Pytka 2000: 318–319).

Pojęcie niedostosowania społecznego na pograniczu nauk

W prezentowanym artykule zwracano uwagę na niejednoznaczny i interdyscyplinarny charakter pojęcia „niedostosowanie społeczne”, jak również na potrzebę ujednoczenia kryteriów z uwagi na wybór określonego postępowania diagnostycznego, jak i terapeutycznego. Pojęcie „niedostosowanie społeczne” jest używane wymiennie z pojęciem „nieprzystosowanie społeczne”. Pierwsze z nich oznacza przyjęcie perspektywy zewnętrznej (behawioralnej) oceny tego zjawiska, drugie natomiast – perspektywy wewnętrznej (psychologicznej).

Wieloletnie badania wskazują, że obok przejawów, które można wiązać ze specyficznymi czynnikami socjo-kulturowymi danego okresu historycznego (jak np. ujęcia Czapówa, Jedlewskiego, Jana Konopnickiego – lata siedemdziesiąte, Urbana, Krystyny Ostrowskiej, Dobrohny Wójcik – lata osiemdziesiąte, Marka Konopczyńskiego, Beaty M. Nowak – lata dziewięćdziesiąte) niedostosowanie społeczne ma również charakter uniwersalny i występuje wśród młodzieży oraz dorosłych wszystkich współczesnych społeczeństw, wiąże się jednak z charakterystycznym sposobem patrzenia na człowieka, rozumienia jego potrzeb i trudności, z jakimi boryka się w otaczającej go rzeczywistości.

Barbara Stańdo-Kawecka (2007) w swojej monografii, która jest analizą prawa karnego nieletnich w wybranych państwach, przedstawiła informacje pozwalające na sformułowanie wniosku, że nie jest możliwe jednoznaczne wyodrębnienie jednej lub dwóch tendencji opisujących światowe podejścia polityczno-kryminalne do osób niedostosowanych społecznie (nieletnich). Podejścia do zapobiegania przestępczości i marginalizacji nieletnich są wypadkową uwarunkowań lokalnych i historycznej tradycji prawnej każdego z poszczególnych państw, które indywidualnie formułują założenia i wdrażają strategie zapobiegania przestępczości nieletnich (Kusztal 2008: 32–33). Analizując teoretyczne aspekty zjawiska niedostosowania społecznego zaprezentowane w literaturze psychologicznej i pedagogicznej aktualnie dostępnej w Polsce (1980–2016), można zjawisko to sprowadzić do trzech głównych typów definicji. Są to definicje (Pytko 2000: 22):

- objawowe (symptomatologiczne), według których niedostosowanie jest zespołem zachowań niezgodnych z ogólnie przyjętymi normami,
- teoretyczne, które zaznaczają wybrane pojęcia, jak np. postawa, motywacja, rola społeczna, wskazując tym samym nie tylko na objawy, ale także na mechanizmy regulacji antagonizmów destruktywnych,
- operacyjne, eksponujące głównie rodzaj narzędzia służącego do mierzenia częstotliwości i natężenia cech uznanych za niekorzystne.

Przyjmując perspektywę psychologiczną (poznawczą) oraz pedagogiczną, zjawisko niedostosowania społecznego można ująć w kilku następujących aspektach (Domagała-Kręciach 2008: 21; Urban 2007: 153–157):

- dziecko, adolescent, dorosły niedostosowany społecznie nie działa w swoim najlepszym interesie, jego motywacja jest nierealistyczna, często prowadzi do działań wbrew sobie i na własną szkodę,

- jednostce niedostosowanej społecznie bardzo często towarzyszy frustracja, wiadomość stwarzania dla otoczenia wielu kłopotów, których samodzielnie nie jest ona w stanie rozwikłać, a ma też ogromne trudności ze zwróceniem się o pomoc i wsparcie,
- reakcje i zachowania osoby niedostosowanej społecznie są niezrozumiałe dla otoczenia, nieprzewidywalne, nieadekwatne do wywołujących je bodźców, a przez to otoczenie dystansuje się od takiej jednostki, dość szybko etykietyzując ją jako „dziwną”,
- człowiek niedostosowany społecznie nie odnosi sukcesów, nie otrzymuje pozytywnych informacji zwrotnych, co przekłada się na zaniżoną samoocenę, brak poczucia skuteczności i sprawstwa, a to powoduje, że czuje się gorszy, słabszy, bez szans na powodzenie, obawiając się kolejnej porażki czy też odrzucenia, szybko rezygnuje z konkretnych działań, nie wchodzi w sytuacje nowe, co negatywnie wpływa na jej rozwój i funkcjonowanie psychospołeczne.

Do interdyscyplinarnych poszukiwań można dołączyć jeszcze stanowisko Brunona Hołysta: za nieprzystosowanych społecznie uważa „osoby z zespołem skumulowanych objawów, które wchodzą w otwarty konflikt z normami: obyczajowymi, moralnymi, społecznymi, a także tych, którzy uczestniczą w grupach podkulturowych i identyfikują się z ich standardami (1991: 113). Jan M. Stanik (2013) wskazuje również na określone trudności w definiowaniu zjawiska niedostosowania społecznego. Autor zwraca uwagę, że badacze zajmujący się problematyką niedostosowania społecznego posługują się różnymi jego definicjami, które obejmują bardzo szeroki zakres treściowy tego pojęcia, np. stanowisko Czesława Cekiery (1992), ujmującego omawianą problematykę w ogólnym kontekście zdrowia psychicznego. Inni badacze – przeciwnie – w różnym stopniu zawężają obszar znaczeniowy niedostosowania społecznego, np. Zofia Ostrihanska (1997) i Wójcik (1984) (Stanik, Urban 2007: 170–174). Podsumowanie interdyscyplinarnych dociekań istoty znaczenia terminu „niedostosowanie społeczne” prezentuje tabela 1.

Z uwagi na interdyscyplinarny wymiar zjawiska niedostosowania społecznego, jego wieloczynnikowe uwarunkowania, szeroki zakres problemów, można przyjąć następujące jego ujęcie, nie określając go jako definicję, a bardziej jako perspektywę teoretyczną i badawczą na pograniczu nauk:

- niedostosowanie społeczne jest zjawiskiem złożonym, szeroko ujmowanym w literaturze przedmiotu, dotyczy osób dorosłych, jak i niepełnoletnich,
- przejawia się głównie w braku interioryzacji norm i zasad stanowiących podstawę społecznego i prawnego funkcjonowania, braku umiejętności właściwego wypełniania przypisanych jednostce ról społecznych, a także wyboru odpowiednich ról społecznych, z uwagi na nieumiejętność oceny własnych zasobów i deficytów,
- rozległe deficyty poznawcze, emocjonalne oraz społeczne osób niedostosowanych społecznie utrudniają im lub nawet uniemożliwiają odnalezienie swojego miejsca w społeczeństwie, a przede wszystkim skuteczną komunikację interpersonalną, wymianę informacji ze środowiskiem,

- człowiek jest istotą poszukującą informacji i przetwarzającą je, przy czym kieruje się informacjami napływającymi z zewnątrz, jak i uzyskanymi poprzednio i zmagazynowanymi oraz przetworzonymi, te drugie prowadzą do powstawania struktur poznawczych, które określają stosunek jednostki do rzeczywistości i wpływają na sposób rozwiązywania przez nią różnych sytuacji i przebieg jej kontaktów ze środowiskiem (Błachut, Gaberle, Krajewski 2001: 85),
- jest to zjawisko o biologicznych, psychologicznych i społecznych uwarunkowaniach, z których najszerzej przeanalizowana jest problematyka środowiska rodzinnego oraz jego kluczowej roli w genezie niedostosowania społecznego.

Tabela 1. Niedostosowanie społeczne w perspektywie interdyscyplinarnej

Termin	Opis
Niedostosowanie społeczne	Zespół nieadekwatnych, powtarzających się zachowań w odpowiedzi na obowiązujące normy i zasady życia społecznego, lekceważenie i odrzucanie przez jednostkę tych norm, niewłaściwe wypełnianie określonych ról społecznych, realizowanie własnych potrzeb z naruszeniem norm prawnych, społecznych, obyczajowych
Asocjalność	Pojęcie wypracowane na gruncie psychologii klinicznej, określające zachowania odznaczające się po pierwsze wyraźną społeczną szkodliwością celów, na realizację których bywają ukierunkowane np. wyrządzenie komuś krzywdy, popełnianie przestępstw, lub po drugie – wadami w ich strukturze, np. walenie się godzinami bez celu; czy też występowanie pierwszego i drugiego komponentu razem; to pewien utrwalony styl funkcjonowania jednostki
Demoralizacja	Stan bądź proces charakteryzujący negatywne postawy i zachowania jednostki w stosunku do obowiązujących w społeczeństwie podstawowych norm i zasad postępowania; demoralizacja jest stanem osobowości cechującym się negatywnym nastawieniem wobec oczekiwań społecznych, zgodnie z relacjami społecznymi jednostki, w przypadku nieletnich – mówimy o kształtującej się osobowości, a katalog okoliczności i zachowań wskazujących na demoralizację nieletniego określa ustawa z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (tekst jedn.: Dz. U. z 2016 r., poz. 1654, ze zm.); demoralizacja jest jednocześnie wynikiem i przejawem niedostosowania społecznego
Zaburzenia zachowania	Termin z obszaru psychiatrii oraz psychologii klinicznej, powszechnie stosowany również w pedagogice, bardzo szeroko ujmujący zachowania odbiegające od przyjętej normy, naruszające obowiązujący ład i porządek społeczny, u podłoża których leżą czynniki powiązane z dysfunkcjami psychicznymi, zaburzeniami osobowości, organicznymi uszkodzeniami OUN

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Błachut, Gaberle, Krajewski (2001).

Teoria przestępczego stylu myślenia i stylu życia Glena D. Waltersa

Teoria Waltersa jest jedną z nowszych koncepcji psychologiczno-kognitywnych wyjaśniających genezę zachowań przestępczych. Jej ogólność, jak również teoretyczna spójność definiująca kluczowe dla teorii pojęcia, plasują ją na pierwszym miejscu w rankingu psychologicznych ujęć problematyki przestępczości. Jej status

teoretyczny odznacza się wysokimi walorami wyjaśniającymi, a także heurystycznymi, umożliwiającymi dalsze badania ukierunkowane na bardziej szczegółowe poznanie zarysowanych mechanizmów poznawczo-ewaluacyjnych (Stanik 2013: 345). Kluczowe postulaty oraz terminy w teorii przestępczego stylu życia i myślenia autor ujął w dziewięciu założeniach (Walters 1990):

1. Aktywność przestępczą można ujmować jako styl życia charakteryzujący się skrajną nieodpowiedzialnością, pobłażliwością wobec siebie, zaburzeniem komunikacji interpersonalnej oraz notorycznym naruszaniem norm społecznych i prawnych.
2. Na rozwój przestępczości jako stylu życia wpływają warunki przynależne do trzech obszarów – fizycznego, społecznego i psychologicznego.
3. Do wystąpienia zachowań przestępczych przyczyniają się na równi warunki fizyczne, społeczne oraz psychologiczne, jednak w sposób pośredni, co oznacza, że zwiększają lub ograniczają liczbę możliwych dla danej jednostki wyborów; z tego założenia wynika zatem, że zachowanie dewiacyjne czy też dokonanie przestępstwa jest funkcją wyborów celów, jakie podejmuje człowiek w wymienionych wyżej obszarach; osoby naruszające porządek prawny podejmują decyzje o działaniach sprzecznych z nakazami społecznymi; to właśnie proces podejmowania decyzji pozwala zrozumieć wybór przez konkretnego człowieka przestępczego stylu życia.
4. Zachowanie w obrębie przestępczego stylu życia jest skoncentrowane na tym, aby działać, omijając obowiązujące normy społeczno-prawne oraz inne; te normy – z perspektywy osób dokonujących przestępstw są jakby dla innych, oni sami mają prawo te normy omijać, jednocześnie osoby te mają wyraźną tendencję do tłumaczenia własnych niepowodzeń wpływem czynników zewnętrznych.
5. W grupie osób podejmujących działalność przestępczą występuje specyficzny, odmienny od osób respektujących normy prawne, społeczne i moralne, sposób myślenia – to założenie jest bardzo ważne dla problematyki prezentowanej pracy; przestępczy styl myślenia ma na celu w pierwszej kolejności uzasadnienie i umocnienie podjętej decyzji o aktywności przestępczej, a w dalszej kolejności ma usprawiedliwiać m.in. nieodpowiedzialność, pobłażanie sobie.
6. Treść i proces przestępczego stylu myślenia przejawia się w ośmiu podstawowych wzorach poznawczych, tzw. modułach: uśmierzanie, odcięcie, roszczeniowość, infantylnizm uczuciowy, zorientowanie na siłę, hiper optymizm, bierność poznawcza, brak ciągłości (spójności) działania; szczegółowa analiza wyżej wymienionych wzorów poznawczych została przedstawiona w tabeli 2.
7. Pojawienie się zachowań przestępczych, w wyniku określonej decyzji jednostki, jest uzależnione od czynników sytuacyjnych, decydujących o treści i formie przestępstwa; jednostka przestępcza wykazuje nieustanną gotowość do skorzystania z okazji do realizacji czynu zabronionego.
8. Motywacja do podejmowania określonych czynów przestępczych wywodzi się z systemu detekcyjno-ewaluacyjnego, tzn. procesu oceny czterech drugorzędnych, podwójnie zorganizowanych motywów: złość/bunt, siła/kontrola, podniecenie/przyjemność, chciwość/lenistwo; pierwszy z nich powiązany jest z dąże-

niem człowieka do niezależności i autonomii, dążenie to pociąga za sobą niechęć do tych osób, które mają władzę lub autorytet, przestępstwo jest więc wyrazem i formą wyładowania złości wobec innych ludzi; zdobycie siły i kontroli to kolejny tzw. drugoplanowy motyw podejmowania działań przestępczych, daje on nie tylko poczucie władzy nad otoczeniem, ale kreuje wizerunek osoby silnej i nie do pokonania; poszukiwanie stymulacji, pobudzenie to trzeci motyw przestępczości – czyn przestępczy dostarcza sprawcy określonej dawki stymulacji, a także przyjemności z szybkiego sukcesu; ostatni wskazany motyw działania – chciwość/lenistwo – wskazuje, że sprawca dąży do tego, aby zdobyć upragnione dobra lub osiągnąć pożądany przez niego stan jak najmniejszym wysiłkiem i jak najszybciej.

9. Zachowanie człowieka jest funkcją jego postaw i myśli wobec konkretnej sytuacji czy też obiektu, stąd też nie można trwale zmienić czyjś zachowania, jeżeli nie poprzedzi go zmiana poznawcza, zmiana w myśleniu, dotycząca modyfikacji jego kluczowych (dysfunkcyjnych) przekonań (Rode 2013: 51–55; Stanik 2013: 345–347).

Celem pełniejszego zrozumienia założeń teorii Waltersa, w tabeli 2 opisano te wzorce (moduły) poznawcze i dodano przykłady wypowiedzi nieletnich, w których moduł ten można zidentyfikować.

Tabela 2. Charakterystyka wzorów poznawczych (modułów), w których przejawia się treść i proces przestępczego stylu myślenia w teorii Waltersa

Nazwa wzoru poznawczego	Opis wzoru poznawczego	Odniesienie do funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie – przykłady wypowiedzi
Neutralizacja	usprawiedliwianie, uśmierzanie, konieczność zniwelowania dysonansu poznawczo-moralnego, powodów do usprawiedliwień przestępcy doszukują się w niesprawiedliwym traktowaniu ich przez szeroko ujmowane otoczenie społeczne; przrzucają odpowiedzialność za swoje zachowania na osoby trzecie czy też na zewnętrzne czynniki	„uderzyłem go, gdyż mnie zdenerwował, prowokuje mnie i zaczepia cały czas”; „nie da się nic zrobić innego, muszę go uderzyć, inaczej nie zrozumie”
Odcinanie	mechanizm poznawczy, który eliminuje sygnały mogące odstraszyć/ odciągnąć od zamiaru popełnienia przestępstwa, tym samym eliminuje pojawienie się lęku, obaw, wątpliwości związanych z konkretnym czynem	„dokonując kradzieży po prostu to robię, nie zastanawiam się, chcę i już”
Roszczeniowość	zawiera w sobie trzy składniki: chęć posiadania, poczucie własnej wyjątkowości oraz brak koherencji i tożsamości „ja”, oczekiwanie na gratyfikację bez udziału własnego, bez uwzględniania innych osób oraz ich potrzeb i emocji	„mnie się zawsze udaje, pójdę tylko do mojego kolegi i będę miał, co chcę”

Nazwa wzoru poznawczego	Opis wzoru poznawczego	Odniesienie do funkcjonowania osób niedostosowanych społecznie – przykłady wypowiedzi
Orientacja na moc	ukierunkowanie zachowań na kształtowanie otoczenia wyłącznie na swój sposób i na swój gust, rację ma tylko ta osoba, która kontroluje innych i narzuca im swoje wymagania; wartość człowieka sprowadza się wyłącznie do tego, czy jest silny czy słaby; sposoby utrzymywania kontroli nad innymi są bardzo różne od agresji w odmiennych formach, np. fizycznej i/lub słownej poprzez zastraszanie i manipulację	„tylko siłą można rozwiązać wszystkie trudności, jak ktoś się mnie boi – to mnie będzie szanował”
Sentymentalność	zachowania o wyszukanych manierach i ciepłych uczuciach skierowanych na inne osoby, ale będących jedynie przykrywką do zachowań przestępczych, zachowania te służą odwróceniu uwagi otoczenia społecznego od zachowań negatywnych	„ważne jest dla mnie, aby sytuacje, w których naruszam regulamin ZK czy robię coś negatywnego, nie zostały wykryte przez wychowawcę”
Hiper optymizm	pozbawiona realizmu ocena swoich możliwości i umiejętności, nie uwzględnianie porażki w swoich działaniach przestępczych, podatność na wpływy zewnętrzne, sytuacyjne zachęcanie do przestępstwa	„zawsze sobie poradzę i nie potrzebuję niczyjej pomocy, dam sobie radę”
Indolencja poznawcza	bierność w kontaktach społecznych, znużenie, ograniczona spostrzegawczość, popełniane przestępstwo jest często zaniedbaniem, zaniechaniem niż zamierzonym działaniem; brak poznawczych możliwości do selekcji informacji, a tym samym do właściwego podejmowania decyzji	„raczej nie mogę odmówić moim kolegom, jeżeli proponują np. wspólną kradzież, po pierwsze będę w ich opinii słabym i mnie odrzucą, po drugie – też mogę na tym skorzystać”
Brak ciągłości działania	skrajna niekonsekwencja w swoich zachowaniach, brak wytrwałości, dokładności i sumienności, przewaga czynów raptownych, gwałtownych	„nie chcę się dalej uczyć i ukończyć drugą klasę gimnazjum, bo nic mi to nie da, do niczego mi się nie przyda”

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Stanik (2013: 347–353).

Teoria Waltersa jest dotychczas jedyną koncepcją w psychologii poznawczej w obiegu światowym przedstawiającą zwarty model funkcjonowania osobowości asocjalnej/przestępczej, ujęty jednocześnie w powiązaniu ze stylem życia. Jej konstrukcja jest jasna i spójna, a wskazane konstrukty poznawcze-moduły, choć

niepozbawione pewnych usterek, są ekwiwalentnie zoperacjonalizowane. Zaprezentowany w tej teorii model osobowości asocjalno-przestępczej stanowi więc istotny krok na przód w rozwoju psychologiczno-kryminologicznych badań nad jakościowo odmiennymi mechanizmami funkcjonowania osobowości w ujęciu regulacyjnym, w przeciwieństwie do wszystkich dotychczasowych podejść zajmujących się różnicami cech czy syndromów, występujących między przestępcami a osobami nienaruszającymi norm społeczno-prawnych (Stanik 2013: 356). Ponadto wspomniana koncepcja jest niezwykle użyteczna dla praktyki resocjalizacyjnej i może stanowić bardzo dobrą podstawę teoretyczną do tworzenia nowych programów działań zarówno korekcyjnych, naprawczych, jak i profilaktycznych wobec osób niedostosowanych społecznie bądź zagrożonych tym zjawiskiem. Procesy poznawcze to obszerna kategoria struktur związanych ze sposobem, w jaki człowiek spostrzega otaczający go świat, a przede wszystkim, w jaki sposób go doświadcza. Osoby niedostosowane społecznie ujawniają liczne deficyty poznawcze, które nie są jedynie odzwierciedleniem ich możliwości intelektualnych. W celu wyeliminowania tych deficytów w instytucjach resocjalizacyjnych prowadzone są liczne działania, programy oraz treningi oparte na założeniach koncepcji poznawczej i poznawczo-behawioralnej.

Wśród wspólnych elementów wspomnianych programów znajdują się takie oddziaływania jak: psychoedukacja, zdobywanie nowych doświadczeń, będących podstawą do generowania nowych (adaptacyjnych) przekonań na temat siebie, świata, innych ludzi czy też swojej przyszłości. Realizowane przez wychowanków zadania mają doprowadzić do zastąpienia nieadekwatnych myśli bardziej prawidłowymi, wyważonymi i pozytywnymi aktami poznawczymi.

Podsumowanie

Pedagogika resocjalizacyjna jako nauka o wychowaniu osób nieprzystosowanych społecznie bardzo dobrze współpracuje z wieloma dziedzinami nauk, w tym z psychologią poznawczą, która opisuje człowieka jako jednostkę samodzielną i autonomiczną, opierającą swoje decyzje na posiadanych przez siebie informacjach dotyczących siebie, innych oraz otaczającej rzeczywistości. Wspomniane informacje pozostają w bezpośredniej zależności z doświadczeniem człowieka oraz kluczowymi momentami w jego biografii. Zatem, postępowanie wychowawcze i wynikające z niego efekty stanowią wypadkową wiedzy na pograniczu nauk.

Pedagogika resocjalizacyjna zajmująca się problematyką jednostek nieprzystosowanych społecznie, przebywających w różnych instytucjach penitencjarnych i wychowawczych, stanowi od wielu lat kompendium wiedzy interdyscyplinarnej ukierunkowanej na wyjaśnianie przyczyn, określenie objawów, kreowanie możliwości przeciwdziałania oraz próby „naprawienia” osób dewiacyjnie bądź patologicznie funkcjonujących (Konopczyński 2014: 178).

Działalność resocjalizacyjna powinna z założenia mieć charakter uniwersalny, powiązany z jej interdyscyplinarnością, polegający na tym, że może być stosowana w warunkach instytucjonalnych, jak i wolnościowych. Powinna również uwzględniać kilka podstawowych założeń. Po pierwsze, strategicznym celem procesu resocjalizacji jest uzyskanie przemiany tożsamościowej osoby resocjalizowanej. Ludzka tożsamość to względnie stały i funkcjonalny sposób myślenia o sobie samym i własnych priorytetach życiowych w kontekście ich społecznego odbioru. Oznacza to, że w zależności od tego, co ludzie myślą o sobie, odpowiadając na podstawowe pytania: kim jestem?, co jest dla mnie ważne? – tak postępują w życiu społecznym. Po drugie, w każdym człowieku, bez względu na jego doświadczenia życiowe, istnieją potencjały, poprzez które należy rozumieć zasoby i predyspozycje osobowe, np. talenty, zdolności, umiejętności, umożliwiające zmianę dotychczasowych sposobów funkcjonowania społecznego. Zasoby te można, za pomocą specjalnych form i sposobów oddziaływań, rozwijać i kształtować. Po trzecie, formami metodycznymi umożliwiającymi proces skutecznej resocjalizacji są metody kreujące, które aktywizują i rozwijają struktury wewnętrzne człowieka odpowiadające za rozwój potencjałów, a w konsekwencji doprowadzają do zmian tożsamościowych. Po czwarte, osoby z przeszłością resocjalizacyjną (więzienną, poprawczą) przez wewnętrzny rozwój i wykreowanie nowej tożsamości mają szansę stać się ludźmi akceptowanymi społecznie, gdyż zaczynają funkcjonować podobnie jak inni, akceptując i stosując się do norm życia społecznego (Konopczyński 2014: 179–180).

Literatura

- Bartkowicz Z., 2001, *Pomoc terapeutyczna nieletnim agresorom i ofiarom agresji w zakładach resocjalizacyjnych*, Lublin: AWH Antoni Dudek.
- Bartkowicz Z., 2013, *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorosłości*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., 2001, *Kryminologia*, Gdańsk: Arche.
- Cekiera Cz., 1992, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych: metody, programy, modele, ośrodki, zakłady, wspólnoty*, Lublin: TN KUL.
- Domagała-Kręcioch A., 2008, *Niedostosowanie społeczne uczniów a niepowodzenia szkolne*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Hołyst B., 1991, *Kryminologia*, Warszawa: LexisNexis.
- Konopczyński M., 2006, *Metody twórczej resocjalizacji*, Warszawa: Pedagogium.
- Konopczyński M., 2014, *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kusztal J., 2008, *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie Polsce i w Niemczech*, Kraków: WAM.
- Makowski A., 1997, *Nieletni sprawni inaczej i ich ortopedagogika: diagnoza i socjalizacja reedukcyjna przez ergoterapię*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Nowak B.M., 2011, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ostriańska Z., 1997, *Losy uczniów nieprzystosowanych społecznie*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Paszkiewicz A., 2012, *Problemy uczniów niedostosowanych społecznie: analiza historii życia pensjonariuszy Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego*, Warszawa: Difin.
- Problemy współczesnej patologii społecznej*, 1998, B. Urban (red.), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pytko L., 2000, *Pedagogika resocjalizacyjna: wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Rode M., 2013, *Style myślenia przestępczego: podstawy teoretyczne i diagnostyczne*, Warszawa: Difin.
- Stanik J.M., 2013, *Psychologia sądowa: podstawy, badania, aplikacje*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stańdo-Kawecka B., 2007, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Szałański J., 2008, *Zakres i poziom skuteczności resocjalizacji* [w:] Z. Bartkiewicz, A. Węgliński (red.), *Skuteczna resocjalizacja. Doświadczenia i propozycje*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Urban B., 2000, *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Urban B., 2012, *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Walters G.D., 1990, *The Criminal Lifestyle. Patterns of Serious Criminal Conduct*, Newbury Park-London-New Delhi: The SAGE Publications.
- Wojciszke B., 2002, *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wójcik D., 1984, *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno-kryminologiczna*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.

Marcin Szulc¹, Piotr Połomski², Marta Kozakowska³

Kompetencje społeczne i poziom zapotrzebowania na stymulację u graczy MMO na przykładzie uczestników gry World of Warcraft

Granie w gry wideo jest jedną z atrakcyjnych form spędzania wolnego czasu. Zdania na temat ich wpływu na funkcjonowanie psychospołeczne człowieka są podzielone, choć przeważają głosy wyrażające troskę i niepokój. Szereg badań wskazuje na potencjalnie niebezpieczne konsekwencje grania, takie jak wzrost agresji, zobojętnienie na cierpienie innych, zaburzenia emocjonalne oraz ryzyko uzależnienia. Niektórzy autorzy zwracają uwagę na związki występujące pomiędzy zapotrzebowaniem na stymulację a doświadczaniem dzięki grom wideo silnych bodźców. W mniemaniu tych badaczy konsekwencją może być obniżenie progu wrażliwości nastolatka, zubożenie empatii i wrażliwości na cierpienie innych. Istotną rolę w kształtowaniu relacji społecznych odgrywają kompetencje społeczne stanowiące funkcjonalny atrybut jednostki umożliwiający jej przetwarzanie informacji, rozwiązywanie problemów, zwiększanie odporności na trudne doświadczenia oraz ułatwianie odnajdywania się w grupie.

Celem przeprowadzonych badań była odpowiedź na pytania, czy osoby grające niezbyt często (Social) i bardzo często (Raid) w gry MMO (Massively Multiplayer Online) różnią się od osób z grupy kontrolnej (niegrających w gry MMO) pod względem kompetencji społecznych oraz zapotrzebowania na stymulację i podatności na nudę. Wyniki badań wskazują, że generalnie rzecz biorąc graczy MMO cechuje wyższe zapotrzebowanie na stymulację zwłaszcza w obszarze poszukiwania grozy, przygód i przeżyć. W zakresie kompetencji społecznych autorzy nie potwierdzili obiegowych opinii o uszczuplonych zdolnościach graczy typu Social, choć pewne braki w umiejętności budowania bliskich relacji społecznych wykazała grupa Raid.

Słowa kluczowe: gry video, gry MMO, poszukiwanie doznań, kompetencje społeczne

¹ Uniwersytet Gdański; psyms@univ.gda.pl.

² Uniwersytet Gdański; psypgo@ug.edu.pl.

³ Magistrantka w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Gdańskiego.

Social skills and the sensation seeking of Massively Multiplayer Online players on the example of the participants playing World of Warcraft

Playing computer games is a pastime activity characteristic not only for the young generation. Opinions on the subject of the impact of video games on human psychosocial functions vary, but the majority of researchers are concerned and worried. There is significant research which suggests potentially dangerous consequences of gaming, such as increased aggression, becoming indifferent to other people's suffering, emotional disorders and the risk of addiction. Some academics highlight the connection between sensation seeking and experiencing strong stimuli through gaming, which decreases the sensitivity threshold in teenagers. The aim of the research was to answer the question of whether there are significant differences between individuals who play MMO (Massively Multiplayer Online) games rarely and very frequently and individuals from the control group (who do not play MMO games) in terms of social skills, the need for stimulation and the tendency to become bored easily. The results of the research show that, in general, MMO gamers tend to have a higher need for stimulation, especially in terms of looking for threat, adventure and strong experiences. With regard to social skills, the authors of the paper have not confirmed the general view on limited abilities of gamers.

Key words: video games, Massively Multiplayer Online, sensation seeking, social skills

Gry typu Massively Multiplayer Online (MMO)

Gry wideo powstały ponad 50 lat temu. Zdaniem Kirscha (2010) pierwszą grą była wydana w 1962 Spacewar polegająca na kierowaniu za pomocą joysticków dwoma statkami kosmicznymi, których celem było wzajemne unicestwienie. Choć w porównaniu do współczesnych gier grafika była wówczas bardzo uboga, temat walki na śmierć i życie zdominował większość gier przez następnych pięć dekad. Gry podlegają klasyfikacjom i podziałom gatunkowym. Wyróżnia się osiem podstawowych rodzajów gier: edukacyjne, fabularne, logiczne, przygodowe, sportowe, strategiczne, symulacyjne i zręcznościowe (Zajączkowski *et al.* 2009). Wymienione typy można podzielić jeszcze na 40 wyspecjalizowanych gatunków, które z kolei klasyfikuje się według perspektywy ukazywania świata przedstawionego, formy czasowej rozgrywki, stopnia naśladowania świata rzeczywistego oraz tematyki (Stasienko, *Gry komputerowe...*). Proponowany podział nie jest jednoznaczny i ostateczny, gdyż wiele gier łączy w sobie cechy różnych gatunków. Obecnie spośród wielu typów gier wzajemnie się przeplatających wyróżniają się te, w których dzięki połączeniu do Internetu duża liczba graczy może wspólnie działać, wchodzić ze sobą w interakcje, wcielając się w stworzone przez siebie postacie zwane „awatarami” bądź „char’ami”. Do takich gier zaliczają się wieloosobowe gry sieciowe MMO (Massively Multiplayer Online), czasami nazywane również MMORPG (Massively Multiplayer Online Role Playing Game). Każda gra MMO jest grą sieciową, ale nie każda gra sieciowa

jest grą MMO (Bobrowski *et al.* 2015). Użytkownicy kierują wykreowanymi postaciami, stają się nimi, wybierając wcześniej ich rasę, specjalizację, płeć, cechy fizyczne itp. Mogą nawet tworzyć ponad dwudziestoosobowe zespoły graczy. Celem takich grup jest podejmowanie wirtualnych potyczek i toczenie rywalizacji na wielu polach, np. podbijając teren kontrolowany przez przeciwnika, zabijając jego sprzymierzeńców, zdobywając określone umiejętności itp. Drużyny zwane gildiami lub klanami przyjmują często status oficjalny, tworzą swój regulamin, specyficzny kod komunikacji, własną strukturę wartości i hierarchię członków, a nawet umówione miejsca spotkań w wirtualnych siedzibach (*clan hall*) i w świecie rzeczywistym. Większość badanych przez autorów graczy należy do gildii *Raiders of Apocalypse*, uczestniczącej w potyczkach gry *World of Warcraft*, i spotyka się regularnie na złotach w celu wymiany doświadczeń i spędzenia ze sobą czasu. Gry MORPG stają się nową przestrzenią społeczną. Wśród graczy, którzy zawarli znajomość podczas gry dochodzi do silnych interakcji w realu, których emanacją są związki nieformalne, a nawet śluby. Agnieszka E. Taper (2011) podaje, że znany jest jej przypadek, gdy grupa graczy pomogła innemu graczowi w remoncie mieszkania. Gracze silnie identyfikują się z własną grupą. Początkowo przypadkowy wybór jednej z dwóch frakcji w *World of Warcraft* (Alliance lub Horda) przekształca się z czasem w silne przywiązanie do własnej frakcji, przy równoczesnym wyrażaniu się z pogardą o frakcji przeciwnej. Nick Yee (2006) przytacza wyniki badań wśród graczy MMORPG, w których poproszono o porównanie jakości ich przyjaźni w świecie realnym i wirtualnym. Spośród mężczyzn 39,4% (n = 2971), a z kobiet 53,3% (n = 420) uznało, że ich przyjaciele w MMORPG są porównywalni lub nawet lepsi od tych, których posiadają w świecie realnym.

Gry MMO cechują się: (1) stylem gry opartym na fabule, np. *Guild Wars* czy *World of Warcraft*, polegającej na realizacji zadań, pokonywaniu wrogów, zdobywaniu ekwipunku, uzyskiwaniu kolejnych poziomów doświadczenia, (2) systemem rozwijania postaci, możliwością wzrostu umiejętności i/lub poziomu postaci głównie dzięki zdobyтым punktom doświadczenia np. w walkach, (3) istnieniem ekonomii opartej na handlu między graczami, (4) systemem gildii lub klanów, do których mogą dołączać gracze, mistrzowie nadzorujący świat gry i administratorzy gry (ang. Game Master – GM), którzy nadzorują pracę serwera udostępnianego najczęściej przez producenta lub dystrybutora danego tytułu.

W *World of Warcraft* gracz może przyłączyć się do jednej z dwóch frakcji, Hordy (Horde) bądź Sojuszu (Alliance). Następnie wybiera on rasę postaci, którą będzie grał. Istnieje 13 ras, w tym przykładowe i najbardziej popularne to: człowiek, ork, troll, elf i gnom. Gracz może komunikować się z innymi tylko w tej samej frakcji. Rozmowy przeciwników są kodowane. Dodatkowo gracz wybiera klasę postaci, którą będzie grał. Istnieje 11 klas postaci, w tym kapłan, mag, wojownik, szaman, mnich, palladyn. Gry MMO wymagają od uczestników poświęcenia dużej ilości czasu i zaangażowania w wykonywanie wspólnych zadań, nierzadko odbywa się to kosztem zaniedbywania codziennych obowiązków i konieczności wynikających z nauki, pracy i codziennego życia. Fanów, którzy grają

w gry MMO niemalże całą dobę nazywa się grupą Raidową w przeciwieństwie do grup Social, które tylko sporadycznie odwiedzają serwery. Świat gry staje się dla Raidów swoistą społecznością odzwierciedlającą, a nawet zastępującą realną rzeczywistość społeczną (Szpunar 2010). Gra World of Warcraft, jak każda inna gra tego typu, jest stale udoskonalana przez dodawanie nowych treści, obiektów, miejsc do odwiedzenia (światów, krain) oraz zadań do wykonania. Taka strategia twórców gier przywiązuje ich uczestników do określonej aktywności, wciągając w nowe coraz trudniejsze zadania, a przez swoją interaktywność redukując ryzyko nudy. Gracz jest zmuszony cały czas rozwijać swoją postać, musi być aktywny, zdobywać doświadczenie, by rozwijać klasę postaci, a przez to awansować w hierarchii klanu lub gildii, efektywnie uczestnicząc w rywalizacji oraz współpracy z innymi graczami. Gracze tworzą swoistą społeczność (fandom), która nie ogranicza się jedynie do wspólnego grania czy wymiany doświadczeń na temat gier. Jak wspomniano wcześniej, spotkania nie tylko na konwentach dają możliwość zbliżenia się także w innych obszarach życia.

Korzyści i zagrożenia płynące z używania gier w świetle badań

Postawy wobec gier komputerowych nie są jednoznaczne. Wielu badaczy widzi w nich zagrożenie dla rozwoju dzieci i młodzieży, podczas gdy inni dostrzegają potencjał i korzyści z nich płynące. Zdecydowana większość badań psychologicznych nad skutkami gier koncentruje się na ich negatywnym oddziaływaniu. W celu zrozumienia wpływu gier komputerowych na rozwój dzieci i młodzieży jest potrzebna bardziej wyważona perspektywa, zważywszy na fakt, że w ciągu ostatniej dekady zmienił się charakter gier, ich różnorodność, a przede wszystkim kontekst kulturowy, w którym świat cyfrowy, a zwłaszcza gry komputerowe, powinny być traktowane jako element silnie kształtujący tożsamość generacyjną (Granic *et al.* 2013; Ferguson *et al.* 2013).

Zwolennicy pozytywnego wpływu gier zwracają uwagę na to, że choć ich akcja dzieje się w rzeczywistości wirtualnej, oferują zupełnie realne doznanie porażki bądź sukcesu, stanowią narzędzie samopoznania, świadomego wyboru ekspresji dobra lub zła, pobudzają kreatywność osobistą i zbiorową, pozwalają na zbliżenie się do innych, dają poczucie kontroli, a nawet mogą wyzwalać doświadczenie bycia potężnym, co często nie jest możliwe w świecie realnym (Wawrzak-Chodaczek 2012; Ferguson *et al.* 2013). Zdaniem Jamesa Paula Gee (2007) konstrukcja gier wymusza na graczu konieczność eksperymentowania z różnymi sposobami rozwiązywania problemów, np. jaką strategię negocjacji zastosować, by uzyskać od innych graczy potrzebne informacje i dzięki nim dojść w grze do zwycięstwa. Podczas gry uczestnik wciela się w rolę inżyniera, pilota, zarządcy miasta, żołnierza i uczy się myśleć w taki sposób, który doprowadzi go do sukcesu. W grach typu MMO rozwiązanie problemu jest często możliwe tylko dzięki współpracy z innymi graczami. Inni badacze zwracają uwagę na rozwijane dzięki grom takie cechy jak: intuicja, umiejęt-

ności analityczne i psychomotoryczne, selektywność uwagi, kompetencje w zakresie obsługi programów komputerowych, a także wyobraźnię przestrzenną (Pillay *et al.* 1999; Ko 2002; Pillay 2003; Green, Bavelier 2003; Lammes 2008; Granic *et al.* 2013). Niektórzy sugerują nawet, że gry mogą być użytecznym narzędziem do wyrównywania różnic między uczniami właśnie w obszarze wyobraźni przestrzennej (Subrahmanyam *et al.* 1994). Ulric Neisser (1998) zaobserwował wzrost ilorazu inteligencji dzięki rozwiązywaniu zadań przestrzennych. W jednym z badań kadetów izraelskich sił powietrznych poddano treningowi w grze Space Fortress II. Podczas późniejszego wykonywania lotu ćwiczebnego uzyskali oni lepsze wyniki w niemal wszystkich jego aspektach w porównaniu z pilotami, którzy takiego treningu byli pozbawieni. W obliczu oczywistych korzyści gra została włączona do programu szkolenia Sił Powietrznych Izraela (Gopher *et al.* 1994). Gry symulacyjne w szkoleniu pilotów wykorzystują także NASA, Siły Powietrzne USA oraz linie Qantas (Anderson, Warburton 2012). Gry mogą służyć także jako skuteczne narzędzie edukacji w szkole. Istnieją dowody zastosowania gier do nauczania algebry, biologii, fotografii, programowania, a także do rehabilitacji ruchowej w celu usprawnienia koordynacji wzrokowo-ruchowej, a nawet nauczania małych pacjentów, jak radzić sobie z własną chorobą np. cukrzycą (Corbett *et al.* 2001; Lieberman 2001, 2006; Ulfik-Jaworska 2005; Anderson, Warburton 2012). Badacze zwracają także uwagę, że gry on-line mogą pełnić korzystną funkcję dla osób, które nie doświadczają w świecie rzeczywistym wsparcia społecznego albo są osamotnione, a nawet depresyjne (Caplan *et al.* 2009; Morahan-Martin, Schumacher 2003; Lemmens *et al.* 2011 b; Peters, Malesky 2008; Loi *et al.* 2005).

Nie sposób pominąć negatywnych stron gier. Ryan Van Cleave, autor biografii *Unplugged: My Journey into the Dark World of Video Game Addiction* (2010), opisuje, w jaki sposób popularna gra MMO, World of Warcraft, zdominowała jego życie do tego stopnia, że pojawiły się myśli samobójcze (Anderson, Warburton 2012). W prasie opisywane są przypadki popadnięcia w bezdomność z powodu podporządkowania życia codziennego graniu w gry (Parrish 2009), choć problem ten z całą pewnością jest wielowymiarowy (Piechowicz *et al.* 2014). Szacuje się, że 8,5% dzieci pomiędzy 8 a 18 rokiem życia w USA gra w gry video na poziomie patologicznym (Gentile 2009). Amerykańskie dzieci grają średnio osiem godzin tygodniowo, co stanowi wzrost o ponad 400% w porównaniu z rokiem 1999 (Rideout *et al.* 2010), podczas gdy nastolatki grają średnio 20 godzin tygodniowo (Bailey *et al.* 2010). W gry wideo gra 99% amerykańskich chłopców i 94% dziewcząt, co oznacza, że w tej aktywności różnice płciowe są praktycznie nieistotne (Lenhart *et al.* 2008). Polski raport z 2011 r. przygotowany przez Interaktywny Instytut Badań Rynkowych podaje, że w gry wideo gra 88% respondentów w wieku 15–24 lata, a różnice płciowe, podobnie jak w badaniach amerykańskich, właściwie nie występują (78% mężczyzn i 72% kobiet). Odmienne proporcje zauważalne są w przypadku gier MMO, gdzie dominują jednak mężczyźni. Badanie prowadzone na próbie 7129 graczy ujawniło, że 80,22% tej populacji to mężczyźni, zaś jedynie 19,72% stanowią kobiety (Williams *et al.* 2009). Co interesujące,

wielu spośród tych mężczyzn posiadało wysoki status ekonomiczny i społeczny, nie byli to ludzie bardzo młodzi, a jako główny motyw podawali chęć rywalizacji z innymi oraz pragnienie czerpania rozrywki opartej na silnych emocjach. Yee (2005) poddał badaniom ponad tysiąc mężczyzn-graczy MMO i ustalił, iż dzięki tym specyficznym grom mogą realizować się w określonych rolach społecznych niedostępnych im w realnym świecie, np. osób dominujących, zarządzających, wydających polecenia. W pewnym sensie interakcje społeczne w świecie on-line mogą stanowić alternatywę dla rzeczywistych relacji międzyludzkich, w szczególności dla osób nieśmiałych, społecznie wycofanych, introwertywnych i mało towarzyskich o lękowym nastawieniu do wyzwań społecznych (Caplan 2007). Gry MMO z jednej strony pozwalają na tworzenie bezpiecznej relacji społecznej na odległość, a z drugiej – mogą zniechęcać do tworzenia głębokich i stabilnych relacji (Chiu *et al.* 2004; Cole, Griffiths 2007; Kim *et al.* 2008; Peters, Malesky 2008; Caplan *et al.* 2009; Shen, Williams 2010). Chia-Yi Liu i Feng-Yang Kuo (2007) ujawnili występowanie silnej korelacji pomiędzy ucieczką w świat on-line a lękiem przed ludźmi, przed ich ocenami i krytyką, zaś Ming Liu i Wei Peng (2009) zauważyli występowanie związku pomiędzy nieśmiałością a uzależnieniem od gier. Osoby doświadczające negatywnych relacji społecznych w świecie rzeczywistym mogą traktować relacje on-line jako alternatywę, która zapewnia bardziej bezpieczne i pozytywne kontakty (Cole, Griffiths 2007; Suler 2004; Taylor 2003). Birgit U. Stetina i współpracownicy (2012) wskazują na fakt, że to właśnie gry MMORPG mogą bardziej niż gry typu „strzelanki” prowadzić do uzależnienia ze względu na sposób zaangażowania gracza i czas spędzany przez niego na grze.

Szacuje się, że treścią około 80–85% najbardziej popularnych gier komputerowych jest przemoc (Ulfik-Jaworska 2005). Wielu badaczy zwraca uwagę na ryzyko przenoszenia brutalnych zachowań w grze do świata rzeczywistego w wyniku modyfikowania konstruktów poznawczych związanych z oceną sytuacji, wyborem danej reakcji i agresją (Anderson, Dill 2000; Anderson, Bushman 2002; Kim *et al.* 2008; Izdebski *et al.* 2012). Amerykański psycholog wojskowy David Grossman (1999) zwraca uwagę, że największe zagrożenie niosą gry typu FPS (first-person shooters), które wdrażają użytkowników do skutecznego i precyzyjnego zabijania. Badania przeprowadzone przez Anderson i Bushman (2001) wskazują, że granie w silnie wysyczone przemocą gry wpływa na wzrost poziomu agresji u dzieci i dorosłych, niezależnie od płci. Iwona Ulfik-Jaworska (2005), badając uczestników gier m.in. Kwestionariuszem tendencji konstruktywnych/destruktywnych, zarejestrowała u grających w gry o treściach agresywnych występowanie dominującej orientacji nekrofilnej (nastawienie na niszczenie, preferowanie mrocznej atmosfery, fascynacja śmiercią) nad orientacją biofilną. Maria Braun Gałkowska (2002) wskazuje, że w grach „strzelankach” gracz nie jest tylko biernym obserwatorem przemocy, ale czynnym jej egzekutorem, co może go aktywizować i tworzyć warunki do uruchomienia realnej przemocy. Lemmens i współpracownicy (2011) ustalili, że skłonność do przemocy w wyniku nadużywania gier o takiej treści jest jednak większa u chłopców. Podobnie chłopcy częściej niż dziewczęta przejawiają skłon-

ność do nadużywania gier i uzależniania się o nich (Chiu *et al.* 2004). Brutalne gry wideo powodują także tymczasowy spadek prospołecznych zachowań, jak zdolność do niesienia pomocy w realnym świecie (Saleem *et al.* 2012). Granie w gry może też negatywnie wpływać na proaktywną, ale nie reaktywną kontrolę poznawczą (Bailey *et al.* 2010). Dopatrzone są także związku pomiędzy graniem a deficytem uwagi, impulsywnością i nadpobudliwością (Bailey *et al.* 2010; Swing 2010). Douglas A. Gentile (2009) zauważył, że u młodzieży przekraczającej granice normalnego użytkownika gier prawie trzy razy częściej diagnozowano ADHD niż u młodzieży grającej na poziomie przeciętnym. Edward L. Swing (2010) w badaniu podłużnym ustalił, że czas spędzony na graniu przez dzieci szkolne korelował dodatnio ze wzrostem rozpoznawalności przez nauczyciela zaburzeń uwagi u uczniów. Wynik taki uzyskano nawet wówczas, gdy dokonano pomiaru tej zmiennej przed przystąpieniem do badania. Wykazane jednak w innych badaniach neuroanatomiczne różnice w mózгах dzieci z ADHD w porównaniu do rówieśników mieszczących się w normie mogą wskazywać, że gry komputerowe odgrywają raczej szczególną rolę w funkcjonowaniu tych osób. Są one preferowane z jakichś powodów, lecz nie wydaje się, by były przyczyną problemów z hamowaniem reakcji czy niezdolnością do dłuższej koncentracji uwagi na poziomie wystarczającym dla rozpoznania zespołu ADHD (Giertuga *et al.* 2014). Nie jest to równoznaczne z lekceważeniem faktu, że nadmierne korzystanie z gier może pogarszać działanie procesów uwagi i pogłębiać inne objawy. Niektórzy badacze wskazują nawet, że granie przez dzieci z ADHD w gry jest formą samoleczenia (Han *et al.* 2009). Craig A. Anderson i współpracownicy (2012) sugerują, że mniejszych problemów z uszczupleniem funkcji uwagi doświadczają gracze preferujący gry koncepcyjne, wymagające myślenia i planowania niż wybierający tzw. „strzelanki”, czyli gry reaktywne. Nie wszyscy podzielają tak jednoznacznie negatywną opinię na temat wpływu gier na wzrost agresji. Na przykład Dimitri Williams i Marko Skoric (2005) dostrzegają w grach o treściach agresywnych potencjał rozładowujący agresję użytkowników i sprzyjający radzeniu sobie z frustracjami dnia codziennego.

Jak wyraźnie widać, zdania na temat wpływu gier na użytkowników nie są oczywiste i choć pojawiają się dowody na ich pozytywny wpływ, zdecydowanie łatwiej znaleźć doniesienia na temat zagrożeń płynących z nadużywania tego typu rozrywki.

Koncepcja potrzeby poszukiwania doznań Marvina Zuckermana

Koncepcja poszukiwania doznań autorstwa Marvina Zuckermana (1994), zakładająca tendencję do unikania, ale i poszukiwania stymulacji przez ludzi, powstała pod wpływem wyników badań Donalda Hebba nad różnicami indywidualnymi w optymalnym poziomie stymulacji. Zuckerman definiuje poszukiwanie doznań jako „poszukiwanie zróżnicowanych, nowych, złożonych oraz intensywnych wrażeń i doświadczeń oraz gotowość do podejmowania fizycznego, społecznego,

prawnego i finansowego ryzyka na rzecz takich doświadczeń” (1994: 27). Na poziom optymalnego pobudzenia wpływają zarówno czynniki sytuacyjne, jak i konstytucjonalne, np. reaktywność ośrodkowego i autonomicznego układu nerwowego, która jest przyczyną różnic w zapotrzebowaniu na stymulację (Strelau 2007). Podobnie jak Eysenck (1970), Zuckerman wskazywał jako ośrodek biologicznego poszukiwania doznań aktywację pętli korowo-siatkowatej. To czynniki biochemiczne (serotonina, dopamina, noradrenalina) mają jego zdaniem warunkować wrażliwość układu nerwowego w taki sposób, że jednostki poszukujące doznań są chronicznie mniej pobudzone niż jednostki unikające doznań (Zuckerman 1994; Strelau 2001). Zatem u osób, które potrzebują dużej stymulacji do osiągnięcia optymalnego poziomu aktywacji, wspomniane ośrodki nerwowe cechuje ciągle niski poziom aktywacji, analogicznie utrzymujący się podwyższony poziom aktywacji cechuje osoby unikające doznań. Zuckerman sugeruje, że istnieje ujemny związek pomiędzy rozhamowaniem a poziomem oksydazy monoaminowej MAO. Dopamina, znajdująca się w układzie limbicznym, wzmacnia aktywność behawioralną i chęć eksploracji, natomiast enzym MAO obniża tendencje do poszukiwania doznań poprzez zredukowanie jej poziomu (Zuckerman 1994). Celem organizmu jest więc dążenie do utrzymania optymalnego poziomu pobudzenia. W sytuacji gdy poziom pobudzenia się obniża, jednostka dąży do jego podwyższenia – i odwrotnie, gdy pobudzenie jest zbyt silne, pojawiają się zachowania, których celem jest uniknięcie nadmiernej stymulacji. Zarówno niemożność uniknięcia nadmiernej stymulacji, jak i jej niedobór może prowadzić do zaburzeń funkcjonowania jednostki. Wysokie zapotrzebowanie na stymulację może wiązać się także z tendencją do podejmowania ryzykownych zachowań, bez względu na ich ocenę bądź akceptację społeczną. Osoby o wysokiej potrzebie poszukiwania doznań częściej łamią prawo, przyjmują środki odurzające i uzależniają się (Zuckerman 1994; Szulc, Pawlewicz 2015). Badania Agnieszki Miklewskiej i Aleksandry Miklewskiej (2000) na osobach zagrożonych uzależnieniem potwierdzają, że niższa reaktywność emocjonalna u osób zagrożonych uzależnieniem alkoholowym oznacza ich mniejszą wrażliwość i większą odporność emocjonalną od pozostałych. Jak twierdzą autorki, można zatem przypuszczać, że nadużywanie alkoholu służy przede wszystkim zaspokojeniu zapotrzebowania na stymulację. Trwające miesiąc badanie przeprowadzone na 123 studentach Uniwersytetu East Midlands w Wielkiej Brytanii ujawniło, że uczestnicy deklarujący problemowe używanie gier on-line (nadużywanie) cechowali się wyższymi niż pozostali wynikami w zakresie neurotyzmu, poszukiwania doznań, lęku jako stanu i jako cechy oraz agresji (Mehroof, Griffiths 2010). W czteroletnich badaniach podłużnych Jay G. Hull, Timothy J. Brunelle Anna T. Prescott i James D. Sargent (2014) dowiedli, że zapotrzebowanie na stymulację jest zmienną pośredniczącą, sprzyjającą pojawianiu się zachowań ryzykownych takich jak nadużywanie alkoholu, palenie papierosów, ryzykowny seks i nadużywanie gier komputerowych. Osoby, które cechuje wyższe zapotrzebowanie na stymulację silniej angażują się w granie, zwłaszcza w gry akcji związane z rywalizacją (strzelanki, wyścigi) oraz gry fabularne (Fang, Zhao 2009).

Zuckerman wyróżnił cztery czynniki wchodzące w strukturę poszukiwania doznań: (1) poszukiwanie grozy i przygód (TAS – thrill and adventureseeking), którego emanacją jest np. uprawianie sportów ekstremalnych, (2) poszukiwanie przeżyć (ES – experienceseeking), polegające najogólniej mówiąc na skłonności do nonkonformistycznego stylu życia, poszukiwaniu niezwykłego towarzystwa, eksperymentowaniu z narkotykami, nieplanowanych podróżach, (3) rozhamowanie (Dis – dishibition), przejawiające się w skłonności do rozładowywania napięcia poprzez seks, hazard, nieodpowiedzialne zachowania, (4) podatność na nudę (BS – *boredomsusceptibility*), objawiające się w niechęci do zrutynizowanej pracy i nudnego towarzystwa.

Wysokiego zapotrzebowania na stymulację nie należy wiązać z negatywną stroną funkcjonowania i problemem zagrożeń społecznych. Taka struktura temperamentu sprzyja na przykład podejmowaniu pracy w zawodach niebezpiecznych. Osoby, które cechuje niska reaktywność częściej wybierają zawody wysoko-stymulujące (Dudek, Hauk 2010).

Kompetencje społeczne

Istnieje poważny problem z precyzyjnym zdefiniowaniem pojęcia kompetencji społecznych, czym one są i jakie desygnaty powinny być im przypisane. Najczęściej postrzegane są jako atrybut jednostki. Michael Argyle (1991) pojmował je jako ogół niezbędnych umiejętności opanowanych przez jednostkę, które pozwalają uzyskać u innych ludzi pożądane efekty w sytuacjach społecznych. Podobnego zdania są także inni autorzy, zwracający uwagę na znaczenie funkcjonalne kompetencji społecznych. Ich celem ma być umożliwienie jednostce przetwarzania informacji, rozwiązywania problemów oraz zwiększania jej odporności na trudne doświadczenia, a także ułatwianie odnajdywanie się w grupie (Weare 2000; Matczak 2003; Bacia *et al.* 2015). Tabela 1 przedstawia wybrane rozumienie kompetencji społecznych w ujęciu psychologicznym i pedagogicznym.

Tabela 1. Wybrane definicje kompetencji społecznych w psychologii i pedagogice

Definicja	Autor
Efektywność i trafność reakcji jednostki na różne sytuacje problematyczne, z którymi się konfrontuje.	Goldfried i D'Zurilla, 1969
Codzienna efektywność jednostki w radzeniu sobie (<i>dealing</i>) z otoczeniem.	Zigler, 1973
Zdolność do produktywnej i satysfakcjonującej interakcji z innymi.	O'Malley, 1977
Osobą o wysokich kompetencjach jest ta, która potrafi wykorzystać zasoby indywidualne i zasoby otoczenia do osiągnięcia dobrego skutku rozwojowego.	Waters i Sroufe, 1983
Zdolność do osiągania osobistych celów w interakcjach społecznych przy jednoczesnym utrzymaniu pozytywnych relacji z innymi.	Rubin i Rose-Krasnor, 1992
Zdolność jednostki do czerpania korzyści ze struktur społecznych, w jakich funkcjonuje.	Porters, 1998

Anna Matczak (2000a, 2007: 7) przez kompetencje społeczne rozumie „złożone umiejętności warunkujące efektywność radzenia sobie w określonego typu sytuacjach społecznych, nabywane przez jednostkę w toku treningu społecznego”. Z całą pewnością kompetencje społeczne są konstruktem złożonym i, jak zauważa Knopp (2013: 1–2), można mówić o kilku ich rodzajach: (1) umiejętności związane z percepcją społeczną (trafne spostrzeganie innych, np. ich przeżyć lub intencji, oraz rozumienie i prawidłowa ocena sytuacji społecznych), (2) wrażliwość społeczna, empatia i decentracja interpersonalna, (3) znajomość reguł społecznych i umiejętność odpowiedniego zachowania się w sytuacjach społecznych, (4) umiejętność rozwiązywania konkretnych problemów interpersonalnych i sterowania sytuacjami społecznymi, (5) umiejętności warunkujące radzenie sobie w sytuacjach konfliktowych i wymagających asertywności, (6) efektywna auto-prezentacja i umiejętność wpływania na innych, (7) umiejętności komunikacyjne, (8) umiejętności kooperacyjne. Niektórzy badacze wiążą także kompetencje emocjonalne z inteligencją emocjonalną i społeczną (Salovey, Mayer 1990). Według Matczak (2001b) inteligencja społeczna jest zbiorem zdolności, umożliwiającym jednostce przetwarzanie informacji behawioralnych, zaś inteligencja emocjonalna jest zdolnością do przetwarzania informacji emocjonalnych i wykorzystywania ich w celach adaptacyjnych. Wspomniana autorka wyodrębniła własne, jej zdaniem niezbędne w kontekście radzenia sobie w społecznie trudnych sytuacjach, składniki społecznych kompetencji człowieka, tj.: kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach wymagających asertywności (umiejętność realizacji własnych potrzeb, nie naruszając praw innych ludzi), kompetencje warunkujące efektywność zachowań w sytuacjach ekspozycji społecznej oraz kompetencje warunkujące efektywność zachowań (w sytuacjach intymnych, związane z bliskością, dzieleniem się uczuciami) (Matczak 2001b; Martowska 2012). Kompetencje społeczne korelują dodatnio z dobrostanem psychicznym, zadowoleniem z życia, jakością relacji interpersonalnych, chęcią do udzielania pomocy innym, korzystaniem ze wsparcia społecznego, ogólnym dobrostanem psychicznym i przystosowaniem (Knopp 2013). Ujemne korelacje wiążą się z różnorodnymi zaburzeniami psychicznymi, objawami somatycznymi, poczuciem osamotnienia, przestępczością, a także uzależnieniami (Knopp 2013).

Niektórzy badacze zwracają uwagę, że „pseudokomunikacja” w Internecie może prowadzić do uszczuplenia relacji społecznych, a tym samym atrofii kompetencji społecznych, które po prostu przestają być użyteczne w przestrzeni cyfrowej (Kowert, Oldmeadow 2013). Naumann i współpracownicy (2009) zauważają, że komunikacja on-line jest pozbawiona kontekstu i nie dostarcza dość informacji na temat rozmówcy, bowiem opinie i sądy na temat drugiej osoby wyrabiamy sobie, wykorzystując zarówno obraz statyczny (styl ubrania rozmówcy), jak i dynamiczny (jego postawa i mimika). Proces zaniku (uszczuplenia) kompetencji społecznych jest wyraźnie dostrzegalny w serwisie społecznościowym Facebook i przyjmuje u niektórych uczestników postać hejterskich, obraźliwych, mizogicznych czy rasistowskich komentarzy. Autorzy konstatują, że np. zasady do-

brego wychowania obowiązujące w świecie realnym bardzo często przestają być obecne w świecie wirtualnym. Relacja i kontakt twarzą w twarz mają właściwości hamujące agresję, co udowodnił już Stanley Milgram w swoim widowiskowym eksperymencie. Posłuszeństwo w zadawaniu bolesnych wstrząsów na polecenie autorytetu spadło z 66 do 40%, gdy uczestnicy widzieli swoją „ofiarę” (Cialdini 2013; Kowert 2013). Badacze zajmujący się zjawiskiem cyberprzemocy zwracają uwagę na specyficzne cechy komunikacji on-line przyczyniające się do wzrostu agresji: poczucie anonimowości, ciągłość oddziaływania, niewidzialna publiczność, efekt kabiny pilota (Walrave, Heirman 2009) oraz łatwość atakowania nieznanymi ofiar (Pyżalski 2009). Braki w zakresie kompetencji społecznych są wyraźnie zauważalne w komunikacji cyfrowej. Uczestnicy zamieszczają poważnie łamiące netykietę komentarze, nie ukrywając przy tym często własnego nazwiska, zdjęcia profilowego, miejsca pracy ani innych danych łatwo identyfikujących sprawcę hejtu. W swoich wypowiedziach najczęściej nie przyjmują perspektywy adresata, dążą do eskalacji konfliktu, a nie jego rozwiązania. Autorzy są zdania, że dobrze rozwinięte kompetencje społeczne, pomimo specyfiki relacji cyfrowej, stanowiłyby istotny inhibitor w łatwości ujawniania zachowań agresywnych. Warto zatem zadać sobie pytanie, czy słabe kompetencje społeczne są skutkiem, czy przyczyną niskiej jakości komunikacji cyfrowej.

Metodologia badań własnych

Celem badań autorów było określenie poziomu zapotrzebowania na stymulację oraz kompetencji społecznych u osób grających bardzo często, sporadycznie i niegrających wcale w gry typu MMO.

Autorzy zaproponowali następujące hipotezy badawcze:

1. Gracze MMO, szczególnie grający bardzo często (tzw. grupa Raid) w porównaniu z osobami niegrającymi lub grającymi rzadko (grupa Social), cechują się wyższym poziomem chęci poszukiwania wrażeń, głównie o charakterze grozy, i przeżyć.
2. Gracze MMO w porównaniu z osobami niegrającymi lub grającymi rzadko, cechuje istotnie większa podatność/wrażliwość na nudę (skala BS).
3. Graczy MMO cechuje wyższy niż osoby niegrające lub grające rzadko poziom kompetencji społecznych w zakresie kierowania ludźmi i zarządzania grupą (poprzez zdobywanie doświadczeń w relacjach z innymi graczami, współpracę zespołową, konieczność wcielania się w różne postaci, m.in. zarządzających grupą, odpowiedzialność za innych w grze sieciowej).
4. Graczy MMO cechuje niższy niż osoby niegrające lub grające rzadko (Social) poziom kompetencji społecznych w zakresie bliskości z innymi ludźmi, intymności w relacjach (głównie przez pochłonięcie grą, czasochłonność tego zajęcia, silne zaangażowanie emocjonalne w fabułę kosztem realnych życiowych zadań).

Narzędzia pomiarowe zastosowane w ramach badania

W celu weryfikacji postawionych w ramach pracy hipotez zastosowano następujące narzędzia pomiarowe:

- dla diagnozy temperamentalnych zmiennych ze szczególnym uwzględnieniem tzw. poszukiwania doznań i podatności na nudę – Skalę Poszukiwania Doznań (SSS) Zuckermanna (1993),
- w celu weryfikacji poziomu społecznych kompetencji badanych – Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak (2007).

Zbierano też standardowe informacje socjodemograficzne dotyczące wieku badanych, wykształcenia, struktury rodziny, sytuacji ekonomicznej i osobistej, czasu spędzanego na graniu i motywów grania.

Skala Poszukiwania Doznań (SSS) Zuckermanna

Skala składa się z 40 pozycji mierzących cztery podczynniki poszukiwania doznań (po 10 na 4 skale). Poszczególne skale ujmują różne aspekty poszukiwania wrażeń, tj.:

1. Poszukiwanie grozy i przygód (skala TAS), które przejawia się w zamiłowaniu do aktywności i zajęć fizycznie ryzykownych, np. chęci uprawiania ekstremalnych sportów, ryzykownego hobby;
2. Poszukiwanie przeżyć (ES), które przejawia się poprzez poszukiwanie aktywacji poprzez umysł i zmysły, np. przez wybór nonkonformistycznego stylu życia, niezaplanowane podróże, szukanie towarzystwa ludzi nieprzeciętnych czy też eksperymentowanie z narkotykami;
3. Rozhamowanie (DIS), najsilniej uwarunkowane biologicznie, przejawiające się w tendencji do rozładowywania się i poszukiwania odprężenia w takich zachowaniach jak picie alkoholu, seks, hazard, hedonistyczny tryb życia itp.;
4. Podatność na nudę (BS), której wskaźnikiem jest reagowanie niepokojem na monotonię z awersją do powtarzalności doświadczeń, rutynowej pracy, nudnych ludzi.

W ramach badania opisanego w niniejszej pracy uzyskano rzetelność całego narzędzia (dla całej grupy badanych) rzędu α (Cronbach) = 0,85.

Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak

Kwestionariusz służy do oceny kompetencji społecznych rozumianych jako nabyte umiejętności warunkujące efektywność funkcjonowania człowieka w różnych sytuacjach i relacjach społecznych. Obok wskaźnika ogólnego dostarcza on trzech wskaźników szczegółowych, określających poziom kompetencji ujawnianych w specyficznych sytuacjach związanych z przebywaniem pośród ludzi, tj.: (1) ekspozycji społecznej (skala ES) – gdzie oceniają nas inni, np. wystąpienia publiczne, (2) wymagających asertywności (skala A), w których „chcemy postawić na swoim”, nie krzywdząc innych, np. negocjowanie, rozwiązywanie konfliktów,

odmawianie na niekorzystne dla nas propozycje, (3) bliskiego kontaktu interpersonalnego (skala I), bliskości, intymności z innym człowiekiem. Kwestionariusz składa się z 90 pytań, stanowiących określenia różnych czynności. Spośród nich 60 (i tylko te uwzględnione są w kluczu) to czynności oznaczające radzenie sobie w różnego rodzaju sytuacjach społecznych, które mogą być uznane za trudne sytuacje. W ramach badania opisanego w niniejszej pracy uzyskano dla KKS rzetelność (dla całej grupy badanych) na poziomie α (Cronbach) = 0,82.

Charakterystyka grupy badanych

Badanie przeprowadzone zostało w maju 2015 r. podczas ogólnopolskiego zjazdu fanów gry World of Warcraft (WoW) pod Poznaniem. Przebadano 85 graczy oraz grupę kontrolną – 45 osób, które sporadycznie lub nigdy nie grały w gry MMO. Ostatecznie, z uwagi na niekompletne wypełnienie kwestionariuszy, do ostatecznych analiz zakwalifikowano 120 osób (w tym 80 graczy). Gracze zostali podzieleni na grupę grającą niezbyt często w MMO, do 20 godzin tygodniowo (ok. 2 godzin na dobę), nazywaną w nomenklaturze graczy Social (38 osób), oraz grupę osób grających często, nawet do 56 godzin w tygodniu (7/8 godzin na dobę), nazywaną w nomenklaturze graczami Raid (41 osób). W celu uniknięcia graczy początkujących przyjęto zasadę, że w badaniu uwzględnione będą te osoby, których staż grania wynosi powyżej jednego roku. Grupa kontrolna została wyłoniona ze studentów drugiego i trzeciego roku Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego (kierunki: Zarządzanie i Biologia). Brano pod uwagę jedynie osoby niepreferujące gier typu MMO, grające w różne gry tylko w czasie wolnym, traktujące tę aktywność na równi z innymi rozrywkami. Osoby z grupy kontrolnej były zbliżone do graczy wiekiem.

W większości badane osoby to młodzi mężczyźni, stąd nie uwzględniano płci badanych w ramach hipotez (na 120 osób było zaledwie 6 kobiet). Średnia wieku badanych to 26,6 i dominancie 26 (typowy gracz miał od 24,7 do 30 lat). Badani, w każdej z grup, posiadali głównie wykształcenie średnie – 74 osoby (pośród graczy – 54) oraz wyższe – 34 (gracze – 19). Zdarzyło się kilka osób z wykształceniem podstawowym – 12 (pośród graczy – 7). Ponad połowę badanych stanowili studenci – ok. 58% (57,7).

Wśród wszystkich badanych najwięcej było osób wychowywanych w rodzinach pełnych (64,3%), w zrekonstruowanych blisko 12% (11,9), a wychowywanych tylko przez jednego z rodziców – ok. 24% (23,8). Większość badanych posiadała jedno rodzeństwo (58,3%), 2 i więcej braci lub siostr – ok. 18% (17,7). Zauważalna była znacząca liczba jedynaków – ok. 24%.

Badani to przede wszystkim osoby samotne, nie będące w chwili badania w żadnym związku – blisko 65% (64,7). Niewiele ponad 26% (26,1) deklarowało związek nieformalny, a jedynie ok. 9% (9,2) małżeński. Gdy uwzględniono podział na wyżej wymienione trzy grupy badanych, kwestia „bycia w związku” okazała się różnicować istotnie [$\chi^2 = 20,111(4)$; $p < 0,01$]. Stwierdzono, iż osoby samotne to przede wszystkim gracze – w grupie Social ok. 58% (57,9) osób, Raid

blisko 76% (75,6), podczas gdy w grupie kontrolnej – jedynie ok. 28% (27,5). Nie można jednak stwierdzić tu zależności przyczynowo-skutkowej. Równie prawdopodobne jest to, że badani nie są w związkach, ponieważ grają, jak i to, że badani mogą grać, bo nie są w związkach.

Pośród motywów podejmowania gry dominują w wypowiedziach sugerujące chęć podejmowania rywalizacji z innymi graczami, sprawdzenia się – ok. 34% (34,1) – oraz dotyczące chęci poznania nowych ludzi, zawierania przyjaźni i budowania relacji społecznych z osobami o podobnych zainteresowaniach – blisko 32% (31,7). Znaczna część badanych graczy deklaruje również, iż najlepszym motywem podejmowania gry jest ciekawość wirtualnego świata pełnego fantazji, marzeń, czarów – bycia kimś innym niż w rzeczywistości (29,3%).

Procedura statystyczna zastosowana w badaniu

W ramach poszukiwań odpowiedzi na postawione badawcze pytania oraz weryfikacji założonych hipotez zastosowano następujące procedury statystyczne:

1. W celu weryfikacji istotności różnic między badanymi grupami zastosowano analizę wariancji jednoczynnikowej (ANOVA) z użyciem testu Fishera (F). Dla uzyskania obrazu szczegółowych różnic międzygrupowych posłużono się testem post-hoc b'Tuckeya. W ramach prezentacji uzyskanych wyników zastosowano tabele z wynikami średnimi (M) oraz odchyleniami standardowymi (SD) wraz z istotnością testu F. Dla zobrazowania różnic szczegółowych zastosowano tabele istotności różnic między średnimi dla testu b'Tuckeya;
2. W ramach analizy rozkładu odpowiedzi udzielanych na pytania ankiety użytej w badaniu zastosowano, z uwzględnieniem płci, analizę niezależności z użyciem testu Chi-kwadrat.

Wyniki

W celu weryfikacji hipotez na temat różnic w poziomie poszukiwania wrażeń i przeżyć oraz wrażliwości na nudę u zaangażowanych graczy MMO (Raid) w porównaniu z osobami grającymi sporadycznie (Social) i wcale, przeprowadzono analizę jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA) z porównaniami międzygrupowymi post-hoc (b'Tuckeya) w zakresie wyników badania Skala SSS Zuckermana. Rezultaty prezentuje tabela 2.

Jak wynika z tabeli 2, istotne zróżnicowanie wyników zaobserwowano w zakresie dwóch podskal skali SSS, tj. „Poszukiwania grozy i przygód” ($F = 10,14$; $p < 0,01$) i „Poszukiwania przeżyć” ($F = 8,89$; $p < 0,01$). W zakresie „Podatności na nudę” ($F = 2,64$; $p < 0,1$) odnotowano wynik na granicy istotności. Oznacza to, iż typ gracza (rozdzielany na podstawie ilości czasu spędzanego w grze) ma istotne znaczenie w zakresie zróżnicowania większości wyników Skali Poszukiwania Doznań pośród badanych grup. Szczegółowa analiza relacji wyników między badanymi grupami z zastosowaniem testów post-hoc (tabela 3) wykazała, że przede

Tabela 2. Wyniki badania skalą SSS Zuckermana w kontekście przynależności do badanej grupy (F – test Fishera dla ANOVA jednoczynnikowej, M – średnia, SD – odchylenie standardowe)

	Raid		Social		Kontrolna		F
	M	SD	M	SD	M	SD	
Poszukiwanie grozy i przygód (TAS)	8,78	3,01	7,66	3,14	5,73	3,11	10,14**
Poszukiwanie przeżyć (ES)	8,00	2,96	7,50	2,22	5,70	2,45	8,89**
Rozhamowanie (DIS)	6,80	3,79	7,00	3,51	6,85	2,74	0,36
Podatność na nudę (BS)	7,98	3,92	7,76	2,69	6,20	2,84	2,64*

** $p < 0,01$; * $p < 0,1$

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 3. Różnice międzygrupowe w zakresie podskal TAS, ES i BS dla SSS Zuckermana w kontekście wyników post-hoc b'Tuckeya

Grupa	n	TAS		ES		BS	
		1	2	1	2	1	2
Kontrolna	40	5,73		5,70		6,20	
Social	38		7,66		7,50	7,76	7,76
Raid	41		8,78		8,00		7,98

Źródło: Opracowanie własne.

wszystkim tzw. gracze (Raid i Social) różnią się od grupy kontrolnej w zakresie podskal TAS i ES.

Porównania międzygrupowe w zakresie podskali „Poszukiwanie grozy i przygód” (TAS) oraz „Poszukiwanie przeżyć” (ES) wskazują, iż wszyscy gracze (zarówno z grupy Social, jak i Raid) różnią się istotnie od pozostałych badanych nigdy niegrających w gry MMO (między grupami graczy istotnych różnic nie stwierdzono). Gracze MMO w porównaniu z grupą kontrolną wykazują istotnie wyższy poziom zamięłowania do silnych przeżyć oraz poszukiwania aktywności dostarczającej wysokiego poziomu stymulacji. W zakresie wyników podskali „Podatność na nudę” (BS) okazało się, że istotna granica między grupami jest nieco bardziej zarysowana. Gracze z grupy Raid – uczestniczący w grze niemalże 8/9 i więcej godzin na dobę wykazują bardzo dużą wrażliwość na nudę jedynie w porównaniu z osobami nigdy niegrającymi. Grupa Social nie wykazała w porównaniu z niegrającymi oraz grupą Raid wyników istotnie różnych.

W celu weryfikacji hipotezy na temat wysokiego poziomu społecznych kompetencji wśród graczy MMO, szczególnie silnie zaangażowanych w grę, w porównaniu z osobami grającymi nieczęsto i wcale, przeprowadzono ponownie analizę jednoczynnikowej wariancji (ANOVA) z porównaniami międzygrupowymi post-hoc w ramach wyników badania Kwestionariuszem Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak. Rezultaty prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Wyniki badania Kwestionariuszem Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak w kontekście przynależności do badanej grupy (F – test Fishera dla ANOVA jednoczynnikowej, M – średnia, SD – odchylenie standardowe)

	Raid		Social		Kontrolna		F
	M	SD	M	SD	M	SD	
Ekspozycja	35,10	9,674	34,95	8,440	33,48	11,145	0,332
Asertywność	37,10	8,502	33,61	7,387	30,03	8,337	7,707***
Intymność	24,17	7,959	28,47	5,755	29,18	8,063	5,471**

** p < 0,01; ** p < 0,05

Źródło: Opracowanie własne.

Stwierdzono, iż przynależność do danej grupy różnicuje istotnie wyniki pośród badanych w zakresie dwóch skal KKS, tj.: „Asertywność” (F = 7,707; p < 0,01) oraz „Intymność” (F = 5,471; p < 0,05). Z zastosowaniem testów post-hoc (b’Tuckeya) przeprowadzono zatem analizę szczegółowych różnic między grupami badanych. Rezultaty zaprezentowano w tabeli 5.

Tabela 5. Różnice międzygrupowe w zakresie skal asertywności i intymności dla KKS w kontekście wyników post-hoc b’Tuckeya

Grupa	n	Asertywność		Intymność	
		1	2	1	2
Kontrolna	40	30,03			29,18
Social	38	33,61	33,61		28,47
Raid	41		37,10	24,17	

Źródło: Opracowanie własne.

Porównania międzygrupowe średnich wyników uzyskanych zarówno dla skal „Asertywność” i „Intymność” Kwestionariusza Kompetencji Społecznych (KKS) wskazały, że badani grający bardzo często w gry MMO (grupa Raid) różnią się statystycznie istotnie od osób nigdy w takie gry nie grających. Wykazują oni z jednej strony znacząco wyższy poziom umiejętności związanych z sytuacjami „walki o swoje”, zdolnościami do negocjacji, przekonywania innych lub bronięcia swych racji, a także większą roztropność w postrzeganiu okazji oraz istotnie większe umiejętności rozwiązywania konfliktów i sporów w relacjach społecznych. Wydają się zatem posiadać odpowiedni potencjał – niewykluczone, że wytrenowany poprzez uczestnictwo w zespołowych grach MMO, dający im przewagę na przykład w poszukiwaniu zawodów, które takich kompetencji wymagają (managerowie, trenerzy czy terapeuci). Z drugiej strony jednak gracze z grupy Raid wykazują obok wielu społecznych kompetencji deficyty w życiu intymnym, w zakresie budowania bliskich relacji społecznych. Osoby te jawią się jako znacząco mniej zmotywowane do kontaktu z innymi niż badani mający mało lub niemający nic wspólnego z MMO. Być może gra zapewnia im wszystko, co dojrzała, prawidłowo funkcjonująca osoba otrzymuje w bliskich relacjach z rzeczywistym, a nie wirtu-

alnym człowiekiem. Równie dobrze jednak taką funkcję jak gra mogła dawniej spełniać (np. w latach siedemdziesiątych, zanim gry komputerowe stały się popularne i powszechne) wciągająca, bogata w akcję książka.

Zaprezentowane wyniki wydają się odbiegać od stereotypowych opinii na temat tzw. maniaków gier, wskazując na konkretne korzyści wynikające z grania. Jednak należy pamiętać, że ukazują również pewne zagrożenia będące konsekwencją nadmiernego oddania się światu MMO.

Dyskusja i podsumowanie

Wydaje się, że dla użytkowników gier typu MORPG granie jest sprawą dość poważną, bowiem, jak pokazują badania, sporo inwestują emocjonalnie w budowanie własnych postaci (awatarów) oraz w środowisko graczy. W pewnym badaniu zapytano graczy w MMO ($n = 2170$) o najbardziej pozytywne i negatywne zdarzenia z ostatniego tygodnia i miesiąca, jakich doświadczyli w rzeczywistym życiu lub w grze. Prawie połowa z nich wskazała na najbardziej pozytywne doświadczenia w grze i ponad połowa doświadczyła tam najbardziej negatywnych sytuacji (Yee 2005).

Badania graczy MMO typu Raid w porównaniu z osobami grającymi rzadko oraz nigdy niegrającymi wykazały w zakresie wyników Skali Poszukiwania Wrażeń Zuckermana, istotne statystycznie różnice w obszarach podskal „Poszukiwanie grozy i przygód” (TAS) oraz „Poszukiwanie przeżyć” (ES). Szczegółowe analizy post-hoc dotyczące porównań międzygrupowych wskazały z kolei, że wszyscy gracze MMO w porównaniu z grupą kontrolną wykazują istotnie wyższy poziom zamiłowania do silnych przeżyć, wysokiego poziomu stymulacji i doznań oraz większej aktywności i chęci działania. Uzyskany wynik koresponduje z konkluzjami badań Yee (2005), dotyczącymi silnej u graczy potrzeby realizowania zadań w świecie wirtualnym, czy ustaleniami Stetiny (2011) o istotnie wyższej potrzebie przeżywania silnych emocji (stymulacji) u graczy „rajdujących” (Chiu 2004). W zakresie wyników podskali „Podatność na nudę” (BS) okazało się, że istotna różnica między grupami pojawiła się podczas porównania grupy Raid z grupą osób nigdy niegrających w MMO (grupa kontrolna). Grający wiele godzin w ciągu dnia wykazali istotnie niższy poziom tolerancji na nudę, bierność, monotonię i brak aktywności. Można zatem stwierdzić, że są podstawy do przyjęcia hipotezy dotyczącej wysokiego zapotrzebowania na stymulację tak u osób grających na gminnie w MMO, jak i sporadycznie. Interesujące jest pytanie, czy granie w gry jest skutkiem, czy przyczyną wysokiego zapotrzebowania na stymulację. Autorzy są zdania, że elementy te są od siebie zależne. Być może wyniki skal SSS są mniej związane z cechami samych gier MMO, a bardziej ze specyfiką graczy. Próba interakcyjnego, wielostronnego spojrzenia na ten problem, wydaje się być konieczna. Na pewno duże możliwości przetwarzania stymulacji sprzyjają kształtowaniu się kompetencji emocjonalnych, zwłaszcza związanych ze strategiczną inteligencją emocjonalną (Maczak, Matrowska 2011).

Porównania średnich wyników skal „Asertywność” i „Intymność” Kwestionariusza Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak ukazują graczy jako osoby posiadające wiele cech społecznie pożądaných, na przykład w zakresie umiejętności negocjacji, przekonywania innych do swoich racji, bronięcia własnego stanowiska czy rozwiązywania konfliktów i sporów w relacjach społecznych. Uzyskane rezultaty nie potwierdziły wyników Stetina (2011) czy Ko (2012) na temat występowania niepożądanych objawów u wielu graczy MMO takich jak depresja, niska samoocena, kompleksy i ograniczenia w społecznych kompetencjach. Granie w gry jest aktywnością powszechną, 9 na 10 nastolatków w USA gra w gry (Prot *et al.* 2014), jednak na tle tych statystyk problemowe używanie gier wydaje się zjawiskiem marginalnym. Większość młodych ludzi używa gier w sposób rozsądny. Dzięki nim mogą szybciej znaleźć wspólny język z rówieśnikami i zdobywać wśród nich uznanie oraz szacunek (Ulfik-Jaworska 2011). Gry typu MMORPG jak War of Warcraft, dzięki utożsamianiu się z kierowaną postacią, pełnią funkcję tożsamościotwórczą. Jak zauważa Krawczyk (2008: 87): „Jeżeli bowiem uznamy, że role-playing games są skutecznym ćwiczeniem we współtworzeniu narracji (...), to powinny również dopomagać w jej [w oryginalnym tekście jest „ich”, chodziło o trzy znaczenia narracji – przyp. aut.] wyrażaniu i rozumieniu – tak u siebie, jak i u innych ludzi. Wydaje się więc, że uprawnione jest dostrzeganie w RPG szans do rozwoju ważnych umiejętności intra- oraz interpersonalnych”. Zatem gry tego typu mogą przyczyniać się do rozwoju umiejętności wglądu w siebie i kompetencji społecznych (Krawczyk 2008). Yee (2005: 197) przytacza wypowiedź trzydziestoletniej badanej, która wskazuje na zalety tego typu gier i równocześnie potwierdza, że, by być dobrym graczem, trzeba rozwijać kompetencje komunikacyjne: „I play MMORPGs with my husband as a source of entertainment. Overall it can be a cheaper form of entertainment where you can spend quite a bit of time with a significant other. To play well you end up developing more ways of communicating”.

Wielu badaczy zwraca uwagę, że gry MMO przede wszystkim są zabawą, która często przyczynia się do tworzenia trwałych, bardzo intymnych więzi i przyjaźni (Cole, Griffiths 2007; Williams 2006; Hsu *et al.* 2009). Taki obraz potwierdzali także badani, którzy, nawiązując znajomości w Internecie podczas gry, spotykali się później nie tylko na konwentach w świecie realnym. Niektórzy gracze doceniają możliwość ujawnienia zachowań prospołecznych i obdarzenia zaufaniem innych graczy: „To succeed in EQ you need to form relationships with people you can trust. The game does a wonderful job of forcing people in this situation. Real life rarely offers this opportunity as technological advances mean we have little reliance on others and individuals are rarely thrown into life-or-death situations” (Yee 2006: 201).

Pewnym zagrożeniem jest preferowanie przez graczy tylko relacji typu on-line. Im bardziej użytkownicy faworyzują kontakt wirtualny, tym częściej można zaobserwować u nich poczucie osamotnienia, a nawet mniejszą częstotliwość kontaktu z własną rodziną (Williams 2006; Shen, Williams 2010). Lemmens i współpracownicy (2011) zauważyli również wzrost samotności i zmniejszone poczucie wła-

snej wartości przez okres sześciu miesięcy wśród tego typu graczy. Gracze z grupy Raid (grający bardzo często) wykazali obok wielu społecznych kompetencji braki w budowaniu bliskich relacji społecznych, tendencje do unikania relacji opartych na zaufaniu i przyjaźni w świecie rzeczywistym. Badania prowadzone na licznej grupie graczy w World of Warcraft (N = 565) wykazały ujemną korelację między czasem spędzonym w grze a dobrostanem psychicznym (Kirby *et al.* 2014). Zatem graczy Raid można uznać za grupę problemową.

Mark D. Griffiths (2005, 2009) zauważył, że wielu spośród graczy próbuje kompensować powyższe braki w obsesyjnym kontakcie on-line z innymi, prowadzącym do zjawiska socjomanii internetowej. Jednym z jej przejawów jest częste wchodzenie w „cyfrowe romanse” oparte na bardzo długich rozmowach, dzieleniu się informacjami, opisywaniem siebie, zazwyczaj bez perspektywy kontaktu w świecie realnym. Wirtualny awatar sprzyja modyfikacji własnej tożsamości, podkreślaniu cech pożądanых społecznie i ukrywaniu własnych ułomności czy cech wstydlivych (Taper 2011). Yee (2006) zwróciła uwagę w swoich badaniach na różnice płciowe w motywach grania. Mężczyźni częściej traktują MMORPG jako źródło satysfakcji w wyniku osiągnięcia celów, np. gromadzenia przedmiotów dodających siły (zwiększających władzę), podczas gdy kobiety częściej traktowały grę jako sposób na relaks, „zanurzenie się” w świecie fantazji, nawiązanie kontaktów albo formę eskapizmu.

Z całą pewnością gry MMORPG, pomimo swojego cyfrowego charakteru, są faktem jak najbardziej rzeczywistym i społecznie złożonym. Udział w kulturze MMO ma zarówno pozytywne, jak i negatywne strony. To, jakie będą konsekwencje, zależy od różnych sprzężonych ze sobą czynników. Wydaje się, że granie w gry wideo jest analogiczne do prowadzenia samochodu z dużą prędkością. W sprzyjających warunkach szybka jazda bywa przyjemna i bezpieczna, lecz w warunkach szczególnych (zdenerwowanie, kłopoty rodzinne, zła pogoda, deficyty osobowościowe) może stać się ryzykowną aktywnością.

Literatura

- Anderson C.A., Bushman B.J., 2001, *Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature*, American Psychological Society, vol. 12, no. 5, s. 353–359.
- Anderson C.A., Bushman B.J., 2002, *Human aggression*, Annual Review of Psychology, vol. 53, s. 27–51.
- Anderson C.A., Dill K.E., 2000, *Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life*, Journal of Personality and Social Psychology, vol. 78(4), s. 772–790, <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.78.4.772> (dostęp: 2.01.2017).
- Anderson C.A., Warburton W.A., 2012, *The impact of violent video games: An overview*, chapter [w:] W. Warburton, D. Braunstein (eds.), *Growing Up Fast and Furious: Reviewing the Impacts of Violent and Sexualised Media on Children*, Australia: The Federation Press.

- Argyle M., 1991, *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bacia E. et al., 2015, *Kształtowanie kompetencji społecznych i obywatelskich przez organizacje pozarządowe w Polsce*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Bailey K., West R., Anderson C.A., 2010, *A negative association between video game experience and proactive cognitive control*, *Psychophysiology*, vol. 47, no. 1, s. 34–42.
- Bobrowski M., Rodzińska-Szary P., Socha M., 2015, *Kondycja Polskiej Branży Gier Wideo. Raport 2015*, <http://www.prawoautorskie.gov.pl/pages/posts/kondycja-polskiej-branzy-gier-wideo---raport-2015-849.php?p=10> (dostęp: 2.01.2017).
- Braun-Gałkowska M., Ulfik-Jaworska I., 2002, *Zabawa w zabijanie. Oddziaływanie przemocy prezentowanej w mediach na psychikę dzieci*, Lublin: Gaudium.
- Caplan S., 2007, *Relations among loneliness, social anxiety, and problematic Internet use*, *Cyberpsychology and Behavior*, vol. 10, no. 2, s. 234–242.
- Caplan S., Williams D., Yee N., 2009, *Problematic Internet use and psychosocial well-being among MMO players*, *Computers in Human Behavior*, vol. 25, s. 1312–1319.
- Chiu S.-I., Lee J.-Z., Huang D.-H., 2004, *Video game addiction In children and teenagers in Taiwan*, *Cyber Psychology & Behavior*, vol. 7, s. 571–581.
- Cialdini R., 2013, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, Gdańsk: GWP.
- Cole H., Griffiths M.D., 2007, *Social Interactions in Massively Multiplayer Online Role-Playing Games*, *Cyberpsychology and Behavior*, vol. 10, no. 4, s. 575–583.
- Corbett A.T., Koedinger K.R., Hadley W., 2001, *Cognitive tutors: From the research classroom to all classrooms* [w:] P.S. Goodman (ed.), *Technology enhanced learning*, New York: Lawrence Erlbaum.
- Dudek B., Hauk M., 2010, *Reaktywność a wybór zawodu*, *Przegląd Psychologiczny*, t. 53, nr 2, s. 195–210.
- Fang X., Zhao F., 2009, *Sensation Seeking, Self Forgetfulness, and Computer Game Enjoyment* [w:] *Proceedings of HCI International 2009*, http://www.miaoqizhu.com/resources/Extraversion_and_Computer_Game_Play.pdf (dostęp: 2.01.2017).
- Ferguson C.J., Olson C.K., 2013, *Friends, fun, frustration and fantasy: Child motivations for video game playing* [w:] *Motivation and Emotion*, vol. 37, no. 1, s. 154–164, doi:10.1007/s11031-012-9284-7 (dostęp: 2.01.2017).
- Gee J.P., 2007, *Good video games and good learning: Collected essays on video games, learning and literacy*, New York: Perer Lang Publishing.
- Gentile D.A., 2009, *Pathological video-game use among youth ages 8 to 18: A national study*, *Psychological Science*, vol. 20, s. 594–602.
- Giertuga K., Cybulska-Kłosowicz A., 2014, *Neuroanatomiczne i funkcjonalne korelaty zespołu nadpobudliwości psychoruchowej z deficytem koncentracji uwagi w świetle dwóch modeli rozwojowych: zaburzonego i opóźnionego procesu dojrzewania mózgu*, *Neuropsychiatria i Neuropsychologia*, t. 9, nr 3–4, s. 120–126.
- Gopher D., Weil M., Bareket T., 1994, *Transfer of skill from a computer game trainer to flight*, *Human Factors*, vol. 36, s. 387–405.
- Granic I. et al., 2013, *The benefits of playing video games*, *American Psychologist*, vol. 69, no. 1, s. 66–78.
- Green C.S., Bavelier D., 2003, *Action video game modifies visual selective attention*, *Nature*, vol. 423, s. 534–537.

- Green C.S., Bavelier D., 2006, *Effect of action video games on the spatial distribution of visuospatial attention*, *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, vol. 32, s. 1465–1478.
- Griffiths M.D., Davies M.N.O., 2005, *Videogame addiction: Does it exist?* [w:] J. Goldstein, J. Raessens (eds.), *Handbook of computer game studies*, Boston (MA): MIT Press.
- Griffiths M.D., Meredith A., 2009, *Videogame addiction and its treatment*, *Journal of Contemporary Psychotherapy*, vol. 39, s. 247–253.
- Grossman D., Degaetano G., 1999, *Stop Teaching Our Kids to Kill: A Call to Action Against TV, Movie and Video Game Violence*, New York: Crown/Random House.
- Han D.H., Lee Y.S., Na C., 2009, *The effect of methylphenidate on Internet video game play in children with attention-deficit/hyperactivity*, *Comprehensive Psychiatry*, vol. 50, s. 251–256.
- Hsu S., Wen M., Wu M., 2009, *Exploring user experiences as predictors of MMORPG addiction*, *Computers and Education*, vol. 53, no. 3, s. 990–999.
- Hull J.G. et al., 2014, *A longitudinal study of risk-glorifying video games and behavioral deviance*, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 107, no. 2, s. 300.
- Izdebski P., Górska A., Szymanik A., 2012, *Agresywność i konkretna emocjonalna użytkowników azjatyckich gier sieciowych MMORPG*, *Polskie Forum Psychologiczne*, t. 17, nr 2, s. 381–394.
- Kim E.J. et al., 2008, *The relationship between online game addiction and aggression, self-control and narcissistic personality traits*, *European Psychiatry*, vol. 23, no. 3, s. 212–218, <http://dx.doi.org/10.1016/j.eurpsy.2007.10.010> (dostęp: 2.01.2017).
- Kirby A., Jones C., Copello A., 2014, *The Impact of Massively Multiplayer Online Role Playing Games (MMORPGs) on Psychological Wellbeing and the Role of Play Motivations and Problematic Use*, *International Journal of Mental Health and Addiction*, vol. 12(1), s. 36–51.
- Kirsch S.J., 2010, *Media and youth: A developmental perspective*, Malden (MA): Wiley Blackwell.
- Ko C.H. et al., 2012, *The association between Internet addiction and psychiatric disorder: A review of the literature*, *European Psychiatry*, vol. 27, s. 1–8.
- Ko S., 2002, *An empirical analysis of children's thinking and learning using a computer game context*, *Educational Psychology*, vol. 22, no. 2, s. 219–233.
- Kowert R., Oldmeadow J.A., 2013, *Social reputation: Exploring the relationship between online video game involvement and social competence*, *Computers in Human Behavior*, vol. 29, no. 4, s. 1872–1878.
- Knopp K.A., 2013, *Kompetencje społeczne – pomiar i aplikacja praktyczna*, http://www.ore.edu.pl/strona-ore/index.php?option=com_phocadownload&view=category&-id=172:poradnie-psychologiczno-pedagogiczne-a-zmiany-w-systemie-edukacji&Itemid=1084 (dostęp: 2.01.2017).
- Krawczyk S., 2008, *Narracja i dialog. Zastosowanie psychologii narracyjnej w badaniu RPG, Kulturotwórcza funkcja gier. Gra w kontekście edukacyjnym, społecznym i medialnym*, *Homo Communicativus*, t. 2, nr 4.
- Lammes S., 2008, *Spatial Regimes of the Digital Playground Cultural Functions of Spatial Practices in Computer Games*, *Space and Culture*, vol. 11, s. 260–272.
- Lemmens J.S., Valkenburg P.M., Peter J., 2011a, *The Effects of Pathological Gaming on Aggressive Behavior*, *Journal of Youth and Adolescence*, vol. 40, no. 1, s. 38–47.

- Lemmens J.S., Valkenburg P.M., Peter J., 2011b, *Psychological causes and consequences of pathological gaming*, Computers in Human Behavior, vol. 27, no. 1, s. 144–152.
- Lenhart A. et al., 2008, *Teens, video games, and civics*, Pew Internet & American Life Project, <http://www.pewinternet.org/Reports/2008/> (dostęp: 2.01.2017).
- Lieberman D.A., 2001, *Management of chronic pediatric diseases with interactive health games: Theory and research findings*, Journal of Ambulatory Care Management, vol. 24, s. 26–38.
- Lieberman D.A., 2006, *What can we learn from playing video games?* [w:] P. Vorderer, J. Bryant (eds.), *Playing video games: Motives, responses, and consequences*, Mahwah (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Liu C.Y., Kuo F.Y., 2007, *A study of Internet addiction through the lens of the interpersonal theory*, Cyber Psychology & Behavior, vol. 10, no. 6, s. 799–804, doi: 10.1089/cpb.2007.9951 (dostęp: 2.01.2017).
- Liu M., Peng W., 2009, *Cognitive and psychological predictors of the negative outcomes associated with playing MMOGs (massively multiplayer online games)*, Computers in Human Behavior, vol. 25, s. 1306–1311.
- Lo S., Wang C., Fang W., 2005, *Physical Interpersonal Relationships and Social Anxiety among Online Game Players*, Cyberpsychology and Behavior, vol. 8, no. 1, s. 15–20.
- Martowska K., 2012, *Psychologiczne uwarunkowania kompetencji społecznych*, Warszawa: Liberi Libri.
- Matczak A., 2001a, *Różne oblicza inteligencji: funkcjonowanie intelektu a osobowość*, Studia Psychologica UKSW, nr 2, s. 157–174.
- Matczak A., 2001b, *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS)*. Podręcznik, Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Matczak A., 2003, *Zarys psychologii rozwoju*. Podręcznik dla nauczycieli, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Matczak A., 2007, *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS)*. Podręcznik, wyd. 2 uzup., Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Matczak A., Martowska K., 2009, *Instrumental and motivational determinants of social competencies* [w:] A. Matczak (red.), *Determinants of social and emotional competencies*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Matczak A., Martowska K., 2011, *Z badań nad uwarunkowaniami kompetencji emocjonalnych*, Studia Psychologica, nr 1, s. 5–18.
- Mehroof M., Griffiths M.D., 2010, *Online gaming addiction: the role of sensation seeking, self-control, neuroticism, aggression, state anxiety, and trait anxiety*, Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, vol. 13, no. 3, s. 313–316.
- Miklewska A., Miklewska A., 2000, *Związek temperamentu z zachowaniami agresywnymi i zagrożeniem uzależnieniem od alkoholu w świetle regulacyjnej teorii temperamentu J. Strelaua*, Przegląd Psychologiczny, t. 43, nr 2, s. 173–190.
- Morahan-Martin J., Schumacher P., 2003, *Loneliness and social uses of the Internet*, Computers in Human Behavior, vol. 19, s. 659–671.
- Parrish K., 2009, *Internet Addiction Leaves Man Homeless* *Writer Winston Ross said that Internet addiction ruined his brother's life*, <http://www.tomsguide.com/us/Internet-Addiction-Warcraft-homeless-Washington,news-4854.html> (dostęp: 2.01.2017).

- Peters C., Malesky A., 2008, *Problematic Usage Among Highly-Engaged Players of Massively Multiplayer Online Role Playing Games*, *Cyberpsychology and Behavior*, vol. 11, no. 4, s. 481–484.
- Piechowicz M., Piotrowski A., Pastwa-Wojciechowska B., 2014, *The social rehabilitation of homeless women with offspring*, *Acta Neuropsychologica*, vol. 12, no. 4, s. 469–482.
- Pillay H., 2003, *An investigation of cognitive processes engaged in by recreational computer games players: implications for skills of the future*, *Journal of Research on Technology in Education*, vol. 34, no. 3, s. 336–350.
- Pillay H., Brownlee J., Wilss L., 1999, *Cognition and recreational computer games: implications for educational technology*, *Journal of Research on Computing in Education*, vol. 32, no. 1, s. 203–216.
- Prot S. et al., 2014, *The positive and negative effects of video game play* [w:] A. Jordan, D. Romer (eds.), *Media and the Well-Being of Children and Adolescents*, New York: Oxford University Press.
- Pyżalski J., 2010, *Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna – zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań* [w:] M. Jędrzejko, D. Sarzała (red.), *Człowiek i uzależnienia*, Pułtusk–Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Rideout V.J., Foehr U.G., Roberts D.F., 2010, *GENERATION M2 Media in the Lives of 8-to 18-Year-Olds*, A Kaiser Family Foundation Study, <http://www.kff.org/other/event/generation-m2-media-in-the-lives-of/> (dostęp: 2.01.2017).
- Salovey P., Mayer J.D., 1990, *Emotional intelligence*, *Imagination, Cognition, and Personality*, vol. 9, s. 185–211.
- Shen C., Williams D., 2010, *Unpacking Time Online: Connecting Internet and Massively Multiplayer Online Game Use With Psychological Well-Being*, *Communication Research*, vol. 20, no. 10, s. 1–27.
- Stasieńko J., *Gry komputerowe – jestem na „tak”, jestem na „nie”. Zagrożenia, szanse i wyzwania rozrywki komputerowej*, http://www.wns.dsw.edu.pl/fileadmin/user_upload/wszechnica/07.pdf (dostęp: 22.06.2017).
- Stetina B.U. et al., 2011, *Beyond the Fascination of Online-Games: Probing addictive behavior and depression in the World of Online – Gaming*, *Computers in Human Behavior*, vol. 27, no. 1, s. 473–479.
- Stetina B.U. et al., 2012, *Games for Health: Have Fun with Virtual Reality! Virtual Reality* [w:] Ch. Eichenberg (ed.), *Psychological, Medical and Pedagogical Applications*, New York: InTech.
- Strelau J., 2007, *Temperament* [w:] idem (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 2, Gdańsk: GWP.
- Strelau J., 2001, *Miejsce konstruktów aktywacji w badaniach nad temperamentem*, *Przegląd Psychologiczny*, t. 44, nr 3, s. 275–300.
- Subrahmanyam K., Greenfield P.M., 1994, *Effect of video game practice on spatial skills in girls and boys*, *Journal of Applied Developmental Psychology*, vol. 15, issue 1, s. 13–32.
- Suler J., 2004, *The Online Disinhibition Effect*, *Cyberpsychology and Behavior*, vol. 7, no. 3, s. 321–326.
- Swing E.L. et al., 2010, *Television and video game exposure and the development of attention problems*, *Pediatrics*, vol. 126, s. 214–221.
- Szulc M., Pawlewicz P., 2015, *Potrzeba poszukiwania doznań u młodzieży niedostosowanej społecznie*, *R. 8*, t. 4(29), nr 7(3), s. 335–347.

- Taper A.E., 2011, *Gry MMORPG – cechy, możliwości, zagrożenia*, Media i Społeczeństwo, nr 1, s. 180–193, http://www.mediaispoleczenstwo.ath.bielsko.pl/art/180_taper.pdf (dostęp: 2.01.2017).
- Taylor T.L., 2003, *Multiple Pleasures: Women and Online Gaming*, Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies, vol. 9, no. 1, s. 21–46.
- Ulfik-Jaworska I., 2005, *Komputerowi mordercy. Tendencje konstruktywne i destruktywne u graczy komputerowych*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ulfik-Jaworska I., 2011, *Gry komputerowe – złe czy dobre?*, Wychowawca, nr 7/8, s. 28–31.
- Van Cleave R., Griffiths M., 2010, *My Journey into the Dark World of Video Game Addiction*, Florida: HCI Books.
- Walrave M., Heirman W., 2009, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?*, Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka, t. 8, nr 1, s. 27–46.
- Wawrzak-Chodaczek M., 2012, *Rola gier komputerowych w czasie wolnym młodzieży w wieku adolescencji*, Chowanna, nr 2, s. 237–252.
- Weare K., 2000, *Promoting Mental, Emotional and Social health: A Whole School Approach*, Londyn: Routledge.
- Williams D., 2006, *Groups and goblins: The social and civic impact of online games*, Journal of Broadcasting and Electronic Media, vol. 50, s. 651–681.
- Williams D. et al., 2009, *Looking for gender: Gender roles and behavior among online gamers*, Journals of Communication, vol. 59, no. 4, s. 700–725.
- Williams D., Skoric M., 2005, *Internet Fantasy Violence: A Test of Aggression in an Online Game*, Communication Monographs, vol. 72, no. 2, s. 217–233.
- Yee N., 2005, *The psychology of MMORPGs: emotional investment, motivations, relationship formation, and problematic usage* [w:] R. Schroeder, A. Axelsson (eds.), *Avatars at Work and Play: Collaboration and Interaction in Shared Virtual Environments*, London: Springer-Verlag, s. 187–207.
- Yee N., 2006, *The Demographics, Motivations and Derived Experiences of Users of Massively-Multiuser Online Graphical Environments*, PRESENCE: Teleoperators and Virtual Environments, vol. 15, s. 309–329.
- Zajączkowski B., Urbańska-Galanciak D., 2009, *Co o współczesnych grach wiedzieć powinniśmy*, Warszawa: Broszura informacyjna dla rodziców, wychowawców, nauczycieli szkolnych oraz sprzedawców oprogramowania Stowarzyszenie Producentów i Dystrybutorów Oprogramowania Rozrywkowego.
- Zuckerman M., 1994, *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*, Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.

Anna Wenta¹, Natalia Łątkowska²

Osobowość narcystyczna i psychopatyczna jako przejawy psychopatologii społecznej

Żyjemy w kulturze narcystycznej, w dobie indywidualizmu, gdzie liczy się przede wszystkim sukces osobisty. Coraz mniejszą wagę przywiązuje się do postępowania zgodnie z zasadami moralnymi, znaczenie ma rezultat działania, a nie sposób dążenia do celu. Jednostki narcystyczne i psychopatyczne pragną i muszą wygrywać, ponieważ zwycięstwo decyduje o ich dobrym samopoczuciu. Artykuł jest próbą opisanego zaburzenia osobowości w nawiązaniu do psychopatii. W pierwszym etapie badań wzięło udział 2228 osób, w czasie którego wyłoniono i przebadano 194 osoby o podwyższonym poziomie narcyzmu. Zastosowano narzędzia badawcze, które mierzyły poziom przeżywanego lęku, makiawelizmu, psychopatii, kłamstwa, określały stosowane style obronne czy uczucia związane ze wstydem, złością. Wyniki pokazały, że zgodnie z koncepcją Otto Kernberga psychopatia może być traktowana jako agresywny typ narcyzmu o niskiej organizacji charakteru. Jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne odczuwają niski poziom lęku i są emocjonalnie zrównoważone. Impulsywne jednostki narcystyczne wysokopsychopatyczne są natomiast neurotyczne i częściej stosują niedojrzałe mechanizmy obronne. Jednostki psychopatyczne odczuwają częściej lęk i stosują niedojrzałe mechanizmy obronne, świadczące o ich niskim poziomie organizacji charakteru. Osobowość psychopatyczna i narcystyczna, jako przejaw patologii społecznej, ma wpływ na społeczeństwo, w którym współcześnie promuje się i wzmacnia cechy uznane za psychopatyczne i narcystyczne.

Słowa kluczowe: narcyzm, psychopatia, patologia społeczna, antyspołeczne zaburzenie osobowości, makiawelizm

The psychopathic and narcissistic personality
as the symptom of social psychopathology

We are living in narcissistic culture, with individualistic attitudes towards each other, where the measure of success is your own prosperity. We pay less attention to moral values – what

¹ Uniwersytet Gdański; anna.wenta@ug.edu.pl.

² Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; n.latkowska@gmail.com.

matters is the result. Narcissistic individuals know how to win, because it constitutes their happiness and well-being. The aim of this study was to examine how narcissistic personality disorder is connected to the concept of psychopathy. In the first stage, the sample consisted of 2228 participants, then the group of 194 participants with the highest level of narcissism emerged. The tools, measuring the level of fear, Machiavellianism, psychopathy, telling lies, using defensive styles or feelings connected with shame and anger, were used. It was noticed, according to O. Kernberg theory, that psychopathy could be treated as a type of aggressive narcissism with low-level of character organization. Narcissistic individuals with low-level of psychopathy feel low-level of fear and are recognized as emotionally stable. Impulsive, highly-psychopathic, narcissistic individuals are rather neurotic and use immature defensive styles, which could be recognized as low organization of character. Narcissistic and psychopathic personalities, as a sign of social pathology have an impact on society, which nowadays promote highly psychopathic and narcissistic values.

Key words: narcissism, psychopathy, Machiavellianism, manipulation, psychopathology

1. Wprowadzenie

Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie cech wspólnych i różnicujących jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne i wysokopsychopatyczne. Zarówno jednostki narcystyczne, jak i psychopatyczne mają niszczący wpływ na środowisko społeczne, w którym funkcjonują, co wiąże się bezpośrednio z ich nieludzkim podejściem do innych, ujawniającym się w ich egocentryzmie, braku empatii i wykorzystywaniem uroku osobistego do wabienia, manipulowania i używania innych do własnych celów.

Niektórzy badacze zauważyli, że pojęcia psychopatia i narcyzm mają cechy wspólne (Furnham, Richards, Paulhus 2013; Murphy, Vess 2003; Miller *et al.* 2010; Thoma, Friedmann, Suchan 2013). W literaturze i badaniach empirycznych poszukuje się związków między zaburzeniami osobowości psychopatycznej i narcystycznej na poziomie opisowym i wyjaśniającym; na poziomie opisowym – w zakresie podobieństwa wzorców reagowania emocjonalnego, interpersonalnego kontroli popędów (Pastwa-Wojciechowska, 2013).

Według Beaty Pastwy-Wojciechowskiej psychopatia poprzez swoje związki z przestępczością łączy się z pojęciami agresji i przemocy, a badania empiryczne potwierdzają to przekonanie. Na poziomie wyjaśniającym, czyli poziomie opisu patomechanizmu i etiopatogenezy, podobieństwa są wskazane przede wszystkim w ramach koncepcji psychodynamicznych, strukturalnych i rozwojowych (Thoma, Friedmann, Suchan 2013).

Psychopatia w XIX w. była nazywana obłędem moralnym i dotyczyła osób, które zachowały sprawność intelektualną, nie występowały u nich halucynacje czy złudzenia, ale cechował je brak zasad moralnych, znacznie obniżone zdolności samostanowienia oraz zaburzenia emocjonalne (Bokuniewicz 2015). Psychopaci

kierują się zasadą przyjemności – przykrości w zaspokajaniu swoich podstawowych uczuć. Duża labilność emocjonalna prowadzi do nieoczekiwanych i gwałtownych reakcji emocjonalnych. „W toku socjalizacji psychopaci nauczyli się doznawać i koncentrować na emocjach związanych z zaspokajaniem ich potrzeb, z pominięciem potrzeb innych ludzi” (Pastwa-Wojciechowska 2014: 182). Emocje takie jak złość, frustracja, gniew wzmagają zachowania agresywne i w warunkach stresu mogą prowadzić do czynów z użyciem przemocy. Badania przestępczości psychopatów pokazują, że osoby psychopatyczne dwukrotnie częściej popełniają przestępstwa z użyciem przemocy (Pospiszyl 2000, Pastwa-Wojciechowska 2004). Wśród innych zmiennych cechujących przemoc psychopatycznych sprawców wymienia się reaktywność, instrumentalność tej przemocy, sadyzm i zorientowanie na pobudzenie (Leszczyński 1992; Pastwa-Wojciechowska 2004; Groth 2010).

W badaniach stwierdzono, że przy zwiększonym nasileniu psychopatii istnieje większe prawdopodobieństwo wystąpienia wzmożonej i planowanej przemocy, pod wpływem substancji psychoaktywnych lub z użyciem broni (Gacono 2000; Pastwa-Wojciechowska 2013). Psychopatyczni przestępcy przebadani za pomocą PCL-R (metoda obserwacyjna Roberta Hare’a do badania nasilenia psychopatii) stanowili 64% populacji sprawców przestępstw o charakterze seksualnym (Porter 2000; Pastwa-Wojciechowska 2013). Postrzeganie narcyzmu jako patologii społecznej jest potwierdzone w licznych badaniach naukowych. Teoria i badania pokazują, że wskaźnik narcyzmu odgrywa istotną rolę w występowaniu agresji seksualnej (Mouilso, Calhoun 2016), w tym również przemocy seksualnej wobec dzieci (Criville 1990). Poziom nasilenia narcyzmu u mężczyzn koreluje pozytywnie z ich pozytywnym odnoszeniem się do popełniania gwałtu i brakiem empatii wobec ofiar gwałtu (Bushman *et al.* 2003). Narcystyczna wielkościowość połączona z kompensacją poczucia niższości na przykład poprzez dążenie do dominacji powoduje komplikacje w sferze interpersonalnej (Nowak 2011).

Osoby uzyskujące wysokie wyniki w skali narcyzmu doświadczają braku zadowolenia w relacjach partnerskich, ponieważ odczuwanie silnej zawiści i ciągle dewaluowanie utrudnia lub wręcz uniemożliwia obdarzanie innych miłością (Symington 2013). Alexander Lowen (1995) zauważa, że narcyzm stanowi zjawisko tak samo psychologiczne, jak i kulturowe. Na poziomie jednostkowym jest to zaburzenie osobowości odznaczające się przesadnym zainteresowaniem własną osobą. Osoby narcystyczne troszczą się bardziej o swój obraz w oczach innych niż o własne emocje i uczucia, które wyrażają potrzebą uwodzenia i manipulacji, w celu uzyskania władzy i kontroli nad innymi. Osoby narcystyczne cierpią na brak poczucia siebie, doświadczają pustki i bezsensu życia. Sue Aitken (2014) porównał psychopatów i narcyzów pod względem szkodliwości popełnianych przestępstw. Wyniki pokazały, że osoby z wyższym poziomem narcyzmu popełniały przestępstwa o mniejszej szkodliwości społecznej, natomiast osoby psychopatyczne o większej. Przedstawione badania pozwalają przypuszczać, że jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne i wysokopsychopatyczne mają wiele cech wspólnych, ale i różnicujących. Niniejszy artykuł jest próbą nakreślenia tego rozróżnienia.

2. Podstawowe pojęcia

2.1. Narcystyczne zaburzenie osobowości

Narcystyczne zaburzenie osobowości według podręcznika diagnostycznego klasyfikacji psychiatrycznej DSM V (2013) to utrwalony wzorzec zachowań i reakcji emocjonalnych wiążący się z poczuciem wyższości (widocznym w fantazjach bądź w zachowaniu), potrzebą bycia podziwianym przez innych i brakiem empatii, pojawiające się we wczesnej dorosłości i ujawniające się w różnych kontekstach, na co wskazuje co najmniej pięć z poniższych kryteriów: (1) jednostka ma wielkościowe przekonania na swój temat (wyolbrzymia swoje osiągnięcia i talenty, oczekuje uznania własnej wyższości, niewspółmiernie do rzeczywistych dokonań, bycia traktowanym lepiej niż inni ludzie); (2) pochłaniają ją fantazje o nieograniczonym własnym powodzeniu, mocy, wybitnych zdolnościach, urodzie, doskonałości czy miłości idealnej; (3) przekonana jest o własnej wyjątkowości i niepowtarzalności, którą mogą zrozumieć ludzie o wysokim statusie społecznym lub z którą mogą obcować tylko inni wyjątkowi ludzie lub instytucje; (4) wymaga przesadnego podziwu; (5) ma poczucie posiadania specjalnych uprawnień, tzn. bezpodstawnie oczekuje szczególnie przychylnego traktowania lub automatycznego podporządkowania się innych swoim oczekiwaniom; (6) wykorzystuje inne osoby do osiągnięcia własnych celów; (7) brak jej empatii, niechętnie rozpoznaje cudzie uczucia i potrzeby oraz nie jest skłonna z nimi się identyfikować; (8) często zazdrości innym lub uważa, że inni jej zazdroszczą; (9) swą postawą i zachowaniem okazuje arogancję i wyniosłość (American Psychiatric Association 2013).

2.2. Psychopatia

Psychopatia pojawiła się w podręczniku DSM II pod nazwą: osobowość antyspołeczna, natomiast w kolejnych wersjach DSM III, DSM IV i DSM V została zastąpiona rozpoznaniem: antyspołeczne zaburzenie osobowości. Różnica dotyczy głównie sposobu konceptualizacji, w starszej wersji podręcznika diagnostycznego za podstawowe kryterium uznano cechy osobowości, natomiast w nowszych większe znaczenie przypisano komponentowi behawioralnemu – tj. zachowaniom przestępczym. Należy przyjąć, że osoby dokonujące czynów przestępczych mogą mieć osobowość psychopatyczną, nie jest to jednak regułą. Jednostki psychopatyczne to zróżnicowana grupa – część z nich nie popełnia czynów przestępczych, a tym samym nie spełnia kryterium antyspołecznego zaburzenia osobowości.

Zgodnie z podręcznikiem DSM V (2013) antyspołeczne zaburzenie osobowości to:

- A. Utrzymujący się wzorzec braku poszanowania i naruszania praw innych ludzi, pojawiający się po 15 roku życia, przejawiający się przynajmniej trzema z następujących kryteriów: (1) niezdolność do podporządkowania się normom społecznym opisującym zachowania zgodne z prawem, objawiająca się

wielokrotnie dokonywanymi czynami stanowiącymi podstawę aresztowania; (2) oszustwa i wielokrotne dopuszczenie się kłamstwa, podawanie się za inną osobę, oszukiwanie innych i nakłanianie ich do różnych działań dla zysku albo przyjemności; (3) impulsywność i trudność w planowaniu; (4) drażliwość i agresja wyrażająca się w notorycznych bójkach i napaściach; (5) lekkomyślność i brak troski o bezpieczeństwo własne i innych; (6) nieodpowiedzialność wyrażająca się niezdolnością spełnienia wymogów zachowania w pracy zawodowej lub w dotrzymywaniu zobowiązań finansowych; (7) brak poczucia żalu wyrażający się obojętnością lub racjonalizacją wyrządzenia krzywdy, okradania, oszukiwania albo zranienia innych.

- B. Osoba musi mieć przynajmniej 18 lat.
- C. Udokumentowano zaburzenia zachowania, które pojawiły się przed 15 rokiem życia.
- D. Zachowanie antyspołeczne nie pojawia się w trakcie przebiegu schizofrenii, zaburzenia (afektywnego) dwubiegunowego (American Psychiatric Association, 2013).

Definicja zgodna z podręcznikiem DSM V, kładąca nacisk na zachowania antyspołeczne, jest w rzeczywistości zbyt szeroka i pomija w diagnozie czynniki osobowościowe. Sprawia to, że w obrębie kryterium antyspołecznego zaburzenia osobowości znajdują się nie tylko jednostki psychopatyczne. Obrazują to badania amerykańskiej populacji więziennej, gdzie od 50% do 80% osadzonych otrzymało diagnozę antyspołecznego zaburzenia osobowości, podczas gdy tylko 15% rozpoznanie psychopatii – zgodnie z operacyjnym podejściem Hare'a (2003).

2.3. Psychopatia jako wymiar narcyzmu

2.3.1. Psychodynamiczna koncepcja Kernberga

Otto Kernberg (1996) analizuje zaburzenia osobowości w oparciu o wymiar introwersji–ekstrawersji i nasilenie agresji. W jego teorii, w obrębie narcystycznego spektrum, narcystyczne zaburzenie osobowości przechodzi w złośliwy narcyzm i dalej osobowość antyspołeczną. Jednostki narcystyczne w wyniku patologicznego rozwoju struktur osobowości czują się onnipotentne, skoncentrowane na sobie, nie przejawiają empatii i nie interesują się innymi. Pragną być w centrum zainteresowania, dążą do bycia podziwianymi i kochanymi, innych traktują jednak instrumentalnie i szybko się nimi nudzą. Ludzie służą jako obiekty do uznania ich chwały. Szybko również, poprzez mechanizm projekcji, przypisują im własne, nieakceptowane cechy i odczuwając gniew, urazę, dewaluują tych, którzy nie są już im potrzebni i poszukują nowych „obiektów”, które przez pewien czas idealizują.

Osobowość antyspołeczna stanowi według Kernberga (1996) agresywną odmianę narcystycznego zaburzenia osobowości. Jednostki psychopatyczne posiadają cechy tożsame z narcystycznymi i dodatkowo brak lub znaczny defekt superego – które reprezentuje uwewnętrzniony system moralny, dając poczucie

zadowolenia w obliczu spełnienia osobistych standardów i wywołując poczucie winy w sytuacji zachowania w sposób społecznie nieakceptowalny. Charakterystyczny jest tu niższy poziom organizacji osobowości i – co za tym idzie – bardziej prymitywne mechanizmy obronne. Osobowość antyspołeczna jest uzależniona od natychmiastowych zewnętrznych wskazówek regulujących postępowanie, chwilowego podziwu i dominacji, aby zyskać poczucie bezpieczeństwa i własnej wartości. Następuje w jeszcze większym stopniu projekcja własnej wrogości na innych, którzy są postrzegani jako źli, niebezpieczni, z którymi trzeba walczyć. W akcie zemsty jednostka psychopatyczna broni się wszelkimi możliwymi środkami: poprzez nieuczciwość, agresję czy zdradę. Psychopaci nie są zależni od autorytetów i odczuwają bardzo ograniczone spektrum emocji, nie odczuwają wielkich uniesień, miłości, poczucia winy czy cierpienia.

2.3.2. Koncepcja Hare'a

Koncepcja psychopatii jako konstrukt z cech osobowościowych i zachowań antyspołecznych została szczegółowo określona i zbadana przez Hare'a (2003), który stworzył The Psychopathy Checklist. Pierwszy czynnik opisuje cechy osobowościowe, do których zalicza: powierzchowny urok i gładkość w zachowaniu się; przesadne poczucie własnej wartości; skłonność do patologicznego kłamstwa; skłonność do manipulowania; brak wyrzutów sumienia lub poczucia winy; płytki afekt; chłód emocjonalny; brak empatii; niezdolność do przyjmowania odpowiedzialności za swoje działania. Drugi czynnik stanowi komponent behawioralny, na który składa się: nasilona potrzeba nowych doświadczeń połączona z silną podatnością na nudę; pasożytniczy styl życia; słaba kontrola zachowania; problemy wychowawcze od najwcześniejszego dzieciństwa; brak realistycznych, długoterminowych planów na przyszłość; impulsywność; nieodpowiedzialność; lekkomyślność; zachowanie przestępcze przed osiągnięciem wieku pełnej odpowiedzialności prawnej; odwoływanie warunkowego zwolnienia (dotyczy osób, które naruszyły prawa przyznanego im warunkowego zwolnienia z zakładu karnego). Pozostałe cechy niezależne od opisywanych tu czynników to według Hare'a: wielopostaciowość przestępczego zachowania się; liczne, krótkotrwałe związki małżeńskie; skłonność do burzliwego (nieuregulowanego) życia seksualnego.

W zakresie przyjętego rozróżnienia afektywno-behawioralnego Hare'a można uznać za jednostki psychopatyczne pierwotne te, które posiadają więcej cech w zakresie czynnika, natomiast tych, dla których dominujący jest komponent antyspołeczny – za psychopatów wtórnych. W pierwszym przypadku psychopatia może mieć więcej wspólnego z wrodzonymi skłonnościami, natomiast w drugim – z niekorzystnymi oddziaływaniami wychowawczymi od najwcześniejszych lat. Zgodnie z założeniem Ronalda Blackburna (1998), psychopaci pierwotni nie odczuwają lęku i poczucia winy, zaś wtórni częściej przeżywają lęk i doświadczają wyrzutów sumienia.

Psychodynamiczne podejście dotyczące narcyzmu i psychopatii, pomimo że rozwijało się zupełnie niezależnie od konceptualizacji skali obserwacyjnej psychopatii PCL-R Hare'a, sugeruje pewne wspólne cechy. Psychopatia w koncepcjach psychodynamicznych stanowi kontinuum narcyzmu – wszystkie osoby psychopatyczne są jednocześnie narcystyczne (Stone 1993). Za Meloy (1992) można stwierdzić, że psychopatia jest bardziej ekstremalnym, agresywnym podtypem narcystycznego zaburzenia osobowości. Stephen Hart i Hare (1998) zgadzają się co do tego, że jest znaczne podobieństwo pomiędzy narcyzmem i psychopatią, ale sugerują, że psychopatia stanowi konstrukt złożony z dwóch komponentów, z których pierwszy jest tożsamy z definicją narcyzmu.

W niniejszym opracowaniu komponent narcystyczny uznano za stały dla osobowości psychopatycznych. Psychopatię traktuje się jako powiązanie narcystycznego zaburzenia osobowości i antyspołecznego wzorca zachowania, zgodnie z definicjami DSM V (2013).

3. Badania własne

Przeprowadzono badania porównawcze pomiędzy osobami narcystycznymi niskopsychopatycznymi i narcystycznymi wysokopsychopatycznymi w celu stwierdzenia, jakie są ich cechy wspólne, co je różnicuje i jaka jest specyfika omawianych grup.

3.1. Metodyka

3.1.1. Uczestnicy i procedura badań

Badanie wstępne – 1. część badania

W badaniu wstępnym, służącym wyłonieniu osób o podwyższonym narcyzmie, wzięło udział łącznie 2228 osób. Badaną grupę stanowili uczniowie ostatnich klas liceów ogólnokształcących, studenci Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i innych poznańskich uczelni wyższych. Badania przeprowadzono podczas zajęć lekcyjnych lub wykładów. Uczestnicy wypełnili ankietę demograficzną i kwestionariusz Narcissistic Personality Inventory (NPI) w adaptacji Krysiny Drat-Ruszczak i Róży Bazińskiej. Dla wyniku punktowego od 34–170 średnia liczba punktów badanych wyniosła 108,97, a odchylenie standardowe 18,070 ($M = 108,97$, $SD = 18,070$).

Do drugiej – właściwej części badań zakwalifikowano 324 osoby o podwyższonym i wysokim poziomie narcyzmu (wynik powyżej jednego odchylenia standardowego od średniej – 128 i więcej punktów).

Tabela 1. Nasilenie cechy narcyzmu w badanej grupie

Średnia (M)	108,97
Odchylenie standardowe (SD)	18,07
Wysokie nasilenie narcyzmu	127,04

Źródło: Opracowanie własne.

Badanie właściwe – 2. część badań

Osoby te zostały poinformowane o zakwalifikowaniu do grupy badawczej i poproszone o wzięcie udziału w 2. części badań. Ostatecznie w drugim etapie badań wzięły udział 194 osoby, które rozwiązywały test podczas spotkań indywidualnych i grupowych. W związku z tym, że badaną grupę stanowili uczniowie, średnia wieku wyniosła 20 lat. Najmłodszy badany miał 18 lat, najstarszym badanym była osoba trzydziestotrzyletnia. Badani do 20 roku życia stanowią 50,5% grupy. Wobec tego 44% ogółu ma wykształcenie gimnazjalne, 49% średnie i tylko 7% wyższe. Osoby pozostające w związku formalnym stanowią 3% grupy. W badanej próbie 70% osób to kobiety, 81% badanych uznaje swój status materialny za wystarczający, 9% za niewystarczający i 10% za wysoki, 22% pochodzi z dużych miast, 60% z małych i 18% ze wsi.

W oparciu o wynik pierwszego z testów – mierzącego nasilenie psychopatii na podstawie twierdzeń inwentarza MMPI dla sumy punktów ze skali Pd-psychopatii i 0,4 punktów skali K-kłamstwa (wynik punktowy od 0 do 62) – ustalono średni poziom psychopatii dla badanej grupy: 22,73 punktów ($M = 22,73$, $SD = 5,46$). Na tej podstawie zakwalifikowano badanych do dwóch grup porównawczych: o wysokim poziomie psychopatii (wynik powyżej jednego odchylenia standardowego od średniej, tj. 28,19 punktów i więcej) i niskim poziomie psychopatii (wynik poniżej jednego odchylenia standardowego od średniej, tj. 17,27 punktów i mniej).

Tabela 2. Nasilenie cechy psychopatii w badanej grupie

Średnia (M)	22,734020620
Odchylenie standardowe (SD)	5,458935473
Wysokie nasilenie psychopatii	28,192956090
Niskie nasilenie psychopatii	17,275085150

Źródło: Opracowanie własne.

Grupa pierwsza o wysokim poziomie nasilenia psychopatii liczy 30 osób, grupa druga o niskim poziomie nasilenia psychopatii: 31.

Tabela 3. Dwie grupy – o wysokim i niskim nasileniu psychopatii

Nasilenie psychopatii		Częstość	Procent	Procent ważnych	Procent skumulowany
Ważne	niskie	30	15,5	49,2	49,2
	wysokie	31	16,0	50,8	100,0
	Ogółem	61	31,4	100,0	
Braki danych	Systemowe braki danych	133	68,6		
Ogółem		194	100,0		

Źródło: Opracowanie własne.

3.1.2. Narzędzia badawcze

W pierwszym etapie badań zastosowano następujące narzędzia badawcze:

- 1) ankieta demograficzna – badani podawali dane odnośnie do wieku, płci, wykształcenia, stanu cywilnego, statusu materialnego i miejsca pochodzenia;
- 2) kwestionariusz NPI (Robert Raskin, Calvin S. Hall; wersja polska: Krystyna Drat-Ruszczak, Bazińska) – badani odnosili się do tego, w jakim stopniu dotyczy ich każde z 34 stwierdzeń kwestionariusza w skali pięciostopniowej: 1 – to nie ja, 2 – raczej nie ja; 3 – trudno powiedzieć; 4 – raczej ja; 5 – to ja. Wynik poziomu narcyzmu został wyliczony w oparciu o sumę uzyskanych dla każdego stwierdzenia punktów (wynik wyższy oznacza wyższy poziom narcyzmu). Opracowany przez Raskin i Hall kwestionariusz NPI powstał na podstawie kryteriów zawartych w podręczniku DSM III z 1980 r. i koreluje z narcystycznym zaburzeniem osobowości (Miller *et al.* 2009). Zawiera skale mierzące poczucie uprzywilejowania, wykorzystywanie innych, poczucie wyższości, próżność i ekshibicjonizm. Miara narcyzmu uzyskana w badaniu kwestionariuszem jest bardzo zbliżona do konstruktów narcystycznego zaburzenia osobowości opisanego w DSM V.

W drugim etapie badań zastosowano narzędzia badawcze:

- 1) test MMPI Starke R. Hathaway i Johna C. McKinleya zawierający 504 twierdzenia i badający szerokie spektrum problemów zdrowotnych i psychicznych. W badaniu zastosowano pozycje dotyczące psychopatii (50 twierdzeń) i kłamstwa (30 twierdzeń) – zgodnie z instrukcją testu MMPI, gdzie psychopatię mierzy uzyskany wynik i 0,4 wyniku otrzymanego na skali kłamstwa. Badani udzielali odpowiedzi w zależności od tego, czy dotyczy ich dane stwierdzenie: P (prawda) lub F (fałsz). Wyższy wynik oznaczał wyższe nasilenie psychopatii. Osoby uzyskujące wysokie wyniki na skali psychopatii nie uznają autorytetów, społecznych wartości, nie kontrolują własnych zachowań i nie potrafią odraczać gratyfikacji. Często nadużywają alkoholu, dopuszczają się kradzieży, oszustw i kłamia. Niskie wyniki uzyskują osoby bardziej sztywne, mało spon-taniczne, ale jednocześnie bardziej godne zaufania i odpowiedzialne. Należy mieć na uwadze, że skala Pd-psychopatii MMPI koreluje w większym stopniu

z czynnikiem drugim wyodrębnionym przez Hare'a – w jego badaniach (Hare 1991) korelacja skali Pd z czynnikiem 1 skali obserwacyjnej psychopatii Hare PCL-R wyniosła od $r = .05$ do $r = .11$, natomiast z czynnikiem 2 od $r = .28$ do $r = .31$. Wyższe wyniki na skali psychopatii MMPI mogą więc bardziej wskazywać na antyspołeczny wzorec zachowań, niż definiować psychopatię w pełnym tego słowa znaczeniu;

- 2) Wieloskładnikowy Kwestionariusz Lęku Daisy Schalling różnicujący trzy rodzaje lęku: psychiczny, somatyczny i napięcie mięśniowe. Test jest złożony z 10 pozycji dla każdego z podtypów (razem 30 stwierdzeń). Badani oceniali w skali od 0 do 3 stopień, w jakim dane twierdzenie ich dotyczy. Dla każdego z rodzajów lęku można było uzyskać wynik od 0 do 30 punktów. Deficyt lęku uznawano za osiową cechę konstytuującą psychopatię i upatrywano w nim trudności w uczeniu się psychopatów pod wpływem kar i w efekcie nieprzystawanie społecznie akceptowalnych zachowań. Pierwsze badania przeprowadzone przez Davida T. Lykkena (1957) wykazały, że w porównaniu do grupy kontrolnej psychopaci „prawdziwi” odczuwali niższy poziom lęku, natomiast psychopaci neurotyczni znacznie wyższy poziom lęku.

Psychopaci wtórni, zdaniem Hansa Eysencka (1967) także wykazują trudności w warunkowaniu na kary, a przy tym wysoki poziom neurotyzmu. Wydaje się więc, że przypisywanie nieumiejętności uczenia się pod wpływem kar ogólnemu deficytowi odczuwania lęku może być nadmierną generalizacją. Genetycznie uwarunkowany deficyt lęku u psychopatów pierwotnych może utrudniać im uczenie się społecznie akceptowalnych zachowań. Nie dzieje się tak jednak w przypadku neurotycznych psychopatów wtórnych, którzy prawdopodobnie w wyniku niekorzystnych oddziaływań wychowawczych – niekonsekwentnych i nieadekwatnych do przewinienia zachowań – stają się niezdolni do antycypacji kar. Nurt badań prowadzonych przez Schalling, który opiera się na rozróżnieniu pomiędzy rodzajami lęku, może pomóc w precyzyjnym określeniu rodzaju lęku odczuwanego przez jednostki psychopatyczne. Brakuje jednoznacznych doniesień odnośnie do poziomu lęku jednostek narcystycznych. Schalling stwierdziła, że lęk psychiczny wiąże się z wyższym pobudzeniem korowym, natomiast lęk somatyczny i napięcie mięśniowe z obniżeniem pobudzenia korowego. Według Kazimierza Pospiszyla (2000) jednostki psychopatyczne cechuje na ogół obniżony poziom lęku psychicznego – lęk nie jest przetwarzany korowo i nie pozwala psychopatom na uczenie się pod wpływem kar. Wysoki poziom lęku somatycznego i napięcia mięśniowego mógłby sugerować impulsywno-kryminalny typ psychopatii. Natomiast obniżony poziom każdego z rodzajów lęku będzie wskazywać na zimno-manipulatorski typ psychopatii;

- 3) skalę makiawelizmu w kontaktach międzyludzkich MACH-IV (Richard Christie, Florence Geis 1970), zawierającą 20 stwierdzeń w siedmiostopniowej skali Likerta. Uczestnicy badania zostali poproszeni o ocenę stopnia, w jakim zgadzają się z opiniami dotyczącymi ludzi i relacji międzyludzkich (np. „Schle-

bianie ważnym osobom jest mądre”, „Nigdy nie mów nikomu o prawdziwych powodach twojego postępowania, chyba że uznasz to za pożyteczne”). Makiawelizm zdaniem Richarda Christie i Florence L. Geis (1970) wiąże się nieodzownie z gotowością do manipulacji innymi (traktowaniem innych w sposób przedmiotowy, brakiem zaangażowania emocjonalnego, norm moralnych, akceptacją dla kłamstwa i oszustwa jako środków do osiągnięcia własnych celów).

Jednostki narcystyczne manipulują w celu zdobycia aprobaty dla prezentowanego fałszywego obrazu siebie, podbudowania się i utwierdzenia. Najprawdopodobniej nie zawsze zdają sobie sprawę z tych manipulacji. Jednostki psychopatyczne manipulują natomiast bardziej aktywnie, celem samym w sobie jest chęć przechytrzenia i zniszczenia innych. Manipulacje psychopatyczne wiążą się nieodzownie z projekcją własnej agresji na innych i są w większym stopniu świadome. Nie towarzyszy im też żaden wymiar ideologiczny, lecz dążenie do szybkiego zaspokojenia własnej potrzeby i osiągnięcia celu. Niektórzy badacze uznają, że pojęcia makiawelizm i psychopatia, chociaż powstały niezależnie od siebie na gruncie różnych subdyscyplin psychologii, mogą być utożsamiane.

John McHoskey (1998) wyróżnił wśród makiawelistów dwa podtypy: zimny – ZIMACH i gorący – GOMACH. Typ zimny, odczuwający niski poziom lęku, jest podobny do psychopatii pierwotnej, natomiast gorący, bardziej neurotyczny, do psychopatii wtórnej (McHoskey 1998);

- 4) Kwestionariusz Stylów Obronnych w adaptacji brazylijsko-portugalskiej DSQ-40 (C. Blaya *et al.* 2004) w tłumaczeniu własnym – wersji zmodyfikowanej w oparciu o ocenę sędziów kompetentnych. Zgodnie z założeniem Michela Bonda – twórcy oryginalnej wersji kwestionariusza – każdy potrafi opisać charakteryzujące go zachowania obronne. Kwestionariusz bada łącznie 20 mechanizmów obronnych: 4 dojrzałe mechanizmy obronne (sublimacja, humor, antycypacja, stłumienie), 4 neurotyczne mechanizmy obronne (anulowanie, pseudo-altruizm, idealizacja, reakcja upozorowana) i 12 niedojrzałych mechanizmów obronnych (projekcja, agresja pasywna, *acting-out*, izolacja, dewaluacja, fantazjowanie, zaprzeczenie, rozszczepienie, racjonalizacja, przemieszczenie, dysocjacja, somatyzacja. Do każdego z mechanizmów obronnych przyporządkowano po 2 stwierdzenia. Po przetłumaczeniu wersji testu na język polski – sędziowie kompetentni (studentki piątego roku psychologii) przyporządkowali poszczególne itemy do mechanizmów obronnych. Ze zmodyfikowanej wersji testu usunięto 5 stwierdzeń: jedno ze względu na brak jednoznacznego przyporządkowania do mechanizmu obronnego przez sędziów kompetentnych, a pozostałe cztery – ze względu na przypisanie ich innym mechanizmom obronnym. W miejsce brakujących utworzono nowe stwierdzenia w oparciu o literaturę i konsultację z sędziami kompetentnymi.

Mechanizmy obronne są procesami na ogół nieuświadomionymi, w obliczu zagrożeń zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych służą zredukowaniu stresu i konfliktów emocjonalnych oraz uzyskaniu równowagi psychicznej. Kernberg klasyfikuje narcystyczne zaburzenie osobowości jako należące do

- średniego poziomu organizacji charakteru, narcyzm złośliwy i osobowość antyspołeczną – do niskiego poziomu organizacji charakteru. Osoby charakteryzujące się niskim poziomem organizacji charakteru częściej stosują niedojrzałe mechanizmy obronne, jak prymitywna idealizacja, dewaluacja, zaprzeczenie, projekcja, omnipotencja, *acting-out*. Osoby o średnim poziomie organizacji charakteru posługują się zarówno mechanizmami pochodzącymi z wyższego poziomu organizacji osobowości: wyparcie, intelektualizacja, racjonalizacja, anulowanie, jak i wymienionymi niedojrzałymi mechanizmami obronnymi;
- 5) kwestionariusz poczucia winy, wstydu, złości, poniżenia (upokorzenia), obojętności w opracowaniu własnym, przedstawiający 10 sytuacji, w których badany wyobraża sobie, że zachowuje się w sposób nieakceptowany społecznie, po czym prawda wychodzi na jaw. Zadaniem badanych było określenie, jakie uczucia im towarzyszą w związku z sytuacją w zakresie poczucia winy, wstydu, upokorzenia, złości i obojętności. Za każdą odpowiedź na pytanie o odczuwanie danej emocji i w jakim stopniu przyznawano różną wartość punktową: nie = 0 punktów, tak–trochę = 1 punkt, tak–bardzo = 2 punkty.

W psychologii poznawczej zakłada się, że poczucie winy wiąże się z uwewnętrznieniem lęku przed karą, służy samokontroli i stłumieniu naturalnej chęci zaspokojenia impulsu. Odczuwanie poczucia winy będzie wiązało się z negatywną oceną własnego zachowania – w sytuacji złamania obowiązujących norm. Wzbudza chęć zadośćuczynienia za popełnione błędy i zmniejsza prawdopodobieństwo złamania obowiązujących norm w przyszłości. Ocenia się, że jednostki psychopatyczne powinny w mniejszym stopniu odczuwać poczucie winy. Poczucie wstydu to uczucie silniejsze i mające związek z negatywną oceną własnego ja w związku z zachowaniem w nieakceptowalny sposób. Czujemy się winni w odniesieniu do tego, jak postępujemy, a wstydzimy się tego, jacy jesteśmy. Wydaje się, że zarówno jednostki narcystyczne, jak i psychopatyczne, dla których charakterystyczne jest wyolbrzymione poczucie własnej wartości, nie będą odczuwać wstydu. W sytuacji publicznego upokorzenia ludzie czują się zranieni, niesłusznie źle potraktowani, a ich wartość czy duma zostaje naruszona. Biorąc pod uwagę, że poczucie dumy jednostek narcystycznych jest wysokie, a odpowiedzialnością za swoje złe postępowanie często obarczają innych – mogą czuć się niesprawiedliwie źle potraktowane, zdemaskowane, nawet gdy wina leży po ich stronie. Obojętność dotyczy braku uczuć w danej sytuacji. Bywa niebezpieczna, gdyż dotyczy znieczulicy i braku wrażliwości na krzywdę. Brak uczuć i obojętność charakteryzują przede wszystkim jednostki psychopatyczne – celowe krzywdzenie innych musi być powiązane z brakiem współczucia. Złość to emocja odczuwana w wyniku powstałych przeciwności, uniemożliwiających osiągnięcie celu. Jednostki narcystyczne i psychopatyczne doświadczają często złości, uznając, że to inni są winni, a ich działania, polegające na krzywdzeniu i wykorzystywaniu innych, są w pełni uzasadnione. Szczególnie jednostki psychopatyczne postrzegają świat jako wrogi, mszczą się, a od odczuwanej przez nie złości niedaleko do zachowań agresywnych.

3.2. Wyniki badań

W grupie osób narcystycznych średnie nasilenie każdego z badanych lęków jest niskie, dla lęku psychicznego średnia liczba punktów to: 6,75 ($M = 67$, $SD = 4,938$), lęk somatyczny wyniósł średnio: 7,90 punktów ($M = 6,75$, $SD = 5,728$), napięcie mięśniowe średnio: 5,38 punktów ($M = 5,38$, $SD = 5,577$). Najchętniej stosowane mechanizmy obronne zgodnie z kolejnością występowania to: humor, racjonalizacja, antycypacja, *acting-out*, stłumienie, idealizacja, sublimacja, pseudo-altruizm, rozszczepienie, przemieszczenie, somatyzacja, izolacja, reakcja upozorowana, fantazjowanie, zaprzeczanie, agresja pasywna, anulowanie, projekcja, dysocjacja, dewaluacja. Jednostki narcystyczne chętnie i często używają zarówno dojrzałych, jak i niedojrzałych mechanizmów obronnych. Średnia skłonność do manipulacji (nasilenie makiawelizmu) w grupie narcystycznej wyniosła 98,66 punktów ($M = 98,66$, $SD = 13,131$). Odnośnie do badanych uczuć powstałych w wyniku zachowania niezgodnego z obowiązującymi społecznie normami uzyskano następujące wyniki: wstyd: $M = 15,86$, $SD = 3,694$, wina: 14,68, $SD = 3,965$, upokorzenie: $M = 12,40$, $SD = 4,793$, złość: $M = 5,34$, $SD = 4,158$, obojętność: $M = 0,74$, $SD = 1,232$.

Osoby narcystyczne wysokopsychopatyczne i narcystyczne niskopsychopatyczne porównano w celu ustalenia cech wspólnych i różnicujących badane grupy. Po przeprowadzeniu testu t równości średnich dla odczuwanego lęku stwierdzono różnice istotne statystycznie dla każdego z badanych rodzajów lęku. Różnica w poziomie odczuwanego lęku psychicznego w grupie narcystycznej niskopsychopatycznej ($M = 7,10$, $SD = 4,693$) i grupie wysokopsychopatycznej ($M = 10,77$, $SD = 6,168$) jest statystycznie istotna ($t = -2,612$, $p = 0,011$, $df = 59$). Wynik różnicy w poziomie odczuwanego lęku somatycznego dla grupy narcystycznej niskopsychopatycznej ($M = 4,40$, $SD = 3,829$) i wysokopsychopatycznej ($M = 12,32$, $SD = 7,88$) jest statystycznie wysoko istotny ($t = -5,019$, $p = 0,000$, $df = 43,733$). Podobnie wynik wysoko istotny statystycznie otrzymano przy porównaniu grupy narcystycznej niskopsychopatycznej ($M = 3,87$, $SD = 4,321$) i wysokopsychopatycznej ($M = 9,65$, $SD = 8,040$) w poziomie odczuwanego napięcia mięśniowego ($t = -3,512$, $p = 0,001$, $df = 46,314$). Wyższy poziom psychopatii wiąże się z odczuwaniem w większym stopniu każdego z rodzajów lęku, a w szczególności lęku somatycznego i napięcia mięśniowego.

Odnośnie do badanych mechanizmów obronnych, test t równości średnich pozwolił na stwierdzenie, że istnieją różnice istotne statystycznie pomiędzy grupami narcystycznymi nisko- i wysokopsychopatycznymi w zakresie stosowania 10 spośród 12 niedojrzałych mechanizmów obronnych: dysocjacja ($t = -2,140$, $p = 0,36$, $df = 59$), izolacja ($t = -2,913$, $p = 0,05$, $df = 59$), rozszczepienie ($t = -2,934$, $p = 0,005$, $df = 59$), anulowanie ($t = -3,137$, $p = 0,003$, $df = 48,333$), somatyzacja ($t = -3,156$, $p = 0,003$, $df = 59$), *acting-out* ($t = -4,699$, $p = 0,000$, $df = 53,056$), agresja pasywna ($t = -5,829$, $p = 0,000$, $df = 52,849$), dewaluacja ($t = -6,035$, $p = 0,000$, $df = 59$); fantazjowanie ($t = -4,601$, $p = 0,000$, $df = 59$); projekcja ($t = -6,656$,

$p = 0,000$, $df = 52,286$). Dla ostatnich pięciu wskazanych mechanizmów różnicę pomiędzy grupami są wysoko istotne statystycznie. Nie stwierdzono różnic pomiędzy grupami w zakresie posługiwania się dojrzałymi mechanizmami obronnymi (sublimacja, humor, antycypacja, stłumienie). Z grupy neurotycznych mechanizmów obronnych spośród anulowania, pseudo-altruizmu, idealizacji i reakcji upozorowanej stwierdzono różnicę istotną statystycznie dla mechanizmu obronnego anulowanie ($t = -3,137$, $p = 0,003$, $df = 48,333$). Reasumując, osoby narcystyczne i psychopatyczne w większym stopniu posługują się niedojrzalymi mechanizmami obronnymi i należącym do neurotycznych mechanizmów obronnych (anulowanie).

W zakresie częstości stosowania manipulacji przez jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne ($M = 96,87$, $SD = 16,017$) i wysokopsychopatyczne ($M = 102,39$, $SD = 14,559$) nie stwierdzono różnic istotnych statystycznie ($t = -1,409$, $p = 0,164$, $df = 59$). Dalsze badania w obszarze makiawelizmu mogą służyć ustaleniu różnic w technikach stosowanych manipulacji dla każdej z omawianych grup i stwierdzeniu, czy występuje korelacja grup z dwoma wyróżnionymi podtypami makiawelistów: zimnego – ZIMACH i gorącego – GOMACH.

Stwierdzono różnice istotne statystycznie dla trzech z pięciu badanych uczuć, które mogą pojawiać się wskutek ujawnienia zachowania jednostki narcystycznej, które jest nieakceptowane społecznie. Dla grupy nisko- i wysokopsychopatycznej stwierdzono różnicę istotną statystycznie w zakresie trzech z czterech odczuwanych w takich sytuacjach emocji. Osoby narcystyczne, wysokopsychopatyczne rzadziej odczuwają poczucie winy ($t = -2,136$, $p = 0,037$, $SD = 59$), częściej obojętność ($t = 2,2$, $p = 0,33$, $df = 45,033$) i złość ($t = 2,827$, $p = 0,006$, $df = 59$).

3.3. Podsumowanie wyników badań i dyskusja

Punktem wyjścia dla przeprowadzonych badań były liczne poglądy odnośnie do współwystępowania istniejących powiązań pomiędzy jednostkami narcystycznymi i psychopatycznymi. Odzwierciedleniem dla połączenia cech narcystycznych i psychopatycznych są teorie Hare'a i Kernberga. Pomimo że podejścia autorów dotyczące psychopatii rozwijały się na gruncie różnych paradygmatów psychologii, opierają się o założenie, że narcyzm jest albo nieodzowną składową psychopatii (Hare), albo skrajnie nasilony prowadzi do psychopatii (Kernberg). Eklektyczny wgląd w prezentowane teorie i przyjęcie, że trzonem psychopatii jest narcyzm pozwala na lepsze przyjrzenie się tym często współlistniejącym zaburzeniom osobowości i – korzystając z dorobku różnych teoretyków i badaczy – pozwala na wskazanie, jakie cechy będą charakteryzować jednostki narcystyczne i bardziej zaburzone jednostki psychopatyczne.

Przeprowadzone badania wykazały, że jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne odczuwają niski poziom lęku i są bardziej emocjonalnie zrównoważone. Impulsywne jednostki narcystyczne wysokopsychopatyczne są bardziej neurotyczne. W badaniu potwierdzono, że jednostki narcystyczne wysokopsychopa-

tyczne odczuwają w większym stopniu przede wszystkim napięcie mięśniowe i lęk somatyczny (na poziomie wysoko istotnym statystycznie), ale także lęk psychiczny. Nie jest to wynik spójny z powszechnie istniejącym poglądem o deficycie lęku jednostek psychopatycznych, który uniemożliwia uczenie się społecznie akceptowalnych zachowań przy zastosowaniu kar. Przyczyn nieskutecznego warunkowania społecznie pożądaných zachowań jednostek psychopatycznych należy upatrywać gdzie indziej.

Jednostki narcystyczne wysokopsychopatyczne zdecydowanie częściej stosują niedojrzałe mechanizmy obronne – szczególnie: *acting-out*, agresję pasywną, dewaluację, fantazjowanie i projekcję (wyniki na poziomie wysoko istotnym statystycznie). Świadczy to o ich niskim poziomie organizacji charakteru i warunkuje zachowania antyspołeczne. Badania potwierdziły, że jednostki narcystyczne wysokopsychopatyczne w zdecydowanie mniejszym stopniu odczuwają poczucie winy w sytuacjach społecznie nieakceptowalnych, a częściej obojętność i złość w reakcji na własne wykryte oszustwo, kłamstwo, kradzież czy inne złamanie prawa. Nie stwierdzono różnic pomiędzy grupami w zakresie poczucia upokorzenia i wstydu – co wskazuje na odczuwanie w podobnym stopniu tych emocji.

W świetle przeprowadzonych badań stwierdzono, że pomiędzy jednostkami narcystycznymi niskopsychopatycznymi i narcystycznymi wysokopsychopatycznymi nie ma różnicy w częstotliwości stosowania manipulacji. Dalsze badania pozwoliłyby na wyróżnienie rodzaju stosowanych manipulacji w obrębie badanych grup.

Reasumując można stwierdzić, że wyniki badań są spójne zarówno w odniesieniu do koncepcji Kernberga, jak i dwuczynnikowego konstrukt psychopatii Hare'a. Potwierdzono koncepcję Kernberga, zgodnie z którą psychopatia może być traktowana jako agresywny typ narcyzmu o niskiej organizacji charakteru, o której świadczy stosowanie niedojrzałych mechanizmów obronnych, obojętność i odczuwanie w większym stopniu złości. Zastosowany w badaniu podział na jednostki narcystyczne niskopsychopatyczne i narcystyczne wysokopsychopatyczne w uderzającym stopniu odzwierciedla istniejący podział na różne podtypy jednostek psychopatycznych – spójny z ujęciem dwuczynnikowym (osobowość + zachowanie) Hare'a. Jednostki narcystyczne, dla których nie jest charakterystyczny czynnik drugi psychopatii w ujęciu Hare'a (tj. zachowania antyspołeczne), mogą być w rzeczywistości stabilnymi, bardziej dojrzałymi i zrównoważonymi psychopatami pierwotnymi, którzy odczuwają niski poziom lęku i odnoszą sukcesy jako charyzmatyczni przywódcy, przestępcy i biznesmeni. Impulsywne i niedojrzałe jednostki narcystyczne, zachowujące się antyspołecznie, można uznać za psychopatów wtórnych, częściej notowanych jako sprawcy przestępstw.

Zastosowania skali Pd psychopatii z testu MMPI, która koreluje z drugim czynnikiem Hare'a i jest bardziej miarą zachowań antyspołecznych, może stanowić podstawowe ograniczenie dla ewentualnego stwierdzenia związków pomiędzy samym narcyzmem i psychopatią. Badania przeprowadzane były metodami kwestionariuszowymi i nie było w nich miejsca na zastosowanie wymagających

zaznajomienia z populacją badanych metod obserwacyjnych – jak PCL-R R. Hare'a, gdzie ocena jest prowadzona poprzez obserwację badanego, rozmowy z nim i analizę dokumentacji dotychczasowej historii jego życia. Mało jest doniesień badawczych odnośnie do korelacji i współwystępowania narcyzmu i psychopatii. Badania Harta i Hare'a (1989) wskazują na umiarkowaną korelację pomiędzy całościowym wynikiem uzyskanym w badaniu PCL-R i narcystycznym zaburzeniem osobowości zdefiniowanym w podręczniku DSM V na poziomie $r = .39$ i antyspołecznym zaburzeniem osobowości z DSM V na poziomie $r = .71$. Korelacja czynnika 1 PCL-R była najwyższa z miarą narcyzmu według DSM V ($r = .49$), podczas gdy czynnik 2 PCL-R korelował w największym stopniu z antyspołecznym zaburzeniem osobowości DSM III ($r = .71$). Przeprowadzone badanie, w którym porównano dwie grupy – narcystyczną niskopsychopatyczną i narcystyczną wysokopsychopatyczną – może w istocie stanowić punkt odniesienia dla porównania pomiędzy jednostkami narcystycznymi i psychopatycznymi zgodnie z dwuczynnikową koncepcją Hare'a (2003), która zakłada, że psychopatia stanowi powiązanie cech narcystycznych i wzorca zachowań antyspołecznych.

4. Zakończenie

Celem niniejszego artykułu było ukazanie związków pomiędzy narcyzmem i psychopatią w świetle badań porównawczych. Wnioski wskazują na to, że w istniejącej terminologii jednostki narcystyczne nieprezentujące zachowań antyspołecznych mogą być utożsamiane z psychopatami pierwotnymi, natomiast bardziej zaburzone jednostki neurotyczne narcystyczne i popełniające czyny antyspołeczne będą psychopatami wtórnymi. Przeprowadzone badania pozwalają nie tylko na rozróżnienie pomiędzy osobami narcystycznymi i psychopatycznymi, ale też na spojrzenie całościowe na istniejące w różnych paradygmatach psychologii pojęcia, jak narcyzm, psychopatia, antyspołeczne zaburzenie osobowości, makiawelizm – i znalezienie powiązań między nimi.

Jednostki wysoko- i niskonarcystyczne, mimo wyraźnych różnic w funkcjonowaniu, mają dużą trudność w budowaniu relacji długoterminowych (Blanchard 2016), wtórni psychopaci częściej posiadają problemy z prawem, agresywnym zachowaniem i działają w sposób impulsywny, częściej również zapadają na depresję czy przechodzą epizody psychotyczne (Docherty 2016). Natomiast psychopaci pierwotni, nie odczuwając lęku i posiadając niski poziom empatii, popadają często w konflikty interpersonalne (Tamura 2016), pomimo wysokich osiągnięć życiowych (Akhtar 2013). Obie te grupy posiadają specyficzny wzorec funkcjonowania, który stanowi trudność w szerszym kontekście społecznym.

Jako przejaw patologii społecznej osobowości psychopatyczna i narcystyczna mają wpływ na społeczeństwo, w którym współcześnie promuje się i wzmacnia cechy związane z brakiem empatii:

Na poziomie kulturowym narcyzm przejawia się w utracie ludzkich wartości – w braku troski o środowisko, o jakość życia, o bliźnich. Miarą zysku staje się gromadzenie rzeczy materialnych – mężczyźni walczą z kobietami, pracownicy z pracodawcami, jednostka ze społeczeństwem. Kiedy bogactwo osiąga rangę wyższą niż mądrość, kiedy rozgłos zyskuje większy podziw niż godność, kiedy sukces liczy się bardziej niż szacunek do siebie, kultura nadaje przesadne znaczenie „obrazowi” i staje się narcystyczna. Narcyzm jednostkowy idzie w ślad za narcyzmem kulturowym. Kształtujemy kulturę podług obrazu własnej osoby, ale też sami jesteśmy ukształtowani przez kulturę. Czy można zrozumieć jedno, nie rozumiejąc drugiego? Czy psychologia może abstrahować od socjologii lub vice versa? (Lowen 1995: 12).

Literatura

- Aitken S., Blinkhorn V., 2014, *Are psychopaths simply criminal narcissists?*, Personality and Individual Differences, no. 60.
- Akhtar R., Ahmetoglu G., Chamorro-Premuzic T., 2013, *Greed is good? Assessing the relationship between entrepreneurship and subclinical psychopathy*, Personality and Individual Differences, no. 54.
- American Psychiatric Association, 2013, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 5th ed., Washington (DC): American Psychiatric Association.
- Bazińska R., Drat-Ruszczak K., 2000, *Struktura narcyzmu w polskiej adaptacji kwestionariusza Ruskina i Halla*, Czasopismo psychologiczne, nr 3–4.
- Blackburn R., 1988, *On Moral Judgements and Personality Disorders. The Myth of Psychopathic Personality Revisited*, British Journal of Psychiatry, no. 153.
- Blackburn R., 1998, *Psychopathy and personality disorder: Implications of interpersonal theory* [w:] D.J. Cook et al. (eds.), *Psychopathy: Theory, Research and Implications for Society*, New York: NATO ASI Series.
- Blanchard A., Lyons M., Centifanti L., 2016, *An effective way to deal with predators is to taste terrible: Primary and secondary psychopathy and mate preference*, Personality and Individual Differences, no. 92.
- Blaya C. et al., 2004, *Versão em português do Defense Style Questionnaire (DSQ-40) para avaliação dos mecanismos de defesa: um estudo preliminar*, Revista Brasileira de Psiquiatria, no. 26(4).
- Board B.J., Fritzon K., 2005, *Disordered personalities at work*, Psychology, Crime and Law, no. 11.
- Bokuniewicz S., 2015, *Funkcjonowanie w środowisku społecznym osób wykazujących cechy psychopatyczne. Analiza teoretyczna*, Ogrody Nauk i Sztuk, nr 5.
- Bourdieu P., 2008, *O telewizji: panowanie dziennikarstwa*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Burszta W.J., 2004, *Różnorodność i tożsamość: Antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Burszta W.J., 2009, *Narcystyczna osobowość naszych czasów*, Przegląd Polityczny, nr 93.

- Bushman B.J. et al., 2003, *Narcissism, sexual refusal, and aggression: Testing a narcissistic reactance model of sexual coercion*, Journal of Personality and Social Psychology, no. 85.
- Christie R., Geis F.L., 1970, *Studies in Machiavellism*, New York: Academic Press.
- Cierpiałkowska L., 2007, *Psychopatologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Criville A., 1990, *Child physical and sexual abuse: the roles of sadism and sexuality*, Child Abuse and Neglect, no. 14.
- Deutschman A., 2005, *IS YOUR BOSS A PSYCHOPATH?*, Fast Company, no. 96.
- Docherty M. et al., 2016, *Exploring primary and secondary variants of psychopathy in adolescents in detention and in the community*, Journal of Clinical and Adolescent Psychology, no. 45.
- Drat-Ruszczak K., 2003, *Osobowość narcystyczna: kiedy i jak motywuje rozbieżność Ja?* [w:] B. Wojcieszke, M. Plopa (red.), *Osobowość a procesy psychiczne i zachowanie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Eysenck H.J., 1967, *The biological basis of personality*, Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Fromm E., 1996, *Zdrowe społeczeństwo*, Warszawa: PIW.
- Furnham A., Richards S.C., Paulhus D.L., 2013, *The dark triad of personality: a 10 year review*, Social and Personality Psychology Compass, no. 7.
- Gacono C.B., 2000, *The clinical and forensic assessment of psychopathy. A practitioner's guide*, Mahwah (NJ): Lawrence Erlbaum.
- Groth J., 2010, *Oblicza psychopatii. Obraz kliniczny i kategorie diagnostyczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Hare R.D., 2003, *PCL-R 2nd Edition*, Toronto: Multi Health System.
- Hare R.D., 1991, *The Hare Psychopathic Checklist – Revised*, Toronto: Multi-Health System.
- Hart S., Hare R.D., 1998, *Association between psychopathy and narcissism: Theoretical views and empirical evidence* [w:] E.F. Ronningstam (ed.), *Disorders of narcissism: Diagnostic, clinical, and empirical implications*, Washington (DC): American Psychiatric Press.
- Hart S., Hare R.D., 1989, *Discriminant validity of the Psychopathy Checklist in a forensic psychiatric population*, Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology, no. 2, s. 338–341.
- Jakobwitz S., Egan V., 2006, *The dark triad and normal personality traits*, Personality and Individual Differences, no. 40.
- Kernberg O.F., 1996, *Psychoanalytic Theory of Personality Disorders* [w:] J.F. Clarkin, M.F. Lenzenweger (eds.), *Major Theories of Personality Disorder*, New York–London: The Guilford Press.
- Leszczyński J., 1992, *Zabójstwa na tle seksualnym w Polsce. Studium kryminologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Lowen A., 1995, *Narcyzm – zaprzeczenie prawdziwemu ja*, Warszawa: Jacek Santorski i S-ka.
- Lykken D.T., 1957, *A study of anxiety in the sociopathic personality*, Journal of Abnormal and Social Psychology, vol. 55, no. 22, s. 6–10.
- Machiavelli N., 1984, *Książę. Rozważania nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, Warszawa: PIW.
- Matkowski M., 1992, *MMPI – badanie, opracowanie, interpretacja*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

- McHoskey J.W., Worzel W., Szyarto C., 1998, *Machiavellianism and psychopathy*, Journal of Personality and Social Psychology, no. 74.
- Meloy J.R., 1992, *The Psychopathic Mind. Origins, Dynamics and Treatment*, Northvale: Jason Aronson, Inc.
- Miller J.D. et al., 2009, *Is research using the Narcissistic Personality Inventory relevant for understanding narcissistic personality disorder?*, Journal of Research in Personality, no. 43, s. 482–488.
- Miller J.D. et al., 2010, *Searching for a vulnerable dark triad: comparing factor 2 psychopathy, vulnerable narcissism, and borderline personality disorder*, Journal of Personality, no. 78.
- Millon T., Davis R., 2005, *Zaburzenia osobowości we współczesnym świecie*, Warszawa: Instytut Psychologii Zdrowia.
- Millon T., Everly G.S. Jr., 1985, *Personality and its disorders: A biosocial learning approach*, New York: Wiley.
- Mouilso E., Calhoun K., 2016, *Personality and Perpetration: Narcissism Among College Sexual Assault Perpetrators*, Violence Against Women, no. 22.
- Murphy C., Vess J., 2003, *Subtypes of psychopathy: proposed differences between narcissistic, borderline, sadistic, and antisocial psychopaths*, Psychiatric Quarterly, no. 74.
- Nowak P., 2011, *Oblicza Narcyzmu*, Radom: Wydawnictwo Politechniki Radomskiej.
- Paluchowski J.W., 1985, *Stosowanie i interpretacja kwestionariusza MMPI*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2004, *Naruszenie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno-psychologiczna*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2006, *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno-psychologiczna*, wyd. 2, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Pastwa-Wojciechowska B., 2013, *Psychopaci. Sprawcy przestępstw seksualnych*, Gdańsk: Harmonia Universalis.
- Patrick C.J., 2007, *Handbook of psychopathy*, New York: The Guilford Press.
- Paulhus D.L., Williams K.M., 2002, *The Dark Triad of personality: narcissism, Machiavellianism, and psychopathy*, Journal of Research in Personality, no. 36.
- Plich I., 2008, *Osobowość makiawelisty i jego relacje z ludźmi*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Porter S. et al., 2000, *Profiles psychopathy in incarcerated sexual offenders*, Criminal Justice and Behavior, no. 27.
- Pospiszyl K., 1995, *Narcyzm. Drogi i bezdroża miłości własnej*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Pospiszyl K., 2000, *Psychopatia*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Schalling D. et al., 1973, *Ratings of psychic and somatic anxiety indicators*, Acta Psychiatrica Scandinavica, no. 49.
- Schmank F., 1970, *Punishment, arousal and avoidance learning in sociopaths*, Journal of Abnormal Psychology, no. 76.
- Stone M.H., 1993, *Abnormalities of personality: Within and beyond the realm of treatment*, New York: Norton.
- Symington N., 2013, *Narcyzm. Nowa Teoria*, Gdańsk: Imago.

- Świątek B., 2011, *Narcyzm jako źródło zaburzeń orientacji życiowych człowieka* [w:] J. Sieradzan (red.), *Narcyzm. Jednostka – Społeczeństwo – Kultura*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Światała J., 2002, *Teoria relacji z obiektem O.F. Kernberga – prezentacja podstawowych założeń* [w:] L. Cierpiałkowska, J. Gościniak (red.), *Współczesna psychoanaliza. Teorie relacji z obiektem*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Tamura A. et al., 2016, *Attention moderates the relationship between primary psychopathy and affective empathy in undergraduate students*, *Psychological Reports*, no. 119.
- Thoma P., Friedmann C., Suchan B., 2013, *Empathy and social problem solving in alcohol dependence, mood disorders and selected personality disorders*, *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, no. 37.
- Warchala M., 2009, *Narcyzm nasz powszedni*, *Przegląd Polityczny*, nr 93.
- Witkowski T., 2004, *Psychomanipulacje*, Wrocław: Biblioteka Moderatora.
- Witkowski T., 2005, *Inteligencja Makiaweliczna*, Wrocław: Biblioteka Moderatora.

SPRAWOZDANIA

Andrzej Piotrowski¹

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji pt.: „Strade Sbagliate il terrorismo e la sua prevenzione” („Złe drogi terroryzmu oraz jego prewencja”)

Problematyka terroryzmu chyba już niestety na stałe zagościła w świadomości zarówno całych społeczeństw, jak i poszczególnych jednostek. Niezwykle nasilenie aktów terrorystycznych w spokojnej do tej pory Europie każe zastanowić się na przyczynami, mechanizmami oraz skutkami terroryzmu. Kraje uważane dotąd za względnie wolne od tego typu zjawisk z dnia na dzień przestają być bezpieczne. Jeden akt terroryzmu powoduje zmianę w zachowaniu wielu osób, których poczucie bezpieczeństwa zostaje nagle bardzo mocno naruszone. Poczucie zagrożenia, niepewność, nieufność, akty nietolerancji wobec „obcych” przybierają na sile i dezorganizują funkcjonowanie wielu społeczności. Terroryzm jako zjawisko interesuje wiele grup osób. Na pewno jest w centrum zainteresowania instytucji odpowiedzialnych za bezpieczeństwo wewnętrzne państwa. Staje się także przedmiotem coraz większej uwagi naukowców.

Problematyce terroryzmu poświęcono konferencję pt. „Strade Sbagliate il terrorismo e la sua prevenzione”, która odbyła się w Padwie 17 grudnia 2016 r. W wydarzeniu wzięło udział około 50 osób. Zostali na nią zaproszeni zarówno naukowcy, jak i praktycy: kryminolodzy, socjologowie, psychologowie, przedstawiciele służb mundurowych oraz administracji. Liczną grupę reprezentowali studenci Uniwersytetu w Padwie. Podobnie jak w roku 2016, konferencję zorganizowała i prowadziła Silvana Serragiotto – psycholożka i psychoterapeutka, ekspertka Ministerstwa Sprawiedliwości.

Konferencję rozpoczęła psycholożka i psychoterapeutka Paola Fontana, od czytując swój wiersz na temat krzywdy. Na wstępie przywitano burmistrza Michele’a Penta, który to stanowisko objął zaledwie kilka dni przed konferencją. Obecnością swoją zaszczytli także członkowie Rady Bezpieczeństwa, prezydent Towarzystwa Psychologicznego rejonu Veneto oraz Alessandro Bruni – psycholog

¹ Uniwersytet Gdański; andrzej.piotrowski@ug.edu.pl.

i psychoterapeuta, przewodniczący Włoskiego Towarzystwa Psychologii Penitencjarnej – głównej instytucji organizującej konferencję.

Jako pierwszy wystąpił właśnie Bruni, który wprowadził w problematykę terroryzmu. Przedstawił najważniejsze teorie wyjaśniające motywy angażowania się w działalność terrorystyczną oraz scharakteryzował cechy osobowości typowe dla sprawców przestępstw terrorystycznych.

Kolejne wystąpienie autorstwa Serragiotto poruszało problematykę funkcjonowania terrorystów w warunkach izolacji więziennej. Jako motto swoich rozważań przywołała słowa często powtarzane przez Kurta Lewina: „nie ma nic bardziej praktycznego niż dobra teoria”. Bogate doświadczenie Serragiotto jako praktyka, na co dzień pracującego z osadzonymi, było bardzo pouczające. Serragiotto ma także doświadczenie międzynarodowe, a w ubiegłym roku – w ramach współpracy międzynarodowej – gościła wraz z zespołem ekspertów z Ministerstwa Sprawiedliwości w Gdańsku. Problematyka, z jaką musi się zmierzyć włoskie więznictwo jest bardzo odmienna od tej, którą obserwujemy w Polsce. We Włoszech obcokrajowcy stanowią ok. 30% osadzonych, podczas gdy w Polsce jest to ok. 1%. Według Serragiotto poprzez promocję i rozwój kultury można zminimalizować ryzyko radykalizacji obcokrajowców.

Claudio Petruzzellis w swoim wystąpieniu zgodził się z tezą Serragiotto o potrzebie lepszej integracji obcokrajowców w ramach społeczeństwa.

Tematykę terroryzmu i zdrowia poruszyła Laura Baccaro – psycholożka i kryminolożka. Wskazała ona na konsekwencje zdrowotne, a zwłaszcza psychologiczne, jakie pojawiają się u bliskich ofiar zamachu. Problematyka stresu potraumatycznego jest obecna w literaturze od wielu lat. Rozwój badań nad tym zjawiskiem nastąpił po wojnie w Wietnamie. Aktualnie wiele badań analizuje PTSD w kontekście nie tylko działań militarnych, ale także katastrof przyrodniczych czy też ostatnio w kontekście zamachów terrorystycznych. Wystąpienie Baccaro było ostatnim przed przerwą.

Terroryzm jako przedsiębiorstwo to temat wystąpienia Franco Ceccarello – psychologa i psychoterapeuty. Wskazał on, w jaki sposób funkcjonują ekonomicznie nowoczesne grupy terrorystyczne. Przedstawił metody zbierania funduszy, rekrutowania członków, wyznaczania celów oraz sposoby nagłaśniania aktów terrorystyczny, a w efekcie samych organizacji i ich celów.

Rita Zobel w swoim referacie przedstawiła problematykę terroryzmu w szkołach. Niestety zjawisko to powoli dociera także na nasz kontynent i nie jest już tylko „terroryzmem szaleńców”, ale – jak pokazuje atak na szkołę w Biesłanie z 2004 r., kiedy to zginęło ponad 300 osób – bardzo trudno jest mu zapobiegać.

Terroryzm na poziomie międzynarodowym to temat wystąpienia Andrzeja Piotrowskiego. W trakcie referatu przedstawiono najważniejsze mechanizmy determinujące funkcjonowanie organizacji terrorystycznych przekraczających swoją aktywnością teren jednego państwa.

Jak uniknąć ryzyka terroryzmu w mieście – to temat wystąpienia Angeli Mancin, ekspertki bezpieczeństwa, nauk sądowych i kryminalistyki. Przedstawiła

ona praktyczne rady, jak nie stać się ofiarą zamachu, jak unikać i rozpoznawać zagrożenia oraz jak reagować na niebezpieczeństwo. Było to ostatnie wystąpienie na tej konferencji.

Warto wspomnieć, że konferencja odbyła się w sali upamiętniającej za pomocą tablicy wydarzenia w Nassiriya w Iraku, podczas których w latach 2003–2006 zginęło około 50 osób w wyniku zamachów przeprowadzonych przez Al-Kaidę.

Konferencja zakończyła się podsumowaniem oraz zaproszeniem na kolejną edycję, która już tradycyjnie odbędzie się w połowie grudnia. Dzięki możliwości spotkania się w jednym miejscu zarówno praktyków, jak i naukowców, a także zainteresowanych studentów, możliwa była wymiana interdyscyplinarnej wiedzy oraz nawiązanie nowych kontaktów naukowych. Należy przypuszczać, że kolejna konferencja przyciągnie podobną liczbę uczestników.